
॥ श्रीः ॥

॥ श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

॥ वीरमित्रोदयस्य ॥

॥ दायभागाख्यं प्रकरणं ॥

—:*:○:*:—

श्रीमन्महाराजवीरसिंहाश्रित

श्रीमत् पण्डितमण्डलीमण्डनायमान श्रीमित्रमिश्र

विरचितं

॥ भारद्वाजोपनामकेन गोविन्दशास्त्रिणा संशोधितम् ॥

बाबू अविनाशीलालाज्ञानुसारेण पण्डितहरिशङ्करेण

काश्यामार्ययन्त्रालये मुद्रितम् ॥

जिसको लेना हो करनघण्टा या कचौरीगली मे

बाबूलाल गुमास्ते की दूकान से लेवे ॥

॥ सं० १९३९ वैक्रमे ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

॥ उपोद्घातः ॥

—:*:*:—

श्रीमत्पूज्यपादेभ्यः श्री६बालशास्त्रिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

इह खलु पण्डितकुलतिलककान्यकुब्जदेशीयश्रीमित्रमिश्रमहाशयेनाचारव्यवहारप्रायश्चित्तेषु त्रिष्वपि काण्डेषु प्रणीतो वीरमित्रोदय एष दिवसेषु काश्यामन्यत्र च विद्याभवनेषु व्यवहारकाण्डस्यैवोपलभ्यमानः परस्समानुनीयः परस्परविरुद्धवदाभाससमानबहुविधस्मृतिवचनग्रन्थकारवचसां च तदाभासनिरसनपुरःसरं व्यवस्थावस्थापनचणो यद्यप्यस्ति व्यवहारविषये समस्त एव परमोपकारको धर्मशास्त्रनिबन्धानां मध्य इति प्रसिद्धतरमेवास्ति विविद्वन्मण्डलीषु । एष च मित्रमिश्रो वीरसिंहनृपतेर्धर्माधिकरणेऽधिकृतः पण्डितवरो वीरमित्र इत्युभयनाम्नाकरोदिमं ग्रन्थं तदुद्योजितः । मुद्रितश्चायमस्ति द्विवारं कलिकतापत्तनेऽथापि व्यवस्थितपुस्तकसम्पत्तिर्विदुषां भवति व्युत्पत्तिसौकर्यायेत्यन्तमेवोपयुक्तं दायभागप्रकरणं निष्कृष्य तावन्मात्रमेवात्यन्तपवित्रतापुरस्सरमुद्रणीयमितिकृतोत्साहेन बाबूअविनाशीलालेन प्रोत्साहितस्तच्छोधनेऽत्रत्यश्री६गुरुवरबालशास्त्रिचरणानामेकमपरं च पाठशाली-

यमन्यच्चैकं परमप्राचीनं खण्डितमिति पुस्तकत्रयं सम्पाद्य-तत्र तत्र निर्णीय पाठान् पाठभेदांश्चाधोध: संस्थाप्य परमायासेन समशोधयम् ।

सोयं मे प्रयासो भूयाद्विद्वज्जनमनः संमददो भूयाच्च श्रीविश्वनाथप्रमदद इति सविनयं तमेवाभ्यर्थये ।

गोविन्दशास्त्री

भारद्वाजः

॥ श्रीकण्ठनाम्नी विजयतेतराम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ सूचीपत्रम् ॥

—✻✻—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ वीरमित्रोदयस्य दायभागाख्यं प्रकरणम् ॥

—::*:—*

यत्र मन्वादिवचनव्याख्यासु बहुधा बुधाः ॥
विवदन्ते दायभागः स प्रबन्धेन वर्ण्यते ॥

तल्लक्षणमाह नारदः * ॥

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ॥
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥ इति ।

पित्रोरयं पित्र्य इति कृतैकशेषात्पितृशब्दाद्यत् । अग्रे मातृधनस्यापि विभागकथनात् । पित्र्यस्य पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् । पत्नीत्यादिनान्येषामपि सम्बन्धिनां तन्निरूपणात् । अत एवोपक्रमे मनुना पित्रादिपदन्नोपात्तम् ।

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्म्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधत ॥ इति ।

दायधर्म्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्रे लक्षणकथनपूर्वकन्निरूपणात् । उद्देशावसरेऽपि स्त्रीपुन्धर्म्मविभागश्चेति तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात् । अत एवाग्रे यावत्सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः । दायशब्दश्चायं स्वामिसम्बन्धमात्राधीन द्रव्ये स्वत्वन्तद्रूढ्या वर्तते । तथा च निघण्टुकारः । "विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः" इत्याह । अत्रापि पितृपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् ।

* मनुरिति—पा० १ पुस्तके

विभक्तव्यं विभागार्हमित्यर्थः । अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभागाभावाद्दायशब्दवाच्यता न स्यात् । यत्तु, जीमूतवाहनेन दीयतइति व्युत्पत्त्या चात्र दायशब्दो ददाति प्रयोगश्च गौणः, मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् । न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । तस्य पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्येऽन्यस्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्द इत्युक्तन्तन्न सुन्दरम् । निरूढत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोर्गौणत्वोपन्यासानर्थक्यात् सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरूढत्वं, न च योगरूढत्वम् अवयवार्थबाधस्य स्वयमेवोपन्यासात् । गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्वमन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च । तत्स्वाम्योपरम इति च जन्मनापि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादव्यापकम् । विभागशब्दस्त्वनेकस्वाम्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यवस्थापने शक्तः । अत एवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाम्ये विभागशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि चैकं दासीगवादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषनियतदास्यदोहनादिना तस्य तस्य स्वत्वव्यञ्जनादस्त्येकदेशस्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अत एव

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म्म यथांशेन गृहे गृहे । इति

उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते । इति

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकम्भवेदि, ति

च बृहस्पत्यादिवचनेषु वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते ॥ स च दायो द्विविधोऽप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने पुत्रत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धो दायः स्वामिसद्भावस्याप्रतिबन्धक-

त्वात्। यस्तु विभक्तस्यासंसृष्टिनोऽपुत्रस्य मृतस्य पितृभ्रात्रादीनां तद्धनरूपो दायः स सप्रतिबन्धः। स्वामिसद्भावस्य प्रतिबन्धकस्यापगमएव तत्र स्वत्वोपत्तेः। ननु सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः। स्वामिसद्भावे पुत्रादीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तथा हि यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं स्यात्तर्ह्युत्पन्नमात्रस्य पुत्रादेस्तत् साधारणमिति तदनुमतिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधिकारापत्तौ जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधः। किञ्च विभागात् प्राक् पित्रादिप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात्। तर्हि पिता पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभागप्राक्प्रभोगादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः। अननुमत्या तु साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादिप्रीतिदत्तत्वादित्याद्युक्तिरयुक्ता। एवं पुत्राद्यनुमतिमन्तरेण स्त्र्यादीनामपि भर्त्रादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भवात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात्

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्।
सा यथा काममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते॥

इतिवचने यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिलब्धस्य यदभिहितं तदपि व्यर्थम्। न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं तस्य चाविभाज्यत्वन्न प्रतिपादयति किन्तु स्थावरादृते यद्दत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्त्रा स्त्रियै स्थावरं न प्रीत्या देयमज्ञानाद्दत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभजनीयमस्थावरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रं स्थावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्य्येण बोधयतीति शङ्कनीयम्। तथा चान्वयस्य व्यवहितयोजनाप्रसङ्गेनायुक्तत्वात्।

स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रतात्पर्य्यकत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्य्यायं चापद्यते । अथ

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्व्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्थावरस्य तु सर्व्वस्य न पिता न पितामहः ॥
तथा, पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥

इति वचनमवश्यं विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरं वाच्यं, मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं तत्प्रतिषेधाभिधानात् । अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् । स्थावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति । मैवम् । तस्य पितामहोपात्तस्थावरविषयत्वात् । अतीते पितामहे तत्स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि स्थावरएव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिमुक्तादौ तु नेति तदर्थात् । यत्तु, गौतमवचनमुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभते इत्याचार्य्या, इति जन्मनः स्वत्वहेतुत्वं मिताक्षराकृता प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं तद्दायभागतत्त्वकृता व्याख्यातमेव । पितृस्वत्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य* हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धेनान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तद्धनं पुत्रो लभते नान्यः सम्बन्धीत्याचार्य्या मन्यन्तइति । न तु पितृस्वत्वे विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्वत्वमिति तदर्थः नारददेवलवचनविरोधात् । पितर्य्यूर्ध्वंगते पुत्रा विभजेयुर्द्धनम्पितुरिति नारदः पितुर्द्धनमित्याह । अन्यथा धनम्विभजेयुरित्येवावक्ष्यत् ॥

पितर्य्युपरते पुत्रा विभजेयुर्द्धनम्पितुः ।

* सुजनत्वस्य—पा० १ । ३ । पुस्तकयोः

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥

इतिदेवलोऽपि पितुरूर्द्धमित्युक्त्वोत्तरार्द्धेनास्वाम्यं हीति स्पष्टमेव तेषामस्वत्वन्तत्र हेतुत्वेनोक्तवान्। निर्दोषे पातित्यादिस्वत्वापगमदोषरहिते । मनुरपि ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

इति जीवतोर्मातापित्रोस्तद्धने पुत्राणामस्वाम्यं व्यक्तमेवाह। यत्तु शङ्खलिखितावाहतुः* ॥ न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थं भजेरन् यद्यपि स्वाम्यमस्त्यधिगतन्तैरनर्हाः** एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यादिति ॥ स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम्। यद्यपि तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं प्राप्तन्तथापि जीवति पितरि तद्धनं तदिच्छाम्विना न विभजेरन्नर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितृपारतन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः पुत्रा इति । तेनानेन जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्वत्वमिति । तदपि न । मन्वादिवचनानां बहूनामस्वाम्यप्रतिपादकानामनुरोधेनास्यान्यथा वर्णनीयत्वात्। वर्णितञ्च कल्पतरौ। यद्यपि पश्चादधिगतं पितृधनं व्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वाम्यन्तथापि तत्राप्यस्वाम्यञ्जीवति पितरि किमुत पितृधने अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यादिति । किञ्च स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्वहेतुत्वेनानुक्तेर्ज्जन्मना स्वत्वमप्रमाणकमेव । अत एव यथा भार्य्यादिवचनम्

भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

---

* वूचतुरिति—पा० २ पुस्तके ।

** गतमेतै—पा० १ पुस्तके ।

यत्ते समधिगच्छति यस्य ते१ तस्य तद्धनमिति ॥

पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तम्। भार्य्यादिष्वध्यग्न्यादिवचनैः कर्त्तनादिना चार्जकत्वेन स्वामित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरमन्यथा पुत्रादिषु धनसाध्येषु पुराणादिस्मृतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुध्येत। अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्व्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्णनम्। किञ्च यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वान्न हि पाकादोदनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्रमुच्यते। तस्य हि वचनस्यायमर्थः। रिक्थं दायः क्रयः प्रसिद्धः। संविभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यञ्जको विभागः। परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादिसाधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः। अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः। एतेषु स्वत्वहेतुषु सत्सु स्वामी भवति। जातेषु च जायते। ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणं रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः। अधिकमित्युक्तेश्च सर्वत्र सम्बध्यते। क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणम्। वैश्यस्य निर्विष्टं कृषिगोरक्षणादि भृतिलब्धम्। शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिभृतिलब्धम्। निःपूर्वस्य विशेर्भृतिवाचकत्वम्। निर्वेशो भृतिभोगयोरितित्रिकाण्डाभिधानात्। वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां सूतानामश्वसारथ्यमित्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्विष्टशब्देन संगृह्यते। सर्वस्य भृतिरूपत्वात्। किञ्च—

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्।

१ यस्यैते—पा० २ पुस्तके।

याजनाध्यापनेनापि यथास्तेनस्तथैव सः॥

इत्यदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादिस्ववृत्त्यापि धनमर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्वत्वस्य लौकिकत्वे। स्ववृत्त्यार्जयतो निरपराधत्वात्। मन्मते तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् स्वत्वस्य चौरदात्तकयाजनादावेतद्वचनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम्। अपिच मम स्वमनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे। अपहर्त्तुरेव तत्र स्वत्वात्। मन्मते अपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः। यदि च सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्वत्वमपि प्रत्ययप्रमाणकन्तर्हि सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य वेत्यपि सन्देहो न स्यान्निर्णीतत्वात्। इदमेवोक्तं संग्रहकारेण।

वर्तते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव न।
अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्य्याद्यैः किन्न दृश्यते।
तस्माच्छास्त्रत एव स्यात् स्वाम्यं नानुभवादपि।
अस्यापहृतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा।
विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथावर्णि पृथक् पृथगिति॥

शास्त्रे स्वामी रिक्थक्रयेत्यादौ साधारणासाधारणरूपोऽर्थागमः स्वत्वोपायः पृथक् पृथग्वर्णितस्तथा विदितो लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्यादिदितद्व्यर्थः। अन्यत् स्पष्टम्। यथावर्णिमिति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः। पूर्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः। अथ यद्यस्य यथेष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धेर्यथेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्य्याद्यर्जिते नातिप्रसङ्गस्तत्र चौरादेर्य्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्विनियोगकाले त्रासादिदर्शनात्। अत एव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादितुल्यत्वाभावात् स्वत्वस्य मैवम्। असम्भवात्। शास्त्रेण सर्वस्य

कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमादैच्छिकविनियोगवि-
षययत्वस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेः । तदप्याह संग्रहकारः शङ्कोपन्या-
सपुरःसरम् ।

न च स्वमुच्यते तद्यत् स्वेच्छया विनियुज्यते ।
विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते इति ॥

अत्र पूर्वार्द्धे शङ्कोपन्यास उत्तरार्द्धे तत्परिहारः । न च रिक्थादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचने उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्य्यायायाः स्वत्वहेतुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । तस्यानेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवाभिसन्धाय धारेश्वरेणापि शास्त्रैकसमधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्धने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छायामपि पुत्रादीच्छयैव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचनान्नैवमिति चेत् न । तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवेद्व्यवहारस्तु सिद्ध्येदेव । यथा पित्रादिभिः सह पुत्रादिभिस्तुल्यव्यवहारे प्रवर्त्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः श्रेयोविघातमात्रं गुरोः शिष्ये पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थं इति प्राक् प्रपञ्चितं तथात्रापि स्यात् । अस्त्विति चेन्न, सकलनिबन्धविरोधात् । क्वचिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थलिखनमपि जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परम्परया वर्णनीयम् । किञ्च ऊर्द्धं पितुश्चेत्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां स्वत्वपक्षे जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये तदिच्छया विना न तद्विभाग ऊर्ध्वन्तु सर्वेच्छयेति विभागनिषेधार्थं प्रागिति वाच्यं तच्चान्याय्यमस्वास्यपरत्वापत्तेः । न च पितुरमका-

त्वविधानार्थं विभागविधानार्थं चेति युक्तम् । दृष्टार्थत्वाद्विभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधिर्विभागस्य । "एवं सहवसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाम्यये"ति मनुना विकल्पाभिधानात्। कालविधौ च पितुमरणानन्तरकालएव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य्यबाधोऽयं स्यात्। नावेष्टिवज्जातप्राणवियोगापत्तिसरूपविशेषविरोधस्याचाभावात्। अतो जीवतोः पित्रोस्तद्धने स्वाम्यं नास्ति किन्तूपरतयोस्तयोरिति* तत्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं, विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्तत्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते। तथा चैतद्वचनविरोधादपि न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम्। उपरमपतितत्वादिकमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते। तस्मात् पित्रादिस्वत्वनाशएव तद्धने पुत्रादीनां स्वाम्यं न तत्स्वत्वसमकालीनमिति स्वाम्यादिसद्भावस्य सर्वत्र प्रतिबन्धकत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति द्वैविध्यमनुपपन्नमिति। अत्रोच्यते। यदि पित्रादिस्वत्वापगमएव पुत्रादीनां तद्धने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति तेषां धनसाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिश्रुतिविरोधस्तुल्यः स्वकपोलकल्पितहेत्वाभाससमर्थितस्मृत्यर्थानुरोधेन श्रुतिसङ्कोचोऽयुक्तः। आहिताग्नाविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात्। सकलयाज्ञिकशिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च। जातपुत्रकृष्णकेशपदाभ्यां वयोऽवस्थानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयोरव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्त्तिकादौ स्थितत्वात्। न च यथा पुत्रानुमत्या पितुर्भवन्मते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति वाच्यम्। यतो द्वयोरपि मते पितुः स्वत्वस्य ध-

* किं तूपरतयोरिति—पा० २ पुस्तके।

ने विद्यमानत्वात् स्वत्यागरूपप्रधाननिष्पत्तिरविहता । भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनुमतेश्च स्वत्वाजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम् । वस्तुतस्तु पितुः पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वातन्त्र्यात्। पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्यादित्येतावान्विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टापूर्तादिव्रतादौ भर्त्रादेरनुमतिस्तत्पारतन्त्र्यवचनात्। अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैगुण्यं वा कर्मणि न तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पादकत्वस्यैतदनुरोधात्कल्प्यमानमलौकिकमशास्त्रीयञ्च। तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि रिक्थादिवचनादावधिगमादिपदेन संग्रह आवश्यकः श्रुतिस्मृतिपुराणशिष्टाचारसिद्धस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादियज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात्। वस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्राणामेव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वाम्यव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयिष्यामः। यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारणस्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तन्तदनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्पित्रादीनां न तदनुमत्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येष्विति परिहृतप्रायमेव। तद्विधिबलादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विद्यानेश्वराचार्य्याः। अतस्तदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्यामपारम्परिकोत्पत्तिस्वत्वहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतन्तदपि व्यर्थमेव। यत्तु शङ्खवचनन्तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी। कल्पतरूक्तव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयःपदाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्यार्थं पोपस्थितेरल्पाध्याहाराच्च नायुक्तः। तेन श्रुत्यु-

पष्टश्च स्मृत्यनुरोधान्मनुनारददेवलादिवचनानामेवास्वातन्त्र्य पर-त्ववर्णनमुचिततरम्। यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याविभाज्यत्ववच-नानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपन्नानीति। तदपि अनुमत्य-भिप्रायेण स्थावरप्रीतिदानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः स्वा-तन्त्र्याद्वा पितुरनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्थावरव्यतिरिक्ते पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते। अत एव स्थावरे विशेषवचनम्।

स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्॥
असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानन्न च विक्रय इति॥

मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादि वचनन्तु जन्मना स्वत्वपक्ष-एवोपपन्नतरम्। न च पितामहोपात्तस्थावरमात्रविषयत्वमि-ति युक्तम्। न पिता न पितामह इतिद्वयग्रहणात्। पिता-महस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देयमिति व-चनं जन्मना स्वत्वं गमयति। यथा परमते मणिमुक्ताप्रवाला-दीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वन्तत्स्मरणात्तथास्मन्-मतेऽपि पुत्रादीनान्तत्र जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितुर्दा-नाधिकार इत्यविशेषः। तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये पुत्रा-दीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृ-त्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम्। स्थावरादौ तु स्वार्जिते पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपा-रतन्त्र्यं तुल्यमेव

स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम्।
असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः॥
ये जाता येऽप्यजातास्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः।
वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः॥

इत्यादि वचनात्। अस्याप्यपवादो वक्ष्यते। यच्च स्वत्वस्य

शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाच्च स्वे च जन्मनः क्वापि स्वत्वहेतुतानभिधानात् कथञ्जन्मना पुत्रादीनाम्पित्रादिधने स्वत्वस्वीकार इत्युक्तम्। तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचने उत्पत्तेरपि स्वत्वोपायत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक्। वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम्। सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धरहितानां प्रत्यन्तवासिनां म्लेच्छादीनामपि मम स्वमिदमन्यस्य स्वमिति व्यपदेशस्तत्कृतस्य क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते। तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वनिरूपितं स्वत्वमपि तैर्यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणादेवावगतमित्यवश्यं वाच्यम्। एतत्तर्कोपष्टब्धोऽनुमानवाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः। स्वत्वं लौकिकं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्व्रीह्यादिवदित्यन्वयदृष्टान्तः। आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः। तेनान्वयव्यतिरेकी हेतुः। यद्यप्याहवनीयादीनामपि पाकादिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति तथापि तल्लोकप्रमाणकाग्न्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपेणेति न व्यभिचारः। इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णस्वादिनाभरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात्तद्यथा लौकिकं रूपमेवं स्वत्वमपि सर्वानुगतं लौकिकमेव न ह्यस्वेन क्रयादिक्रियानिर्वाहो लोके। न चैवं स्वामी रिक्थीत्यादिस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम्। धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावनादिवाचकत्वतदभावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव तस्योपपत्तेः। साधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं यत्सङ्कीर्णव्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण

विविच्यते न त्वलौकिकसाधुत्वं साधुभिर्भाषितेत्यादिविधा-वन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यादि । एवमत्रापि । तथा च नयविवेके भवनाथः लोकसिद्धस्वार्जनजन्मादि । अत एवानिन्द्यं प्रथमल्लोकधीविषयव्यवस्थितं तन्निबन्धनार्थां स्मृतिर्व्याकरणादिस्मृतिवदिति । जन्मादीत्यादिपदेन क्रयादिग्रहणम्। व्याकरणादीत्यादिपदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासामुद्रिकाणां ग्रहणम्। रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान् प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे आचार्य्यचरणैः। स्वामी रिक्थेत्यादिवचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम्। रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरेण* व्याख्यातम्। स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पित्रादिधने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनैवेति व्याख्याय संविभागः पित्रादिधने विशेषनिष्ठस्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दो व्याख्यातस्तन्न। स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचित्यात्। एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य विभागेन क्रियते । मुख्यामुख्यहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे वैरूप्यापत्तेः। अत एवाह मिताक्षरायां विज्ञानेश्वराचार्य्यः। विभागशब्दस्यानेकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषय इति । लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमिति। यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिवचनं तदपि स्वामिसम्बन्धनिबन्धनानेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलनिबन्धृभिरभिधानात्। नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतो गुरोरपि संमतम् । लि-

* इति मिताक्षराकृता—पा० २ पुस्तके।

स्यानये हि तृतीये वर्षांके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनं प्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनं लोकसिद्धम् एवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन। न च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत। प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति ग्रन्थेन। अस्यार्थश्चोकाकृता विवृत एवम्। यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न बोधयति। क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात्। तथा सति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्वेन च स्वत्यागात्मकयागासम्भवात् कस्याङ्गं द्रव्यार्जननियमा भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः। प्रलपितमित्याद्युत्तरं तस्यार्थः। अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राव्यापारान्नियमानां क्रत्वर्थतैव तेन गम्यत इति न यागासम्भवो नियमानर्थक्यञ्चेति सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकित्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम्। अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति। अस्याप्यर्थ एवं विवृतः। यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमार्जितेनैव क्रतुन्न नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न तु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते त्वर्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वादतिक्रमार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा। पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोषः इति। अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतुसिद्ध्यभिधानविरोधात्। तत्रैवाधिकरणे कुमारिलस्वामिनोऽप्यत्रभवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमतमिति तन्त्रवार्त्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव।

अत एवाह शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिः । रागप्राप्तं तावदर्जनन्न शास्त्रीयम् । रागतस्य पुरुषार्थतया प्राप्तिः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषस्प्रीणयत्पुरुषार्थं विज्ञायते न तदनुमानेन क्रत्वेकशेषतया शक्यं विज्ञातुम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्य्याणामन्यतम इति कार्य्यान्तरवत्क्रतावप्युपयुज्यतइत्येतावान् विशेषः । न तु तस्यैवाङ्गन्तथा सति जीवनलोपात्क्रतुरेव न सम्वर्त्तेतेति प्रघट्टकेन । अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्वन्निरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वं स्पष्टतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरुषार्थन्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थं भवति । नियमस्तु दृष्टार्थाभावात्कामसदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात् नियमस्य पुरुषगतमेव कल्प्यते । तेनासावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवैतीति गम्यतइति । ततश्च स्वामी रिक्थेत्यादिवचसां लौकिकमेव रिक्थादीनां स्वत्वोपायत्वमनूद्य तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यन्नियमविधयेति नानर्थक्यशङ्कापि तृप्तिसाधनभोजनाश्रितदिङ्नियमवत् । द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणन्नियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । स एव तत्रोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः । स्वत्वस्यलौकिकत्वं तूभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तत्तद्दूषणभूषणादि तु तन्त्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते । एतेन चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति यत्संग्रहकारधारेश्वराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि परास्तम् । चौर्य्यादिषु स्वत्वोपायत्वस्य लोकएवाप्रसिद्धेरन्यस्य स्वमिदन्नास्येत्येव व्यवहारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य वास्य वेत्याकारको नानुपपन्नः । मम

स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहर्त्तुरेव स्वत्वादिति च यत् स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतेनालूनविशीर्णम् । यच्चोक्तं संग्रहकृता । शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणाद्यथेष्टविनियोज्यत्वरूपस्वत्वाऽसम्भवः इच्छया क्वापि विनियोगासम्भवादिति । तदप्यापातत: । नहि वयमैच्छिकविनियोगोपहितं स्वत्वं ब्रूमोऽपि तु तदर्हत्वमात्रम् । अन्यथा राजादिभयादिच्छाप्रतीघातेऽपि तत्र स्याद्विनियोगेच्छानिच्छादशयोश्च स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्येयाताम् । राजादिनियन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्हत्वस्यानपायात् । अत एव दुर्वृत्तेनाशास्त्रीयविनियोगेप्यस्वत्वव्यवहारो नास्ति । प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात् । तदर्हता च तदर्जितत्वप्रयुक्ताऽस्त्येव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् । तच्च तस्य तदर्हं यद्येनार्जितमिति । तदर्हं यथेष्टविनियोगार्हमित्यर्थः। प्रतिबन्धादङ्कुरमजनयतोऽपि कुसूलस्थबीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमङ्कुरोत्पादनार्हत्वमिव । वस्तुतस्तु बीजत्वाङ्कुरार्हत्वयोरिव स्वत्वयथेष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव । अन्यथार्हतावच्छेदकापरिचयेऽर्हताया दुर्निरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यपदार्थान्तरमेवोत्पत्तिविनाशशालि । ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः । इदमाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । यच्च मिताक्षरायां स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनमुक्तं शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति दानेन तपसैव च ॥

इत्यादिस्मरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनोपायत्वेन

निषिद्धं तदर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौर्य्याद्यर्ज्जितवत्तत्पुत्राणा-मपि तदविभाज्यमेव। लौकिकत्वे तु स्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम्। अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायात्प्रायश्चित्तम्। तत्पुत्रादीना-न्तु दायरूपधर्मोपायतस्तत् स्वमिति न प्रायश्चित्तमपि॥

सप्तवित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च॥

इति मनुस्मरणात्। प्रयोगो वृद्ध्यर्थं द्रव्यप्रयोगः कर्मयोग आ-र्त्विज्यादिकरणम्। तत्र दायादीनां त्रयाणां वर्णचतुष्टयसाधा-रण्येन जयस्य क्षत्रियं प्रति योगस्य स्वयंकृतस्य वैश्यं शूद्रं च प्रति धर्म्यत्वम्। अस्वयंकृतस्यापदि च स्वयंकृतस्यापि सर्वान् प्रति। कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति। अत्र मदनर-त्नकारो दूषणमाह। स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वेऽप्यसत्प्र-तिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकतां तेषां वदति। किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम्। इतरथा

आपद्गतः सम्प्रगृह्णान् भुञ्जानो वा यतस्ततः।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः॥
कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम्।
आपत्काले स्वयं कुर्य्यान्नैनसा युज्यते द्विजः॥

इति वचनैरेनसा न युज्यतइत्यभिधानेनापदि प्रत्यवायाभा-वावगमेऽनापदि प्रत्यवायस्यैवावगमात्। प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वौचित्यात्। अत एवानापदि तद्द्रव्यपरित्या-गपूर्वकं जपतपोरूपं प्रायश्चित्तमेव विदधाति न चौर्य्यादि-वद्राजदण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिग्रहादौ। तेनासत्प्रति-ग्रहादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पादकत्वाविशे-

षात्तदर्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति। अत्र वदामः। शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौर्य्यादिनिषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजकत्वप्रायश्चित्तेतिकर्त्तव्यताप्रयोजकत्वपरता तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्तु। यथा चापदुपाधिना

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः॥
आख्यातव्यं च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति॥

इत्यादिप्रतिप्रसवबलाच्चौर्य्ये तन्नितयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेरप्यस्तु। अन्यथोभयत्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः शास्त्रीयत्वे स्वत्वस्याप्रसक्तचौर्य्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत्। न। अधिगमान्तर्भावेन कथञ्चित्तत्प्रसक्तेस्तेनावश्यवक्तव्यत्वात्। अपरथा प्रतिषेधानुपपत्तेः। शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्तिभिया दीक्षितो न जुहोतीत्यादिवद्भाष्यकारमतेन पर्य्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेषनिषेधसामान्यविध्योर्बाध्यबाधकभावोऽपि वा मतान्तरेणेत्यपि स्वीकार्य्यमेवागत्या। प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्तिर्ब्राह्मणादेरस्त्येवेत्यापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रतिषेधावप्युपपन्नतरौ। तर्ह्यसत्प्रतिग्रहस्वयंकृतवाणिज्यादावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादितिचेन्न। इष्टापत्तेः। नहि स्वधर्म्मत्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि सम्मतः। स च क्व चित् सामान्यरूपेणोक्त एव गृह्यते क्व चिद्विशेषाम्नात इत्यन्यदेतत्। अत एवालौकिकस्वत्ववादिन इदमप्यपरं दूषणम्। चौर्य्यादिनिषेधस्य त्रितयप्रयोजकतागौरवं पर्युदासत्वादिस्वीकारगौरवं च। लौकिकस्वत्ववादिनस्तु दण्ड-

प्रत्यवायमात्रपरत्वम् । तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोकसिद्धत्वादिति रागप्राप्तनिषेधे पर्युदासादिस्वीकारानापत्तिश्चेति लाघवमिति । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत् प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्तदर्जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादित्यापाद्य चौर्य्याद्यर्जितपितृधनाविभागवदसत्प्रतिग्रहाद्यर्जितस्याप्यविभाज्यत्वं लौकिके तु तस्मिन् लोके तेषामपि तदुपायत्वसिद्धं तद्विभाज्यमिति मिताक्षरोक्तं साध्वेव प्रयोजनम् । इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौर्य्याद्यर्जितपितृधनस्वीकारे यथापुत्रादीनामपि दण्डः प्रायश्चित्तं च भवत्येव तथाऽसत्प्रतिग्रहाद्यर्जिततद्ग्रहणेऽपीत्यपि प्रयोजनमवसेयमर्जयितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेन सूचितत्वात् । इदन्त्विह विचार्य्यम् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे चौर्य्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भक्तानशनाद्यापदि यच्चौर्य्यमनुमतन्तेन चोरिते स्वत्वमुत्पद्यते न वा । नाद्यः । लोकेऽनुपायत्वेनावधारितात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि जलादेर्दधिजनकत्वादि * बोध्यते । न द्वितीयः । अस्वेन पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्पत्तेः । न च क्षुत्प्रतिघातमात्रमेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति वाच्यम् । शिष्टाचारविरोधात् न हि शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्यकृत्वा तदुपयुञ्जते । यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य देवता इति स्मरणाच्च । अत एव विश्वामित्रः श्वजाघनीं श्वपचगृहादाहृत्येन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा भोक्ष्यामीति मनसिकृत्य यदा यथादैवतं तद्भागांस्त्यक्तुं प्रवृत्तस्तदातुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिः सृष्टा । सस्यञ्च तत्क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्य्यते । शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशास्त्रञ्चौर्यादेरपि स्वत्वोत्पादकत्वतदभावो न

* दाहजनकत्वादि—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ॥

विरुद्धौ। लौकिकस्वत्वतदुपायवादिनस्तूभयतःपाशा रज्जुरियमिति। अत्र प्रतिविदध्मः। यद्यपि चौर्य्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वन्न लोकसिद्धं तथाप्यनेनैव सप्तमभक्ताग्रानकाले षड्भक्तानश्निनोऽप्यविधानाद् गम्यते। स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वं विरुद्धमतज्ज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुपपत्तेः। अतश्चौर्य्यनिषेधो दण्डपापमात्रबोधक एव। चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तेर्न तदभावपरः। यथा ब्राह्मण्यस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्रीयत्वमेव। पुरुषियत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात्। यथाहुराचार्याः। एतावन्माचन्त्विहागमिकं प्रत्येतव्यम्। नह्ययं पुरुषियत्तानियमो लोकप्रमाणगम्य इति। तत्रापि तावत् पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौ ब्राह्मण्यमभिव्यज्यतइति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीयव्यञ्जके ज्ञानवतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव व्यक्तिप्रत्यक्षप्रमुखजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादित्यपि वदन्ति। इह तु चौर्य्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्वग्रहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकतैव शास्त्रेण बोध्यते। नच प्रत्यक्षविरोधः। न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम्। नह्यनुत्पाद*कत्वमपि लोकात् तादृशेन व्यवहाराभावादन्वयव्यतिरेकगम्यास्वत्वस्य चौर्य्योपायकता नावगम्यतइत्येतावत् तथा च पुत्रेष्ट्यादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता यथाशास्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतायामपि तथेहाप्यस्तु स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत्। प्रतिबन्धकाप्रतिबद्धदाहादिजनकता यथोत्तेजकमन्त्राणामथर्वादिशास्त्रगम्यालोकप्रमाणगम्यत्वाद् उत्तेजकतायाश्च प्रतिबन्धकप्रतिबद्धकार्यंजनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यत्वात्। शक्तिनाशत-

* न हि स्वत्वानुत्पाद—पा० २ पुस्तके।

दुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात्। *यत्तु जन्मना स्वत्वन्निराकुर्वता जीमूतवाहनेन क्वचिज्जन्मनैवेति जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणात्त्वात्परम्परया वर्णनमिति प्राचीनलिखनाभिप्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रे स्वत्वोत्पत्तिरित्याशङ्क्योक्तमन्यव्यापारेणाप्यन्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वात्तस्य। दृष्टश्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देश्यकत्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम्। न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेः। परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनम्। यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य होमाभिधाननिमित्तभूतम्प्रक्षेपं कुर्वन्नृत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात्। किञ्च मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम्। ननु ग्रहणं स्वीकारः अभूततद्भावे च्विप्रयोगादस्वं स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव स्वत्वम्। उच्यते। उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं**क्रियते इति स्वीकारशब्दार्थः। याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा। याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात्। पितृनिधनकालीनञ्जीवनमेव वा पुत्रस्यार्जनम्भविष्यति। किञ्च भ्रात्रादिधने तन्मरणात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यन्तद्वदिहाप्यस्त्विति। तदेत-

---

*प्रतिबन्धकोत्तेजकविचारप्रपञ्चस्तु मत्कृततर्कपादवार्त्तिकालोके सहजशक्तिप्रस्तावे द्रष्टव्यः। इत्यधिकः—पा० १ पुस्तके

** ज्ञानेन व्यवहारार्हं—पा० १। २। पुस्तकयो-।

दुत्तानमतिविलसितम् । तथा हि शास्त्रमूलत्वादस्येति तावत् स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टश्च लोकेऽपीत्यादि तदप्यापातसुन्दरम् । न हि प्रतिग्रहीतर्य्यस्वीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वमुत्पद्यते । पात्रविशेषोद्देशेनात्यागे तेनास्वीकृतेऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रतिपादनासम्भवप्रसङ्गात् । यदपि स्वीकर्तुरेव दातृत्वापत्तेरिति तदप्ययुक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दानत्वात्सम्प्रदानस्वीकारानुकूलानुमाननादिव्यापारस्य दानपदार्थत्वात्तत्फलोपहितता तु तस्यासम्प्रदानस्वीकारमन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्घटकः न तु स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथा होत्यादि तदपि न । यजमानकर्तृकाग्निहोत्रहोमादौ तदविरोधात् । यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते चतुरवत्तस्य प्रक्षेपोऽध्वर्य्वादिभिस्तत्रापि विविक्तकर्तृकत्वाद्यथास्वन्तव्यवहाराविरोधात् । अत्यक्तस्य प्रक्षेपे परं होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः स्वकर्तृकोऽन्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु न तावता कश्चिद्दोषः । अत एव यागस्य न प्रक्षेपापेक्ष आत्मलाभो होमस्य तु तदपेक्ष एव । दानस्य तु प्रतिग्रहीतृव्यापारसापेक्षतैव । तदभावे दानपदार्थानिष्पत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि । तदपि यत्किञ्चित् । उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात् न तु दानस्य । अत एव दाता तत्फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा तस्यानुवादत्वापत्तेः तत्फलाभावाप्रसक्तेस्तु तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेव स्यात् । अतस्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देश्यकमुत्सर्ग एव ददातिना विवक्षितो दानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्तृक स्वीकारेसत्येवेति परमार्थः । अत एवोत्सृजे *इत्येव तत्र सङ्कल्पवाक्यं शिष्टानान्नतु दास्ये इति सम्प्रददे इति वा । अतः प्रतिग्रहादेव दानस्थलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति प्रतिग्रहस्यार्जनरूपत्व-

* उत्सृज्ये इति—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ॥

अविरुद्धम्। स्वत्वजनको हि व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः। अत एवाह प्रभाकरः। प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति। अयं च ग्रन्थः प्रागेव विवृतः। किञ्च प्रतिग्रहस्य ममेदमिति ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारमात्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य तत्र गौणता स्यात्। अन्यस्मै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्ता। तदस्वीकारे प्रागुत्पन्नतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्यः स्यात्। न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशात्साधारणसम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्याभ्युपेया त्वयापि अपरथैतत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्मध्यकस्य तस्य परिग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्वामिकतृणकाष्ठादाविव तत्र स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसक्तिश्च। तथा सम्मतेऽपि पात्रविशेषोद्देश्यकत्यागे पात्रविशेषस्योत्पन्नमपि स्वत्वन्तदस्वीकारे नश्यत्यन्यस्य स्वीकारात्तस्योत्पद्यतइति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशासाधारणस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम्। यतस्तत्र साधारणस्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणिका नैव स्वीक्रियते गौरवाच्च। किन्तु दातुरेव यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वापगमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलाभावे दानशब्दार्थानिष्पत्तेर्विधिशिरस्कफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्वरूपं स्वत्वमस्त्येव। यथाहुते हविषि भस्मसाद्भावावधि अस्पृश्यस्पर्शादिनिषेधाश्रयणनिमित्तदोषश्रवणानुरोधेन तथा चान्यस्वत्वानुत्पत्तावपि न मध्यकत्वपरिग्रहाद्यनिवारणादिदोषः। शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परिपालनरूपस्तन्मूल एव। न चोत्सर्गमात्रस्य तत्र त्वया विध्यभ्युपगमात्परस्वापादनादर एव न स्यादिति वाच्यम्। तादृशोत्सर्गस्यैव विधितात्पर्यविषयत्वात्। होमस्थलेऽप्यन्यथा भस्मसाद्भावानादरापत्तेः। यच्च याजनाध्यापनसाहचर्य्यात्प्रतिग्र-

ह्रस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमेवार्जनत्वमिति। तदप्यबोधात्। तत्र हि ये ये द्विजप्रभृतीनाम्भागास्तेषांतेषान्तेभ्यो भृतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम्। परिक्रयव्यवहारोप्यत एव स्वामिकर्म्मपरिक्रयइति जैमिनिसूत्रादौ विस्तरेण निर्णीत एव विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः। कर्म्मकरानतिजनिका भृतिरेव हि परिक्रयः। एवमध्यापनेपि शिष्योऽध्यापकायाध्यापनभृतिमेव तत्सन्तोषजननीमध्ययनान्तेऽर्पयति। नियतभृतिकरणे तु भृतकाध्यापनमुपपातकम्। अत एव याजनाध्यापनयोः प्रतिग्रहाद् भृतिशब्दवाच्यनिर्देशाच्च पृथगभिधानमुभयमिश्रितत्वात्। तेन तयोरपि मुख्यमेवार्जनत्वम्। दक्षिणात्वव्यवहारोऽप्यत एव ऋत्विगध्यापकदेये। यदपि भ्रात्रादिधने भ्रातन्तरादिस्वत्वोत्पादकत्वन्तन्निधनस्य तत्कालीनभ्रातन्तरादिजीवनस्य वा क्लृप्तमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनन्तत्कालीनञ्जीवनं वा स्वत्वोत्पादकमस्तु न त्वक्लृप्तपुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम्। तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेव परिहृतम्। यच्चोक्तमूर्ध्वम्पितुश्चेत्यादि मनुवचनमपि जन्मनः स्वत्वापादकत्वेन घटते। प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधानकालविधानयोरसम्भवात्। विभागस्य पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वे सहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः। तस्मात्पितरि सति मातरि च सत्यान्तद्धनस्वाम्याभावः उपरतयोरेव तयोः पुत्रादेस्तद्धनस्वाम्यमिति प्रतिप्रादनार्थमेव तद्वाच्यमिति। तदप्युक्तानाभिधानम्। अस्वार्थविधानापत्तेस्तुल्यत्वात्। प्रागस्वातन्त्र्येण कालविधिपरत्वे बाधकाभावात्। इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहारधास्त्रत्वेनाविरोधात्। एतेन जातेष्टिवच्छेषिविरोधादिनिमि-

त्वानन्तर्यबाधकाभावात्पितुपरमानन्तरत्वेण एव विभागः प्रसज्येतेत्यपास्तम् । कालविधानेन पितुपरमस्य निमित्तत्वाबोधनाच्च । अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पित्रोरूर्ध्वं विभागकरणे प्रत्यावायोऽपि प्रसज्येत । पतितत्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्यधिकः जन्मना स्वत्वं तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्तानाचरणे एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्यसाध्यं प्रायश्चित्तमपि पित्रोः स्वद्रव्येण न स्यात् । अत एव मातुर्निवृत्ते रजसीत्याद्यपि कालविधिपरमेव न तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वाभावः । स तु लोकत एव विभागनिषेधाच्च अशक्तावित्यादि वक्ष्यते । किञ्च तदेवं पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये पितुरिच्छयेति कालद्वयमित्युक्त्वा मध्ये मिताक्षरोक्तं विभागकालत्रयं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च सति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहरता जीमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्त्राणां विभागो हीनकृतस्तत्र पुत्त्राणाम्पितृधने स्वत्वोत्पादः कथं कथञ्च जीवतोः पित्रोरस्वाम्यप्रतिपादकवचनैः सह न विरोधः अस्वस्य विभागासम्भवात्कथन्तरां विभागः पितृस्वत्वापगमएवोर्ध्वं पितुश्चेत्यनेन विवक्षितोऽत एव मृतपदम्परित्यज्योर्ध्वमित्युक्तम् । पितृस्वत्वापगमोर्ध्वमित्यर्थः । पितृस्वत्वापगमस्य तन्निधनादिवक्तव्यस्य पतितत्वनिस्पृहत्वाभ्यामपीत्यादि स्वग्रन्थे पूर्वापरविरोधश्च न कथम् । तत्राप्युपरमनिस्पृहत्वादिना पुत्त्राणां स्वत्वम्पितृधने भवतीति ज्ञापनाद्द्वयमेकः काल इति च यदुक्तं तत्राप्युपरतस्पृहत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगम एव यदि विवक्षितस्तर्ह्यं-

नपगते पितृस्वत्वे तदिच्छाऽपरः काल इत्यभिधानविरुद्धम्। पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवनस्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वीकारात्पितृस्वत्वे सति पुत्त्राणान्तद्धने स्वत्वस्वीकारः कथम् । नह्यनाश्रमित्वमातृरजोनिवृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमः पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनन्तत् स्वाम्योपरमे यत्तद्द्रव्ये स्वत्वन्तत्रनिरूढोदायशब्द इति स्वोक्तदायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभागस्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुःस्थ इत्यादि बहुव्याकुलीस्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादि सुधीभिरुन्नेयम् । अतएव मिताक्षरादौ पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं यद्धनं स्वत्वमन्यस्य तदेव दायशब्दवाच्यमित्युक्तं तु पूर्वस्वाम्योपरमोऽपि तत्र प्रवेशितः । तत्सिद्धं द्विविधो दाय इति, मिताक्षरोक्तविभागकालत्रयसमर्थनन्तु तत्प्रस्तावे प्रपञ्चयिष्याम इत्यलम्प्रसक्तानुप्रसक्तविचारेणेति । यच्च जीमूतवाहनेनैव मिताक्षरोक्तं विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानान्तदेकदेशेषु व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थं न च सम्बन्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्ध्यन्तरसद्भावप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वापादकत्वात् कृत्स्नपितृ*धनगतानेकस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवाद् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति दूषयित्वा उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन विशेषव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभाग इति व्युत्पत्त्येत्युक्तम् । तद्दायतत्त्वकृतोपन्यस्य दूषितम् । यत्रा-

* पितृ इति नास्ति १ । २ । पुस्तकयोः ।

स्य स्वत्वन्तत्रैव गुटिकापात इति कथं वचनाभावान्निश्चेतव्यम्। यत्र हि पितुर्निधनानन्तरन्तदीयाश्वयोरेकमादाय भ्राता यदर्जितन्तत्तदार्जकस्य द्वौ भागावपरस्यैकः सर्वसम्मतः तत्र यदि प्राचीनधनविभागकाले गुटिकापातादर्जकेन स एवाश्वः पश्चाल्लब्धस्तदा प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागर्ज्जकस्यैव सोऽश्व इति तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य विभागः। तत्रैवास्वत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्वाभावादश्वस्य चाविभाज्यत्वात्। यदि वार्जकेतरेण सोऽश्वोलब्धस्तदा तेनार्जितधनस्य समभाग एव युक्तः। एकस्य स्वायासेनापरस्याश्वायासेनार्जकत्वादिति दूषिते वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात् सर्वसम्बन्धिनां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य गुटिकापातादिना प्रादेशिकव्यवस्थापनविभागः कृत्स्नधनगतस्वत्वोत्पादविनाशावप्यगत्या कल्पेते संसृष्टतायां प्रादेशिकस्वत्वोत्पादकृत्स्नधनस्वत्वोत्पादविनाशाविव तच्च "विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः। पितृव्येणाथवा प्रीत्या सतु संसृष्ट उच्यते" इति बृहस्पतिवचनेन येषामेव हि पितृव्यादीनाम्पितृपितामहोपार्जितद्रव्येणाविभक्तं स्वत्वमुत्पत्तितः सम्भवति तएव विभक्ताः सन्तः पुनपरस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागध्वंसे यत्तवधनंतन्ममापि यन्मम धनन्तत्तवापीत्येकस्मिन् कार्ये एकरूपतया * स्थितास्ते संसृष्टाः न त्वनेवंरूपाणान्धनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां वणिजामपि संसर्गित्वम्। नापि विभक्तानान्द्रव्यसंसर्गमात्रेण प्रीतिपूर्वकताद्दृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि स्वहस्तितम्। साधारणस्वत्वादेव हि 'बन्धूनामविभक्तानाम्भोगन्नैव प्रदापयेद्' इति कात्यायनवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। यावद्भुक्तधनमात्रे स्वस्वत्वस्यापि सत्वात्। अतएवात्र परस्प-

* एकगृहितया—पु० १। २ पुस्तकयोः।

रस्य चौर्य्यमपि नापद्यते। एवञ्च

साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च।
विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम्॥

इति नारदवचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्याय-मूलक एव। दानादेरपूर्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीत्रादेः स्वत्वस-त्त्वाद्दानप्रतिग्रहादेरसम्भवात्। अविभक्तत्वादेव चाविभक्त-द्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फलभागित्वम्। तथा च नारदः। भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते॥

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्॥

व्यासोऽपि। स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च॥

नैकः कुर्य्यात्क्रयन्दानं परस्परमतं विना॥

अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात्कृत्स्नधनगतमेव प्र-त्येकस्वत्वं प्रतीयते। तस्मात्तुल्यधनसम्बन्ध्यन्तरसत्त्वेन सम्बन्धि-सकाशात्सङ्क्रान्तन्धनं तस्यापि ममापीति सम्बन्धिना प्रती-यते तद्भिमतो दानादिकं प्रतिषिद्धं स्वार्थम्। अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति। इदञ्च द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानामे-कदेशे व्यवस्थापनं विभाग इति वदतो मिताक्षराकृतोऽप्यभिम-तमिति लक्ष्यते। इदन्त्विह विचार्य्यम्। द्रव्यसमुदायनिरूपि-तं स्वामिगतं स्वाम्यम्। स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये स्वत्वं व्यासज्यवृत्ति प्रत्येकवृत्ति वा। नाद्यः। एकैकस्वामित्वस्वत्वा-श्रयनाशे तन्नाशस्यावशिष्टसमुदायगततदुत्पत्तेश्च कल्पनायाम-तिगौरवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येकद्रव्ये दानक्रयादि यथेष्टवि-नियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहारविसम्वादापत्तेश्च। न द्वितीयः। विभागे सति तावतान्नाशोत्पादकल्पनापत्तेः। स्वस्य सतो वि-भागो न तु विभागात् स्वत्वमिति ग्रन्थविरोधाच्च। अत्र ब्रू-

स:। प्रत्येकवृत्तीनि सम्बन्धविशेषात् स्वाम्यानि च सन्त्ये व। परस्परविभागगते परस्परस्यान्यान्यदीयद्रव्ये तानि नश्यन्ति परस्परणपारिव्रज्यादिनेवेति न काप्यनुपपत्तिः। व्यवस्थापनसमपीदमेव यन्यथैकदेशउत्पादनमित्येव वदेत्। यत एव विनाशमात्रकल्पना न तु स्वत्वान्तरोत्पादकल्पना। जीमूतवाहनमते च कुत्र वास्तवं ममस्वमिति विभागात्मागनिरूपणात्तदधीनश्रौतस्मार्त्तलौकिककर्म्मोच्छेदः। यनुमत्या विभागोत्तरक्षतया *परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तदुत्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्त्वयामिताचराकृते प्रत्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम्। व्यवहारानुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता त्वयोपन्यस्ता साप्येकदेशगतस्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति कृतमतिदूरं गत्वा॥

अथ विभागकालकर्तृनिरूपणम्॥

तत्र मनुः। ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्।
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः॥

पैतृकम्पित्रोः सम्बन्धि प्रागुभयोपादानात्। अतएव पितुरूर्ध्वमिति पितृधनमिभागकालः। मातुरूर्द्ध्वमिति मातृधनविभागकालोऽभिहितः। चशब्दस्तु कालान्तरसमुच्चयार्थः नतु द्वयोरूर्ध्वमिति नियमार्थः। पितृधनविभागे मातृजीवनस्याप्रतिबन्धकत्वात्। मातृधनविभागे पितृजीवनस्य। तथा चाह संग्रहकारः।

पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि।
न स्वतन्त्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना॥
मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति।

* विभाग्यन्तरकृतया—पा० २ पुस्तके

सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिरिति ॥

पत्युरभावेऽपि पुत्रेषु सत्सु यतोमातुस्तद्धने स्वातन्त्र्येण स्वाम्यं नास्त्यतस्तस्यां जीवन्त्यामपि पितृधनविभागो युक्तः । यतस्त्वपत्येषु सत्सु भार्याधने पत्युः स्वाम्याभावस्ततस्तस्मिन् जीवत्यपि पुत्राणां मातृधनविभागाधिकार इति भावः । अ-तस्वानीशास्ते हि जीवतोरित्यपि तत्तद्धने व्यवस्थाया अस्वात-न्त्र्यप्रतिपादकन्न त्वस्वत्वप्रतिपादकं जन्मना स्वत्वस्य पुत्राणा-म्पितृधने व्यवस्थापनात् । याज्ञवल्क्यः ॥

विभागं चेत्पिता कुर्य्यात् स्वेच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वास्युः समांशिनः ॥

स्वेच्छया पिता सुतान्विभजेदिति वदन् जीवत्यपि पि-तरि पितुरिच्छा यदा सोऽपि विभागकाल इति सूचयति । तदा च पितैव विभागकर्त्ता । "अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्द्दोषे पितरि स्थिते" इत्यनेन पुत्राणामस्वातन्त्र्यप्रतिपादनात् । नि-र्द्दोषे इति विशेषणात्पातित्यादिर्निर्द्दोषवति सत्यपि पितरि पुत्राणाम्पारतन्त्र्याभावात्तदिच्छा यदा सोऽपि विभागका-लः पुत्राणाञ्च तदा विभागकर्तृत्वमित्युक्तम्भवति । अन्योऽ-पि पुत्रेच्छया विभागकालः पितरि द्रव्यनिस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् । यथाह नारदः ॥

अत ऊर्द्ध्वम्पितुः पुत्रा विभजेयुर्द्धनं सममिति पित्रोरूर्द्ध्वं विभागमुक्त्वा ॥

मातुर्न्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते वापि रमणात्पितर्य्युपरतस्पृहे ॥

इति जीमूतवाहनेन तु विनष्टे वाप्यशरण इति पाठो-लिखितः विनष्टे पतिते अशरणे गृहस्थाश्रमरहितइति व्या-

ख्यातञ्च। निवृत्ते वापि रमणादिति पाठान्तरमनाकरमित्यप्युक्तान्तदयुक्तं मिताक्षरादिबहुनिबन्धलिखितत्वात् पुत्रा धनं विभजेयुरित्यनुषङ्गः। गौतमोप्यूर्ध्वं पितुः पुत्त्रा रिक्थं विभजेरन्नित्युक्त्वा निवृत्ते चापि रजसि मातुर्ज्जीवति चेच्छतीत्याह। बृहस्पतिरपि।

पित्रोरभावे भ्रातॄणां विभागः सम्प्रदर्शितः।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यतइति॥

तथा सरजस्कायामपि मातर्य्यनिच्छत्यपि पितरि दीर्घरोगग्रस्तेऽधर्मवर्त्तिनि पुत्रेच्छया विभागः। यथाह शङ्खः। अकामे पितरि ऋक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि चेति। नारदोऽपि। व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः॥

अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरिति॥

अत्र पित्युपरम एकः कालो निवृत्ते चापि रजसीतिद्वितीयो जीवति चेच्छतीति तृतीय इति मिताक्षरायाञ्जीमूतवाहनोक्तं दूषणम्। मातृरजोनिवृत्तेः पितुपरतस्पृहत्वविशेषणत्वे॥

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्॥
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः॥

इति मनुना विवाहकालविधानाद् वनम्पञ्चाशतो व्रजेदित्याश्रमान्तरगमनकालविधानाच्च तदा रजोनिवृत्तेर्म्मातुरसम्भवे पितरि वीपरतस्पृहे वानप्रस्थे तत्पुत्राणामिच्छया विभागाभावप्रसङ्गः। निर्विशेषणमुपरतस्पृहत्वमेव पितृधनविभागकाल इति तूच्यमाने अनुपरतस्पृहे पितरि पतितेऽप्यविभागप्रसङ्गात्। अयमप्यपरः काल इत्यभिधाने कालचतुष्टयापत्तिः पितुरूपरमः पतितत्वं निःस्पृहत्वमिच्छा चेति।

तस्मात् पतितत्वनिःस्पृहत्वोपरमैः पितुः स्वत्वापगम एकः कालोऽपरश्च सति तत्स्वत्वं तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमिति । तन्मिताचराक्षदाशयापरिज्ञानात् । नहि तेन कालत्रयनियमोऽभिहितः । तथेत्यादि ग्रन्थेन कालान्तरस्यानुपदमेव प्रतिपादनात् । नियमस्य निर्बीजत्वात् । पितृस्वत्वापगम एकः कालोऽपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये तदिच्छात इति कालद्वयमित्यप्यशुद्धम् । निवृत्तरजस्कायां मातरि त्वनन्वयापत्तेः । नहि मातृनिवृत्तरजस्कतामात्रेण पितृस्वत्वापगमः । जन्मना स्वत्वावस्थापनात्पितृस्वत्वापगमस्य कालोपलक्षणत्वासम्भवाच्च । एवं दीर्घरोगग्रस्तत्वेऽपि न स्वत्वापगम इति कालद्वयनियमस्तत्रापि दुःसमाधः । इष्टापत्तौ तद्वचनविरोधः । यच्चोक्तं तेनैव । मातुर्निवृत्ते रजसीतिपितामहादिधनाभिप्रायम् । निवृत्ते रजसि पुत्रान्तरसम्भवाभावात्तदानीमपि पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः । अनिवृत्ते रजसि क्रमागतधनविभागे पश्चाज्जातानां वृत्तिलोपापत्तेः नचासौ युक्तः ।

ये जाता येऽप्यजातास्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो न विद्यते ॥

इतिवचनात् । यत एव पितृधने कालद्वयमत एव मनुगौतमादिभिर्मृतपदम्परित्यज्योर्ध्वंमित्युक्तम् । ऊर्द्धम्पितुः स्वत्वापगम इत्यर्थः । यदि चास्य पितृधनविषयता स्यात्तर्ह्यूर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनमित्यस्य निर्विषयता भवेत् । निवृत्तरजसि पुत्रोत्पत्त्यसम्भवात् । मातृधनगोचरत्वञ्चास्य नाशङ्कनीयमेव । मातुरेव निर्द्धनतापत्तेः । अतो निवृत्ते रजसीति पैतामहधनविषयम् । नचेच्छामनपेच्य रजोनिवृ-

स्मिन्नपि विभागनिमित्तं सम्भवत्यनिच्छया विभागाभावात् कस्यैच्छयेत्यपेक्षायामूर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेयुर्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीति गौतमवचनात्पितुरेवेच्छात इति निर्णीयत इति पितामहादिधनविभागस्यापि पित्रोरभाव इत्येकः कालः। मातुर्निवृत्ते रजसि पितुरिच्छात इति कालद्वयमेवेति। तदप्यनभियुक्तप्रमोदनम्। इत्तिलोपातेः पितृधनेऽपि तुल्यत्वात्। ऊर्ध्वं विभागादित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेरपि पितामहादिधनेऽपि तुल्यत्वात्। सस्पृहे पितरि पातित्यादिदुष्टे पितामहधनेऽपि पुत्रेच्छया विभागस्य सकलसम्मतत्वादवश्यवाच्यत्वाच्च। वस्तुतस्तु पितामहादिधने भूर्या पितामहोपात्तेत्यादिना सदृशस्य पितापुत्रस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुत्रेच्छयापि तस्य विभाग उचित एव। यत्त्वत्र व्याख्यानान्तरमनीशत्वस्य तद्धनगोचरत्वादि कल्पनन्तत् सर्वं तद्वचनविवेचने निराकरिष्यामः। वयन्तु स्वातन्त्र्यार्हे पितरि जीवति तदिच्छैव विभागनिमित्तम्। पातित्यपारिव्रज्यादिभिस्तदनर्हे पुत्रेच्छापि। तदुपरमे तु स्वेच्छाया निमित्तत्वमर्थसिद्धमिति कालत्रयमेवानेन प्रकारेण। अन्यथा बहूनामुपरतस्पृहत्वादीनां विकल्पसमुच्चयादिकल्पनानुपपत्तौ विशेषणविशेष्यभावाद्यव्यवस्थापत्तौ बहुव्याकुलीभावः। अतएव क्व चिद्वचने केषाञ्चिदेवोपादानमनुपादानञ्च केषाञ्चित् सङ्गच्छते। एकमूलकल्पनालाघवेनोपरतस्पृहत्वादिभिः पितुः स्वातन्त्र्याभावस्यैकस्य सर्वैरुपलक्षणात्। अनीशास्ते हि जीवतोः निर्दोषे पितरि स्थिते जीवतोरपि शस्यते इत्यादि वचनस्वरसोऽप्येवमेव। अतएव पित्रोर्जीवतोर्भ्रातृणां सहवासो मुख्यस्तदनुम-

त्यादिनाज्ज्येष्ठस्य कार्य्यत्वमस्यान्यस्य वा पुत्रस्य स्वातन्त्र्यमन्येषान्तदनुरोधवृत्तित्वमिति च पक्षद्वयमुक्तवन्तो व्यासादयः। भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते,, इतिव्यासः। जीवति पितरि*पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम् । "कामं दाने प्रोषिते आर्त्ति ङ्गते ज्येष्ठो वार्थांश्चिन्तये"दिति हारीतः। शङ्खलिखितौ तु स्पष्टतममाहतुः। "पितर्य्यशक्ते कुटुम्बव्यवहारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादनन्तरो वा कार्यज्ञस्तदनुमतो नत्वकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि वा ज्येष्ठ एवपितृवदर्थान्पालयेदितरेषामृक्थमूलं हि कुटुम्बमस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थितायाः" इति। तस्माद्यथोक्तरीत्या विभागस्य कालत्रयमेवेति ब्रूमः । अत्र मनुवचने समेत्येत्यनेन प्राप्तिकं साहित्यमनूद्यते वहुत्ववत् । अन्यथैकेच्छया द्वयोश्च भ्रात्रोर्विभागो न स्यात् सममिति तु नियम्यते। तच्च विवेच्यामः । यत्तु पित्रोरिति द्विवचननिर्देशात्सोदरभ्रातॄणां पितृधनविभागोऽपि मातुरभावएव कार्यः न तु मातृधनविभागार्थं मातुरभावोपादानम् । जीवतोर पीत्यस्य मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरन्यधनगोचरत्वमवश्यंवाच्यमतो यत्रैव पित्रोरभावो निमित्तं तत्रैव जीवतोरपीत्यपिशब्देन जीवनस्यापि प्रशस्तत्वकीर्तनान्न मातुरभावो मातृधने व्याख्येय इति जीमूतवाहन आह तदसम्बद्धम् । पितुश्च मातुश्चेति मनुवचने पृथङ्निर्देशादन्यथापि द्विवचनस्य विभागसम्बन्धविवक्षामात्रेण व्याख्यानं युक्तम् इतरथैकतरधनेऽन्यतराभावस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः। यच्चोक्तं जीवतोरित्यादेर्मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरित्यादि। तस्यापि कोऽभिप्रायः। मातुः पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यान्न तद्धनगोचरत्वमिति यदि तर्हि

* पितरिति नास्ति—पा० १ । २ । पुस्तकयोः।

सत्स्वपत्येषु भार्य्याधनेऽपि पितुः स्वाम्यन्तदभावस्यापि तच्चानुपयोगादन्यविषयत्वापत्तिः। अभिप्रायान्तरन्त्वसम्भवदुक्तिकमिति वक्ष्यामः। तस्माद्दृष्टार्थत्वात्तज्ज्ञनविषय एव तदभावः संग्रहकाराद्युक्तो युक्तः। यथाच पित्रोर्जीवतोर्भ्रातृणां सहवासो मुख्यस्तथा तदूर्ध्वमपि। तथा च शङ्खलिखितौ। "कामं सहवसेयुरेकतः संहता वृद्धिमापद्येरन्नि"ति। संहताः सहवसन्तो द्रव्योपचयसाहाय्यादिना परस्परकृतेन वृद्धिमाप्नुयुरित्यर्थः। नारदोऽपि

विभृयाद्वैकतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः॥

मनुरपि। ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यन्धनमशेषतः।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा॥
ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति॥
यस्मिन्नृणं सं नयति येन चानन्त्यमश्नुते।
स एव धर्म्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः॥
पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् *यवीयसः।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः॥
ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः।
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः॥
यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः।
अज्येष्ठवृत्तिर्य्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत्॥
यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः॥

इत्यादि वचनानि च यद्गुणाज्ज्येष्ठवश्यवर्तितया सर्वेषां

* भ्राता—इति पा० १।२। पुस्तकयोः।

सहवासः प्रशस्तः । धर्मवृद्धिकामनया तु विभागः कार्य्य इत्याहतुर्मनुप्रजापती ।

एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ॥

धर्मस्य देवाद्यर्च्चनरूपस्तस्यैव सहवासे पृथक्त्वाश्रवणात् *।
तथा च बृहस्पतिः । एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम् ।
एकम्भवेद्विभक्तानान्तदेव स्याद् गृहे गृहे इति ।

यत्तु संग्रहकारेणाग्निहोत्रादिधर्मवृद्धिरपि धर्मवृद्धिशब्देन गृह्यतइत्युक्तम् । यदाह ।

क्रियते स्वं विभागेन पुत्राणाम्पैतृकान्धनम् ।
स्वत्वे सति प्रवर्त्तन्ते तस्माद्धर्म्या पृथक् क्रिया इति ।

प्रवर्त्तन्ते स्वंस्वयत्ता अग्निहोत्रादि क्रियाइति शेष इति
तत्तु जन्मनैव पुत्राणाम्पितृधनस्वत्वाद्विभागात्प्रागपि श्रौतस्मार्तकर्माधिकारं प्रतिपादयद्भिरस्माभिः प्रागेव प्रत्यासि ।तस्मात्पञ्चमहायज्ञादिधर्म एव धर्मशब्देनात्र ग्राह्यः । दत्तासु भगिनीषु चेति तु न कालार्थंकिन्तु तासामवश्यं दानार्थम् । यथा

यत्किञ्चिद्पितृदायेभ्यो दत्वांपैतृकन्ततः ।
भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता ॥

इतिनारदवचनमृणादानावश्यकत्वार्थं न विभागकालार्थम् । पिता च यदि स्वेच्छया पुत्रान् विभजति तदापि निरङ्कुशेच्छा नोपादेया किन्तु

"ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिन" इति
पक्षयोर्मध्ये यः पक्ष इष्टः स ग्राह्य इति योगीश्वरवचना-

* अपृथक्त्वश्रवणात् । इति पा०—१ । २ पुस्तकयोः ।

र्थः । ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यमभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कार्य्या इति विज्ञानेश्वराचार्य्याः । प्राच्यास्तु स्वेच्छयेति पृथक्पचान्तरं ज्येष्ठादिभागसमभागौ च द्वौ पचाविति पचत्रयमतएव ज्येष्ठं वेति प्रथमो वा शब्दः स्वेच्छयेति पचापेचया समञ्जसो वच्यमाणपचापेचत्वे क्लिष्टः स्यादित्याहुरुपपत्तिञ्च तत्र वदन्ति ।

पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥

इतिनारदवचने ज्येष्ठं वेत्यादिनैकं विषमविभागप्रकारमुपन्यस्य यथा वास्येत्युक्तेरन्योऽपि न्यूनाधिकभागः पितुरिच्छयास्तीति गम्यते । हारीतोऽपि । "जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पं वा सम्विभज्य भूयिष्ठमादाय वसेद्यद्युपदस्येत्पुनस्तेभ्यो गृह्णीयादि"ति । वृद्धाश्रमः पारिव्रज्यम् । उपदस्येद् द्रव्याभावेन चीणो भवेत् । अत्रापि स्वल्पं वेत्यादि पचान्तरमुक्तम् । तस्मात्तदेकमूलकतानुरोधेन योगीश्वरवचनेऽपि तत्संग्रहायेच्छयेति पृथक्पच एव युक्त इति । तदसत् । वा शब्दस्तावद् द्वेधापि व्युत्पत्तेर्नासमञ्जसः या चोपपत्तिरुक्ता साप्ययुक्ता । यदि वचनान्तरोपात्तपचान्तरसंग्रहार्थमिच्छयेत्यस्य भवेदुत्तरार्द्धं व्यर्थमेव स्यादुक्तपचद्वयस्यापि वचनान्तरोपात्तत्वादिच्छयेत्यनेन तयोरपि संग्रहसम्भवात् । तदितरपचसंग्रहार्थत्वे मन्दप्रयोजनता स्यादेव । इच्छाया निरङ्कुशत्वेनानियमवारणाय वचनान्तरालोचनं विना तदर्थानिर्वाहात् । स्वोपात्तपचद्वये व्यवस्थानिरासार्थतयेच्छयेति व्याख्याय-

माने वचनान्तरालोचनावश्यकत्वात् । न च विकल्पोक्त्यैवे-च्छालाभे इच्छयेति निरर्थकमिति वाच्यम्। उत्तरार्द्धवैयर्थ्यापे-क्षया व्यवस्थितविकल्पनिरासाय स्ववाक्योपात्तपक्षद्वयविषयतया तदनुवादस्यैवोपपन्नतरत्वात्। नारदाद्येकमूलकता तु विज्ञा-नेश्वरव्याख्यानेऽपि नापैति । तदुक्तपक्षद्वयस्य वचनान्तरेष्व-प्युपादानात् । न च निरर्गलेच्छामात्रमेव पक्षान्तरं योगीश्व-रवचनार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । "अयथा शास्त्रकारी च न वि-भागे पिता प्रभु"रित्यस्य निर्विषयतापत्तेः । इच्छामात्रस्य शा-स्त्रीयत्वेऽयथाशास्त्रकारित्वाप्रसक्तेः । "नीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् । निर्भाजयेन्नचैवैकमकस्मात्कारणं विने"-ति कात्यायनवचसोऽपि निर्विषयता स्यादू इच्छाया एवका-रणत्वात् । न विशेषयेच्छास्त्रीयज्येष्ठभागाद्यतिरिक्तैच्छिकवि-शेषवत्तन्न कुर्य्यात् कारणञ्च शास्त्रोक्तं पातित्यादिकं विनाऽ-कस्मात् क्रोधात् सुभगपुत्रस्नेहादिना वा न निर्भाजयेद्भाग-रहितं न कुर्य्यादित्यर्थः । यत्तु

न्यूनाधिकविभक्तानान्धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ।

इति योगीश्वरवचनन्तदपि धर्म्यो धर्मादनपेतश्चेत् पित्रा कृतः कृत एव स्मृतो न निवर्त्तते । अधर्मस्त्वयथाशास्त्रकृतो-निवर्त्तत एवेत्यभिप्राय इति विज्ञानयोगिभिरेव व्याख्यातं व्याधितः कुपितश्चैवेत्यादिवचनानुरोधात् । एवं

समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।
तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्द्धनैः ।

तेषां स एव धर्म्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

इतिबृहस्पतिनारदवचने अपि व्याख्येये । श्रेष्ठादिविभागेऽपि पित्रा ज्येष्ठादिभ्यो दत्ते ऽन्यैरनुशयो न कार्य्यः । समांशविभागे वा ज्येष्ठादिभिरिति तात्पर्य्यार्थः । अतएव नारदस्तेषां स एव धर्म्मः स्यादित्याह । श्रेष्ठादि भागश्च मनुनोक्तः ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयस इति ॥

समांशपक्षं बौधायन आह । "पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति सोंऽशः सर्वेषामविशेषादिति मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति श्रुतौ विशेषाश्रवणात्" । सर्वेषाम्पुत्राणां समोऽंश इत्यर्थः । यदि पिता स्वेच्छया समांशेनपुत्रान्विभजते तदा स्वपत्नीभ्यः पुत्रसममंशं दद्यादित्याह याज्ञवल्क्यः ॥

यदि कुर्य्यात् समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासाम्भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥

यासां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं प्रीत्यादिना न दत्तं भर्त्रादिग्रहणमुपलक्षणं वक्ष्यमाणस्त्रीधनशून्या इत्यर्थः । तासाम्पत्नीनां पुत्रसमांशभागमात्रं नियम्यते । तथा च यदा श्रेष्ठभागादिनापि पिता पुत्रान् विभजति तदापि श्रेष्ठभागाद्युद्धृत्योद्धृतोद्धाराद् द्रव्यसमुदायात् पुत्रसमानेवांशान् पत्न्यो लभन्ते न स्वज्येष्ठभागादिकमित्यर्थः पर्य्यवस्यति । यस्तु पत्न्याः स्वोद्धारः परीभाण्डादिस्तमपि पत्नी लभते । तथा चापस्तम्बः "परीभाण्डञ्च गृहेऽलङ्कारो भार्य्यायाः" इति । परीभाण्डम्भोजनपात्रादि यदसाधारणं यस्या अलङ्कारोऽप्यसाधारणस्तद्विवेचयिष्यते । न च पक्षद्वयेऽप्येतावता पुत्रसमांशित्वं पत्नीनां विज्ञानेश्वरेणोक्तन्तर्हि यदि कुर्य्यात् समानंशानिति समां-

शानुवादी व्यर्थः पत्नी ज्येष्ठांशादि न लभन्ते इत्येतावन्मात्रमेव वाच्यमिति युक्तम् । यतः

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान् प्रकल्पयेत् ।
उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धन्ततोऽनुजः ॥
अंशमंशं यवीयांस इति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥

इतिमनुना, "द्व्यंशो वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषा"मिति गौतमेन, "अथ भ्रातृणां दायभागोद्व्यंशं हरेज्ज्येष्ठो गवाश्वस्य चाव दशमसजावयो गृहं च कनिष्ठस्य कार्षायसं गृहोपकरणानि च मध्यमस्ये"ति । वशिष्ठेन ॥

ज्येष्ठस्यांशोऽधिको देयः कनिष्ठस्य वरः स्मृतः ।
समांशभाजः शेषाः स्युरप्रत्ता भगिनी तथा ॥

इतिनारदेन चोद्धारस्मृतेविषमभागमात्रमुक्तन्तद्यदाद्रियतेतदा पत्नीनामंशाभावप्रतिपादनार्थं यदि कुर्य्यात्समानंशानित्युक्तमिति न दोषः । अतएव

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानम्भवेत्सह ।
न तत्र विषमम्भागम्पिता दद्यात्कथञ्चन ॥

इतिमनुना सर्वेषां भ्रातृणान्द्रव्यार्जने यदि सह समानमेवोत्थानमुद्योगो भवेत्तदा पितुर्विषमविभागदानप्रतिषेधकमनुवचनव्याख्याने जीमूतवाहनेनोक्तमुद्धारस्तु पित्रा दातव्य एव तस्य विभागरूपत्वाभावात् । न्यूनाधिकविभागस्यैव निषेधादिति । तस्माज्ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति याज्ञवल्क्याद्युक्त उद्धारेऽपि समांशभागिता पुत्राणामस्त्वेवेति तत्रापीदं वचनं प्रवर्त्ततएव । द्व्यंशादिपक्षे परं न प्रवर्ततइति विज्ञानयोगिनामाशयः । दत्ते तु स्त्रीधने दत्ते त्वर्धं प्रकल्प-

येदित्यत्रार्द्धदानं वक्ष्यते। यद्यपि तदाधिवेदनिके भर्त्रा दीयमाने वक्ष्यते तथाप्याकाङ्क्षायां समानन्यायत्वादत्रापि योज्यम्। अतएवाह बौधायनः॥

बहूनामेकधर्म्माणामेकस्यापि यदुच्यते।
सर्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः॥ इति।

भ्रातॄणामविभक्तानामित्यादिमनुवाक्यं सहोत्थानं सर्वेषां विभागप्रार्थना यदि भवतीति जीमूतवाहनेन तदनुयायिना दायतत्त्वकृता च व्याख्यातम्। यदि पुनः पितरि जीवति पुत्रा एव विभागमर्थयन्ते तदा विषमविभागः पित्रा न दातव्य इति वदता तत्र सहशब्दवैयर्थ्यमुत्थानशब्दस्य चोद्योगवाचिनोऽपि भागप्रार्थनापरत्वमन्याय्यमित्यस्मद्व्याख्यानमेवादर्त्तव्यम्। तथा च

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः।

इति योगीश्वरवचःसम्वादोऽपि लभ्यते। तस्यास्मदभिमतार्थतयैवोपपत्तेः। दत्ते त्वर्द्धमित्यत्राप्यर्द्धशब्दः समप्रविभागवचनो न भवति अतश्च यावता पूर्वदत्तमिदानीन्दीयमानञ्च समम्भवति तावद्देयमिति मिताक्षरायामुक्तं तत्रायमाशयः। यद्यपि नपुंसकस्यार्द्धशब्दस्य पुंस्यर्द्धोर्द्धं सऽमेंशक इति कोशात्समांशवाचित्वमस्ति तथापि कदाचित्तासां पुत्राधिकधनत्वङ्कदाचित्तदूनधत्वमव्यवस्थितमर्द्धनियमस्य चादृष्टार्थत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति पुत्रसमांशितायामेव तात्पर्य्यमिति। अत्र मदनरत्नाकर आह। परन्य इति बहुवचनात्प्रतिपत्नि समानंशान् पिता गृह्णीयान्न तु ताभ्यः पृथक्कृत्यांशो दातव्यः। जायापत्योर्विभागो न विद्यत इति हारीतवचनविरोधापत्तेरिति। तन्न। नात्र जायापत्योर्विभाग उच्यते येन हा-

रीतवचनविरोधः स्यात्किन्तु पत्न्यैव पुत्रविभागसमये ताभ्य-स्तत्समांशदानम्प्रीतिदानवत् । अतएव स्त्रीधने दत्ते त्वर्द्धमि-त्युक्तमिति न कोऽपि दोषः । यस्तु जीवति पितरि पुत्रेच्छया विभागः स वैषम्याश्रवणान्मातुर्निवृत्ते रजसीति मनुवचने समशब्दानुषङ्गाच्च सम एव योऽपि पितुरूर्ध्वं विभागः सोऽपि सम एव पूर्वोदाहृतमनुवचने सममित्यभिधानात् । हारीतो-ऽपि । "समानो मृते पितरि रिक्थविभागः" पैठीनसिरपि "पैतृके विभज्यमाने दायाद्ये भ्रातृणां समो विभागः" । याज्ञवल्क्योऽपि ॥

विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ॥

पित्रोरूर्ध्वमिति कालः सुता इति कर्तारः सममिति प्रकारनियम इति मिताक्षरा । ननु मनुनैव पितुरूर्ध्वं विभागमुपक्रम्य

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ॥

इतिसहवासपक्षं मुख्यमुक्त्वा ज्येष्ठस्य विंश उद्धार इत्यादिना विषमविभागोऽप्युक्तस्तत्कथं समनियम इति चेद् उच्यते । यद्यप्ययं विषमभागो जीवत्यजीवति च पितरि शास्त्रदृष्टस्त-थापि वचनान्तरानुरोधात्कलौ सम एवेति नियमः ॥

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥

इति योगीश्वरवचनात् । अत्र लोकपदेन युगमुच्यते । युगा-न्तरे धर्म्यमपि युगान्तरे यद्विद्विष्टं प्रतिषिद्धन्तन्नाचरेदित्यर्थः । अन्यथा धर्म्यत्वास्वर्ग्यत्वयोर्व्याघातः । शास्त्रविहिते तदभि-ज्ञविद्वेषो बाधित एव । तदनभिज्ञपामरजनविद्वेषस्तु नास्व-र्ग्यत्वापादकोऽग्नीषोमीयादिहिंसादावतिप्रसङ्गादित्यादिदू-

षणं स्यात्। अतएव मिताक्षरायाम्मधुपर्कपशुवधगवालम्भादिकमिवर्ज्यमिव लोकविद्विष्टत्वेनोदाहृतम्। कलिवर्ज्येषु च पुनरुद्वाहादिकमक्षतादीनां यत्नोक्तन्तव ज्येष्ठांशाद्युद्धारादिकमपि। तथा चादिपुराणे॥

ऊढायाः पुनरुद्वाहो ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया कमण्डलुः॥

स्मृति संग्रहेऽपि॥

यथा नियोगधर्म्मो नो नानुबन्ध्यावधोपि वा।
तथोद्धार विभागोऽपि नैव संप्रति वर्त्तते॥

नियोगधर्मो भ्रातृभार्यायां वाग्दत्तायां मृतपतिकायां गुर्वादिनियोगेन विधिनागमनम्। मैत्रावरुणीमनुबन्ध्यां वशामालभेतेति विहितो गोवधः। सम्प्रति, कलौ। अतएवापस्तम्बो जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्सममिति स्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठो दायाद इत्येकइति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्येत्येकीयमतमुपन्यस्य देशविशेषे सुवर्णाद्भावः कृष्णाक्षौमं ज्येष्ठस्य रथः परीभाण्डञ्चपितुर्गृऽलङ्कारो भार्य्याया ज्ञातिधनञ्चेत्येकमतत्वेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान् शास्त्रविप्रतिषेधञ्च स्वयमेव विवृतवान्। "मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयत" इति। तस्मान्न विषमविभागः शास्त्रदृष्टोऽपि कलावनुष्ठेयः। यत्तु मिताक्षराकृता श्रुतिविरोधित्युक्तं तद्विचार्यम्। श्रुतिविरोधे हि सति युगान्तरेऽपि तस्याननुष्ठाने तद्बोधकवचनानां सर्वथाऽप्रामाण्यमेव स्यादिति कलिवर्ज्यतयोपन्यासो विरुद्धः। नचात्यन्तश्रुतिविरोधोऽपि। अविशेषश्रवणे सति समं स्यादश्रुतित्वादितिन्यायलभ्यत्वात्समत्वस्य। स्मृतिचन्द्रिका-

यान्तु बौधायनोदाहृतं विषमविभागप्रतिपादकमपि श्रुत्यन्तरं लिखितम् । ज्येष्ठत्वाद्दाधिक्येऽपि श्रुत्यन्तरमित्याह स एव । 'धनमेकमेकमुद्धरेत्ज्येष्ठस्तस्मात् ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसययती'ति श्रुतेरिति । धनमेकमेकमिति वदन् श्रुतिवाक्यगतं धनेनेत्येकवचनं विवक्षितमिति सूचयति । निरवसाययति तोषयतीत्यर्थं इति ग्रन्थेन । जीमूतवाहनादयस्तु यदा भक्त्यतिशयादिना भ्रातॄणामनुमतिस्तदोद्धारादिविषमभागोऽत एवाद्यतनानामनुमत्याद्यभावादुद्धाराद्यर्हज्येष्ठाभावाच्च समभाग एव लोके दृश्यते इत्यादिना ग्रन्थेनानुमत्यननुमतिभ्यां विषमसमभागयोर्व्यवस्थापमाहुः तत्तु तथा सति पुत्रेच्छाया एव प्रयोजकत्वापत्तेः पूर्वार्द्धविरोधादनादेयम् । पितृच्छायाः स्वतन्त्रपक्षान्तरपरत्वन्तु प्रागेव निरासि । पिता पुत्रेभ्यः स्वार्जितधनविभागन्ददता स्वयमंशद्वयं ग्राह्यमित्याह नारदः ॥

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति ॥

बृहस्पतिरपि । जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयमिति ।

पितुरंशद्वयग्रहणमेकपुत्रविषयमित्याहतुः शङ्खलिखितौ ॥

स यद्येकपुत्रः स्याद् द्वौभागावात्मनः कुर्य्यात् ॥

व्यवहारपारिजातकार इदं वचनमेवं व्याचष्ट । एकशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची । तथा च यदि पुत्रो गुणवत्तया धनार्जनशक्तस्तदा तेन सह विभागे पित्रांशद्वयं ग्राह्यमिति । जीमूतवाहनस्तु एकस्य पुत्रः एकपुत्र एकपितृक औरस इति यावत् न पुनः एकः पुत्रो यस्येति बहुव्रीहिस्तस्यान्यपदार्थप्राधान्येन षष्ठीतत्पुरुषाद्दुर्बलत्वात् । तथा च क्षेत्रजस्य व्यावृत्तिस्तस्य

द्विपितृकत्वात्। तथाचौरसपुत्ररूपः पिता स्वपितृधने भागद्वयं गृह्णीयान्न तु चेत्रजा इति व्याचख्यौ। तदसत्। तथा सति पिता मद्धनगोचरतास्य स्यात्तत्र च सदृशं स्वाम्यम्पिता पुत्रयोरित्यौरसस्यापि पितुः पुत्रसमांशतायाः व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्। तथा चागत्या बहुव्रीहिरेवाश्रेयः। मिताक्षराकृता त्विदं वचनमनादृतमेव॥ कात्यायनः

द्व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात्पिता।
मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशभागिनीति॥

अत्र जीमूतवाहनः। पुत्रस्य वित्तार्जनात् पुत्रार्जितेपि वित्ते स्वार्जितइव पितुरंशद्वयमित्यस्यार्थो न तु पुत्रस्य वित्तस्य तयोर्वर्जनादिति। अनर्जितपुत्रस्यापि भ्रातृभिर्विभागे वित्तार्जकतयांशद्वयस्येष्टत्वात्। अतो विभागार्हसम्बन्धिनि विद्यमानेऽर्जकस्य द्व्यंशादिहरत्वमसति तु सर्वहरत्वमिति वाच्यन्तथा सति पितृपुत्रपदयोः प्रमत्तगीतता स्यात्। किञ्चार्जनं स्वत्वहेतुभूतो व्यापारः। अर्ज्जनं स्वत्वन्नापादयतीति विप्रतिषिद्धमित्यभिधानात्। नच पुत्रेषु स्वत्वमस्तीति सर्वस्वदाने दर्शितमतस्तत्र गौणमर्ज्जनपदं वित्ते च मुख्यमिति सकृदुच्चरिते वैरूप्यमयुक्तम्। न च पुत्रस्यार्ज्जकत्वादेवांशद्वयप्राप्तिः पितुश्चास्माद्वचनादृतेऽपि वचनान्तरादेव भागद्वयसिद्धेर्वचनमिदमनर्थकमिति वाच्यम्। एतद्वचनमन्तरेणापि पुत्रधने पितुर्भागद्वयाप्राप्तिरस्य सार्थक्यादृ इत्याह। तन्न। द्वन्द्वापेक्षया षष्ठ्यर्थलक्षणाऽतो भवदुक्तसमासस्यायुक्तत्वात्। यच्चानर्जितपुत्रस्येत्यादिद्वन्द्वदूषणान्तदत्यसम्बन्धम्। भ्रातृभागाद्यविषयकत्वादस्य पितृधनप्रस्तावात्। न चैवम्पुत्रपदं व्यर्थं वित्तार्जनस्यैव द्व्यंशहरत्वे हेतुत्वोपपत्तेरिति वाच्यम्।

अस्वातन्त्र्यादतः पुत्रोपि वित्तवत्त्वेनैवार्जितस्तेन परतन्त्रः स्वार्जितधने पितुरंशद्वयग्रहणावग्रहो न भवतीत्यत्र तात्पर्य्यम् । यच्चार्जनपदवैरूप्यन्तदप्यसत् । पुत्रेऽपि पितृस्वस्येष्टत्वात् । न च सर्वस्वदाननयविरोधः । पित्राद्यस्वत्वे तस्य तात्पर्य्यात् । पुत्राद्यदानस्य तन्नयसिद्धान्तस्य भाष्यप्रदर्शितचोदकविरोधयुक्तिसिद्धत्वात् । अतएव पुत्रकन्यादानादिविधयो मुख्यार्था एव न पुत्रादितन्त्रीकरणरूपगौणदानाद्यर्थाः । इदञ्च पितुरंशद्वयोपादानं स्वार्जितविषयन्न पित्रार्जितविषयम् ॥

भूर्यापितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्यचोभयोः ॥

इति याज्ञवल्क्येन तत्र पितापुत्रयोः समस्वाम्याभिधानात् समांशभागित्वमेव । तस्य ह्ययमर्थः । भूः शालिक्षेत्रादिका । निबन्धो राज्ञामुकस्यैकस्मिन् पर्णभरकक्रमुकभरकादावियन्ति पर्णादीनि देयानीति शासनारूढतया यद्वृत्तित्वेन दीयते तदुच्यते । तथा द्रव्यं सुवर्णादि तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं हि शब्देन प्रसिद्धमित्युच्यते । जन्मनैव स्वत्वात् । तदपि सदृशन्तुल्यमतोऽत्र पुत्राणां न पित्रर्जित इवपितृपारतन्त्र्यमिति तदनिच्छयापि विभागांशद्वयनियमश्च पितुर्नास्तीति ॥

बृहस्पतिः । द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।
सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

पिता सम एवांशो ग्राह्यो न तु स्वार्जितवदंशद्वयं विषमविभागपक्षाश्रयणं वेत्यर्थ इति मदनरत्नकारः । जीमूतवाहनस्तु यत्र द्वयोर्भ्रात्रोर्जीवत्येव पितर्य्येकः पुत्रमुत्पाद्य नष्टोऽन्यश्च जीवति पश्चात्पितापि मृतस्तत्र पितृधनं प्रत्यास-

त्तेः पुत्रस्यैव प्राप्नोति न तु प्राङ्मृतपितृकपौत्रस्य विप्रकर्षा-त्तद्बाधार्थं सदृशं स्वाम्यमिति वचनम्। यथा पैतामहधने पितुः स्वाम्यं* तत्पुत्रस्य स्वाम्यन्तथा तत्पौत्रस्यापि न तु सन्निकर्षविप्रकर्षयुक्तो विशेषः। पार्वणविधिना **पिण्डदानंकर्त्तृत्वेन द्वयोरविशेषादित्यभिप्रायः। अतएव मृतपितृकः प्रपौत्रोऽपि प्रपितामहधने पुत्रपौत्राभ्यां सह तुल्यवदेव स्वामी पिण्डदानाद्यविशेषात्। जीवति तु पितरि पुत्राणान्तद्धनस्वाम्ये सपुत्राभ्यां द्वयविभागे तत्पुत्राणामपि विभागः स्यात् स्वामित्वसाम्यात्। तस्मान्मृतपितृकपौत्रविषयकमिदं न पौत्रमात्रविषयकन्न चाप्रक्रान्तत्वादनर्थकत्वं प्रागेकपितृकाणामेव प्रक्रमात्। सादृश्यवचनन्तु स्वार्जितवत्पितुरिच्छया विभागाभावार्थम्। यथाह विष्णुः। "पिता चेत्पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे। पैतामहे तु पिता पुत्रयोस्तुल्यं साम्य"मिति॥

अतः स्वोपात्ते पिता न्यूनाधिकभागैः पुत्रानिच्छया विभजतु पैतामहे तु तुल्यस्वच्छन्दवृत्तिता। एतावतैवैतद्वचनोपपत्तौ सामान्यप्राप्तम्पितुरिच्छाया विभागकालत्वं पितुश्च भागद्वयं न निषिध्यते। जीवत्पितृकपौत्रविषयतापि वा धारेश्वरानुमतस्यास्तान्तथापीच्छाकृतन्यूनाधिकभागनिरासार्थतैव। न तु पुत्रेच्छया विभागस्य पितुरनेन बोध्यते। किञ्च

जन्मविद्यागुणज्येष्ठो द्व्यंशन्दायादवाप्नुयात्॥

---

* पितुः स्वाम्यमिति नास्ति—पा० १। २। पुस्तकयोः।
** पिण्डदातृत्वेन—पा० १। २। पुस्तकयोः।

समांशभागिनस्त्वन्ये तेषां पितृसमस्तु सः ॥

इति बृहस्पतिवचनात्पितापि स्वपितृकृतनरकनिवर्त्तको गुणाज्येष्ठः स्वभ्रातृभिः सह विभागे पितृसमत्वेन यथांशद्वयभाक् तथ पुत्रैः सह विभागे पितैवांशद्वयं पैतामहधनेनाप्नोति स्वद्वारक एव पुत्राणान्तद्धनसम्बन्धश्चेत्यस्तीति भवतो मुनीनाञ्च वचनमनुचितम् । तस्मादिच्छया विभजेत्सुतानिति पित्रिच्छाया विभागकालत्वं द्वावंशौ प्रतिपद्येतेत्यादि वचनोक्तं पितुर्भागद्वयञ्चाविशिष्टं पितामहधनेपि । न्यूनाधिकभागमात्रन्तु पुत्रेषु स्वाच्छन्द्येन न भवति ॥

द्रव्ये पैतामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।
सममंशित्वमाख्यातम्पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥

इतिबृहस्पतिना पितापुत्रयोरंशसाम्यस्यैवाहत्य विधानात्कथम्पितुरत्राप्यंशद्वयमिति चेन्न । अंशित्वसंशकर्तृत्वं समन्न तु स्वेच्छया स्वार्जितवन्न्यूनाधिकांशकर्तृत्वमिति तदर्थात् । नत्वंशवत्त्वं सममिति । स यदेकपुत्रः स्यादित्येकपुत्रपदस्यौरसपरत्वस्योक्तत्वाद्विपितृकक्षेत्रजादिरूपपित्रभिप्रायं वा समांशित्वाभिधानमित्याह तदनादेयम् । सन्दर्भविरोधात् । तथाहि । अनेकपितृकाणाम्पितृद्वारकभागकल्पनामभिधायानन्तरं भूर्या पितामहोपात्तेत्युक्तन्तत्र।स्वाम्यमेव पौत्राणाम्पैतामहे धने पितरि जीवति विभागाभावो वा । तदिच्छयैव वा स्वार्जितवद्विभाग इति शङ्कात्रयमेवोत्तिष्ठति । यन्मिताक्षरायामुक्तं तन्निराकरणार्थमेवेदम्वचनन्तद्व्याख्यानरीत्या सङ्गच्छते । प्रमीतपितृकपौत्रविषयकत्वेन सङ्कोचोऽस्य कुतः । न च धारेश्वरावधारितरीत्या पौत्रमात्रविषकतायामपि न्यूनाधिकभागमात्रस्य पित्रिच्छाकृतनिरासायेदं न पित्रिच्छाका-

न तदीयभागद्वयस्याविशेषप्रवृत्तस्येति वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । किञ्च पितुरिच्छाया हेतुत्वमिच्छया विभजेदिति तृतीयानिर्देशाच्छाब्दमार्थिकन्तु तस्याविभागकालोपलक्षणत्वम् । तच्च शाब्दहेतुत्वबाधमानेनानेनार्थिकं कालोपलक्षणत्वन्न बाध्यतइति चित्रम् । सति च स्वाम्यसाम्ये* पुत्रेच्छाया निमित्तत्वन्तरकृतञ्च तस्याः कालोपलक्षणत्वङ्किंपातिकमपि तद्दुर्वारम् । ननु पितुरंशद्वयम्पितृत्वप्रयुक्तन्न स्वाम्याधिक्यप्रयुक्तं नाप्यर्जकत्वप्रयुक्तं तस्य येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स ह्यंशमेव लभेतेति वाशिष्ठसाधारणवचनादेव सिद्धेः द्वावंशौ प्रतिपद्येतेइति विशेषवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मात्पित्रर्जितेऽपि ज्येष्ठपुत्रत्वप्रयुक्तं यथा तस्यांशद्वयं विशेषवचनात्तथा पैतामहे पितुरपि । अतएवास्मन्मते पुत्रार्जितेऽपि पितुरंशद्वयमिति चेत् सत्यम् । परन्तु निःसङ्कोचप्रवृत्तस्वाम्यसाम्यवचनेन तद्बाध्यते । पुत्रार्जिते तु पितुरंशद्वयाभावो भवदुदाहृतपुत्रवित्तार्जनादिति वचनस्य भवदुक्तार्थदूषणात्प्रागेव व्यवस्थापितः । न च तद्वचनादंशद्वयाभावेऽपि सामान्यवचनादेव पुत्रार्जितेऽपि पितुरंशद्वयमायात्विति वाच्यम् । वित्तार्जनस्य तत्र हेतुत्वोपन्यासवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तदर्थवादमात्रमन्यथार्जकत्वप्रयुक्तभागद्वयस्य वशिष्ठवचनादेव सिद्धेर्विशेषवचनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तथार्जकत्वप्रयुक्तपुत्रांशद्वयस्यावारणात् पितृत्वप्रयुक्तपित्रंशद्वयेऽपि भागसाम्यएव पर्य्यवसानम्भवेन्न तु भवदभिमतं पुत्रापेक्षया पितुरंशाधिक्यन्तथाभूतस्य वचनाभावात् । यच्च किञ्चेत्यादिनानौचित्यमुक्तन्तन्न किञ्चित् । वाचनिके साम्येऽनौचित्याप्रसक्तेः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्व-

 * स्वाम्ये तुल्येव—प्रा० २ । पुस्तके ।

प्रयुक्तमंशद्वयं पितृत्वप्रयुक्तञ्च पितुरिति ज्येष्ठपुत्रसाम्यापत्ते-स्तथाप्यनौचित्यस्य दुर्वारत्वात् । मदनरत्नधृतकात्यायनवचनानान्तु सर्वेषां भ्रातृणाम्पितापुत्राणाञ्च समांशग्रहणमेव मुख्यमिति प्रतीयते ।

सकलं द्रव्यजातं यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समैः ।
पितरौ भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्म्य उच्यत इति ॥

अत एव योगीश्वरोऽपि सर्वे वा स्युः समांशिन इति सर्वपदं प्रायुङ्क्त अन्यथा समांशिनो वा कुर्वीत सुतानिति वदेत् । यस्तु विभागिनां मध्ये स्वव्यवसायेन जीवनसमर्थः पितृधनादिविभागन्न जिघृक्षति तम्प्रत्याह मनुः ।

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनम् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया ॥

निर्भाज्यो निःसम्बन्धीकरणीयः । पृथक् क्रियेत्यस्याप्ययमेवार्थः । किञ्चिद्दत्त्वेति विभागचिह्नत्वेन किञ्चिदसारमपि दत्त्वेत्यर्थः । तत् पुत्राणां दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थञ्चेदम् । हलायुधस्तु

कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत्कार्य्यं कुरुते तु यः ।
स भ्रातृभिर्बृंहणीयो ग्रासाच्छादनवाहनैः ॥

इतिनारदवचनैवाक्यतालाभेन मनुवचने स निर्भाज्य इति पाठं प्रकल्प्य स भ्रातृभिर्गृहीतभागैः स्वस्वभागाद्धनमाकृष्य पूरणीय इत्यर्थ इति व्याख्यातवान् । तत्तु नेहेतेत्यादि पदवैयर्थ्यापत्तेरुपेक्ष्यम् । मेधातिथिप्रमुखाचार्यानादृततथापाठकल्पनानौचित्याच्च पृथक् क्रियेति स्पष्टवचनसत्त्वाच्च । प्रकाशकारस्तु यो भागिषु धनार्थं व्यापृतेषु प्रमादालस्यादिना ने-

इति न व्याप्रियेत साहायकन्न कुर्य्यात् स्वकर्मणा स्वव्यापारेण अतः साहायकाक्षमोऽपि सन् स स्वकादंशात् स्वव्यापारजनिताद्धनाद् बहिःकार्य्यं किञ्चिदुपजीवनं दत्त्वा मूलधनमात्रभागीकरणीय इतीदमनुवचनन्निर्वाह्येत्याकारपाठमङ्गीकृत्यैव व्याचष्टे । तदपि न युक्तम् । अपिशब्दाद्यध्याहारप्रसङ्गात् । योगीश्वरवचनसम्वादिनोऽर्थस्य स्पष्टतरप्रतीतिकत्वाच्च । भवदुक्तार्थस्य वचनान्तरवशकत्वाच्च । कात्यायन ॥

अविभक्ते निजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धन्नैव पितामहात् ॥
लभेतांशं सपित्र्यन्तु पितृव्यात्तस्य वापि तत्सुतात् ।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥
लभते तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥

निजे । भ्रातरि । तत्सुतं भ्रातृपुत्रम् । जीवनम्भागः । स कीदृशम्भागं लभतइत्यपेक्षिते चाह । पित्र्यमंशमिति । तत्सुतः यस्य धनं विभज्यते तस्य प्रपौत्रः । पौत्रस्य प्रस्तुतत्वात् । परतस्तत्सुतान्निवृत्तिर्भागनिवृत्तिर्भवेत्प्रपौत्रपुत्रो भागन्न लभेतेत्यर्थः । अतएव देवलोऽपि

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिरिति ॥

बीजिचतुर्थमभिव्याप्य दायभाग इत्यर्थः । विभक्तानामपि संसर्गादिना सह वासे सतीयं व्यवस्था वसतां सहेतिवचनात् । पित्र्यमंशमिति कात्यायनोक्तेः । पितृद्वारको भाग इति सूचितम् । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ॥

प्रमीतपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पनेति ॥

पैतामहे धने जन्मना स्वत्वम्पौत्राणां पुत्रैः सहाविशिष्ट-

मेव ।यद्यपि तेन पुत्रवत्पौत्राणामपि पुत्रसम एव भाग उचितः तथापि तेषाम्पितृद्वारेण भागं प्रकल्प्य स्वस्वपितृभागाधिकारो न तु पैतामहे धने स्वतो भागित्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अविभक्ता भ्रातरो यदा पुत्रानुत्पाद्यादिष्टङ्गतास्तत्रैकस्य द्वौ पुत्रावन्येषान्त्रिचतुराद्या इति पौत्राणां वैषम्यन्तदा द्वावेकं स्वपितृभागं द्वेधा विभज्य गृह्णीतस्त्रिचतुराद्या अपि स्वस्वपितृभागमेकैकन्त्रेधादिरूपेण विभज्य गृह्णन्ति न तु पौत्रसंख्यया पैतामहधनभागः । अनयैव रीत्या केषु चिद्भ्रातृषु जीवत्सु केषु चिच्च पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेषु भ्रियमाणाः स्वस्वांशभागिनोऽन्येषां पुत्राः स्वस्वपित्रंशभागिन इति वाचनिकोऽयम्भेदः । अतएव वचनमिदमन्यवत्तानुवादकमुद्धारादि विषमविभागोऽपि वाचनिकः समांशत्वं तु स्वाम्यसाम्यात्प्राप्तमेवानूद्यते । यच्च पैतामहमपहारादिना नष्टम्पित्रोद्धृयिते तत्र पित्रिच्छयैव पित्रर्जितद्रव पौत्रा विभागभाज इत्याह मनुः ।

पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

स्वयमर्जितमिवेतीव शब्दाध्याहारेण योज्यम् । यद्वा तत्पितामहाद्गतमनेनैवोद्धृतमतः स्वार्जितमेव जातं यत इति हेतुतया योज्यम् । अकाम इति वचनात्पित्रिच्छयैव तादृशे पैतामहेऽपि विभागो न पुत्रेच्छयेति गम्यते । तथा स्मृत्यन्तरमपि ॥

पैतामहं हृतम्पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्य्यादिना प्राप्तन्तत्र स्वाम्यम्पितुः स्मृतम् ॥
प्रदानं स्वेच्छया कुर्य्याद्भागस्यैव ततो धनात् ।
तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिता इति ॥

हृतमपरैरहृतं पितामहेन न प्रत्याहृतम्पित्रा तु प्रत्याहृतमित्यर्थः। स्वशक्त्येत्युक्तः पितामहद्रव्यानुपमर्देनेत्यर्थः। तदुपमर्देन तूद्धृतेऽर्जकत्वनिमित्तमंशद्वयं येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स द्व्यंशमेव लभेतेति वशिष्ठवचनात्पिता भजते। इदञ्च विद्यादिष्वपि योज्यन्तच्च विस्तरेण विवेक्ष्यते। अयमत्र निर्गलितोऽर्थः। यद्यपि जन्मनैव पैतृके पैतामहे च धने पुत्रपौत्राणां स्वाम्यन्तथापि पूर्वोक्तवचनैः पैतृके पुत्राणाम्पितृपरतन्त्रतया पितुश्चार्जकतया प्राधान्यात्पित्रा स्वार्जिते विनियुज्यमाने स्थावरं द्विपदञ्चैवेत्यादि प्राक्प्रदर्शितवचनात्तद्व्यतिरिक्ते पुत्रैरनुमतिरवश्यं कार्या। पैतामहे तु निषेधाधिकारोऽप्यस्ति। तदनुद्धृते पित्रोद्धृते तु तदिच्छावशवर्तितैव पैतामहेपीति। मणिमुक्तादौ तु पैतामहेऽपि पितुरेव स्वातन्त्र्यं मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिप्राग्लिखितवचनेभ्यः। अत्र पितुपरमानन्तरं यो भ्रातृणां विभागः स पित्रोरिति द्विवचनादुभयोपरमएव पितृधनेऽपि न तु मातुरुपरमो मातृधनगोचर इति संग्रहकाराद्युक्तमादर्त्तव्यम्। पैतृकमित्यत्र पित्रोरिदमित्यर्थे कशेषकल्पनायां प्रमाणाभावात्। जनन्यां संस्थितायान्तु समं सहोदरा इत्यादिना मातृधनविभागस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्चात्र मातृधनविभागविधौ पौनरुक्त्यापत्तेश्च। याज्ञवल्क्येनापि मातुर्दुहितर इत्यादिना मातृधनविभागस्य विभजेरन् सुताः पित्रोरिक्थमिति सम्बन्धो नाभिमतः किन्तु पित्रोरूर्ध्वमित्येव। पितुरूर्ध्वं क्थमृणमिति तु सम्बन्धोऽर्थात् मातृऋक्थऋणविभागस्योत्तरार्द्धेनोक्तः। अत एव प्रागुक्तशङ्खलिखितवचने रिक्थमूलं हि कुटुम्बमित्यादौ मातुरप्येवमवस्थिताया इत्यनेन मातुरपीच्छयाप्यस्वा-

तन्व्यं विभागानधिकारः सोदराणां तस्यामपि जीवन्त्यामित्येतदर्थमेवोक्तम् । अतश्च

भ्रातृणाञ्जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते ॥

इति व्यासवचने सहवासविधानमुखेन पृथग्भावनिषेधाज्जीवतोरिति साहित्यमविवक्षितम् । अत एव एकस्मिन्नपि जीवति विभागो न धर्म्यः किन्तूभयोपरमे । पित्रोरभावदूत्यादि बृहस्पतिवचनेऽपि निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यां विभागस्य मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरुभयाभावोक्तविभागस्यैव जीवतोरपीत्यपि शब्देन निर्दिष्टस्य शस्तत्वकीर्त्तनादुभयोरभावे भ्रातृविभागः पितृधनगोचर एवेत्यवधार्य्यते । अत एव व्यासो मातरि जीवन्त्यां यो विभागस्तस्य मातृप्रधानकत्वं दर्शयति । तथाह । समानजातिसङ्ख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥

बृहस्पतिरपि । यद्येकजाता बहवः समाना जातिसङ्ख्यया ।

सापत्नास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मत इति ॥

अत्र जातिसङ्ख्यया साम्ये सापत्नानामपि भागविशेषः स्वरूपकृतो नास्तीति मातृभागत्वविधानं मातृप्राधान्यपरमेवेति नायं पुत्राणां विभागः किन्तु तन्मातृणामित्युद्दिश्य विभागः कर्त्तव्य इत्यत्र तात्पर्य्यम् । तेनैतन्मातृधनदूवाचापि मातृजीवने पुत्राणान्न परस्परं विभागो धर्म्यः । अतो गौतमाद्युक्तविभागे धर्मवृद्धिरपि मातृपरमेव वेदितव्येति जीमूतवाहन आह । तत्पितृधने मातृभावापेक्षया अदृष्टार्थत्वापत्तेः प्रागेव निरस्तम् । यच्च पैतृकमित्यकशेषस्याप्रमाणकत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेश्च नास्य मातृधनपरत्वमित्युक्तन्तदप्य-

दृष्टार्थतापत्तिभयादेकशेषस्य स्वीकर्त्तव्यत्वादयुक्तम् । पौनरुक्त्यमप्ययुक्तम् । पूर्वोक्तस्यापि मातृधनविभागस्य विशेषविधानायानुवादोपपत्तेः । याज्ञवल्क्ये तु मिताक्षराकृता च मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तम् । तत्र मातृधनेऽपवाद इति उत्तरार्द्धमवतारयता न पौनरुक्त्यम्परिहृतम् । ताभ्य ऋतेऽन्वय इति च दुहितृभावेऽन्वयः पुत्रादिर्मातृधनमृणावशिष्टं गृह्णीयादिति व्याख्याय इदञ्च

विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं समम् ॥

इत्यनेनैव सिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तमित्युक्तम् । न चात्र पित्रोरूर्ध्वमित्येवास्तु सम्बन्धः मातृधनविभागस्योत्तरार्द्धेऽभिधानात्पितुरेव ऋक्थमृणमिति पर्य्यवस्यति तथा च ताभ्य इत्यादेर्निरर्थकानुवादत्वमपि न प्रसज्यतेति* वाच्यम् । ऋक्थऋणपदयोः सम्बन्धिकार्थत्तदाकाङ्क्षायां स्ववाक्योपात्तपित्रोरितिपदानुषङ्गस्यैव परिशेषावगतार्थिकपितुःपदान्वयापेक्षयाभ्यर्हितत्वात् । तद्वशेन तु ताभ्य इत्यस्यानुवादत्वस्याप्यभ्युपगमौचित्यात् ।

येत्वन्वयपदं दुहित्रन्वयदौहित्रादिपरत्वेन व्याचक्षते तन्मते तु वैयर्थ्यशङ्कैव नास्ति । तदेतद्विस्तरेण स्त्रीधनविभागप्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यामः ॥

शङ्खलिखितोक्तं मातरि जीवन्त्यामस्वातन्त्र्यन्तु मानववत् तद्धनगोचरमपि सङ्गच्छत एव । भ्रातॄणामित्यादि व्यासवचनमपि सहवासप्राशस्त्यमात्रमुभयजीवनपरमिति जीवतोरितिसाहित्य विवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतस्तु पित्रोरूर्ध्वमपि ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयादिति सहवासस्य मुख्यत्वाद्विभागस्य च धर्मवृद्ध्यर्थत्वान्मातरि जीवन्त्यामपि धर्मस्य पञ्चमहायज्ञादेरावश्यकत्वात्तद्वृद्ध्यर्थं विभाग उचित एव । यत्तु पित्रो-

* प्रसङ्क्ष्यतीति—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ।

रभावइति बृहस्पतिवचने निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यामित्याद्युक्तन्तन्नोच्यते । उभयजीवने सहवासः प्रशस्तस्तदभावे विभाग इति पूर्वार्द्धेनाभिहिते मातर्य्यनिवृत्तरजस्कायां सन्तानसम्भवात् तद्वृत्तिलोपस्य च ये जाता येऽप्यजातास्त्वित्यादिवचनेन गर्हितत्वान्निवृत्तरजस्कायान्तु तस्यान्तदप्रसक्तेरुपरतस्पृहे पितरीव विभागः प्रशस्त इति तस्यार्थः । तथा सति निवृत्तरजस्कायां तस्यान्तदीयकन्याधिकारिकन्यासन्तानस्यासम्भवात्सुतरान्तदिच्छया तद्धनविभागोऽपि पुत्राणामुचित इति मातृधनगोचरताप्यस्य वचसः सम्भवतीति न किञ्चिदेतत् । यदपि व्यासबृहस्पतिवचसोर्मातृप्राधान्यं सापत्नविभागस्योक्तन्तन्नमाप्यविरुद्धम् । यथा हि

जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।

इत्यादि वचनवशाद्विभागोत्तरमपि पुत्रस्य पितृमातृपारतन्त्र्यं । तथैतद्वचनवशान्मातृभाग एवायमितिबुद्ध्या तदाज्ञावशम्वदतया तज्जीवनावधि स्थेयमित्येतावता पितृधनविभागेपि तस्याज्जीवन्त्यामनधिकारः कुतस्य इत्यलमधिकेन ॥ जीवत्पितृकविभागे पित्रा यथा स्वपुत्रांशसमांशभागिन्यः स्वपत्न्यः कार्य्यास्तथा तदुपरमविभागेऽपि पुत्रैस्ताः स्वस्वसमांशभागिन्यः कार्य्यां इत्याह याज्ञवल्क्यः ॥

पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥

यदि स्त्रीधनन्दत्तन्न भवति दत्ते त्वंशार्द्धहारिणी कार्य्येति समांशहारिणीमातेति वचनाद,प्यर्द्धशब्दो न समविभागवचनः किन्तु यावता पुत्रसमांशिता भवति तावदेव विवक्षितम् । अत्र मातृपदस्य जननीवाचकत्वान्नापुत्रसापत्नमातृपरत्वमपि । सकृच्छ्रुतस्य मातृपदस्य मुख्यगौणोभयार्थत्वानुपपत्तेः ॥

यत्तु, असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकल्पिताः ॥
पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

इतिव्यासवचनाद् योगीश्वरवचने पत्नीग्रहणाच्च जीवत्पितृकविभागे पत्नीमात्रस्य पुत्त्रसमांशत्वम्। पुत्त्रपत्नीपदयोः पितृप्रतियोगिकसम्बन्धार्थकतया गौणमुख्यार्थकत्वानापत्तेः। पित्रोरूर्ध्वं विभागे तु पुत्त्रकर्तृकतया तत्सम्बन्धिमात्रप्रतीतेर्वैरूप्यादुभयपरत्वासम्भवात् पुत्रवतीनामेव स्वपुत्त्रसमांशित्वमपुत्त्राणान्तु ग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वमविभक्तसंसृष्टपत्नीनामिव। युक्तञ्चैतज्जीवद्विभागे पितुः स्वातन्त्र्याद् अजीवद्विभागे पुत्त्राणां स्वातन्त्र्याद् मातृपदपत्नीपदस्वरसाच्च। युक्तञ्चापुत्त्राणां ग्रासाच्छादनमात्रभाजनत्वमिति बहुतरनिबन्धस्वरसः। मिताक्षराकृतस्तु जीवद्विभागे पुत्त्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तमिदानीं पितुरूर्ध्वं विभजतामपि पुत्त्रसमभागित्वं पत्नीनानामाहेत्यवतारणिकं पितुरूर्ध्वं विभजतामित्यस्य योगीश्वरवचसः प्रयच्छतोऽत्रापि सपुत्रापुत्त्रसकलपितृपत्नीनां पुत्त्रसमांशित्वमभिप्रेतमिति प्रतीयते। मदनरत्नकृताप्यत एवोक्तम्। जननीग्रहणमपुत्त्राणामपि मातृसपत्नीनामुपलक्षणं पितामहीनाञ्च। असुताश्च पितुः पत्न्य इत्यादि व्यासवचनादिति। युक्तञ्चैतत्पितुः पत्न्य इति पुत्रप्रतियोगिकपितृग्रहणस्यान्यथा वैयर्थ्यात्। पुत्रसमांशित्वस्य पितृकृतविभागविषये पत्न्यः कार्य्याः समांशिका इति वदन्नपि मातर इत्येव वदेत्। तस्मात्पितृपत्नीत्वप्रयुक्तमेव जीवद्विभागसाधारणं पुत्त्रसमांशभाक्त्वमितिमिताक्षरामदनरत्नकारकृतोरभिप्रायः। पितुरिति कर्त्तरि षष्ठी। तेन पितृकर्त्तृके विभागे पत्न्यः समानांशा इत्युक्तेऽर्थात्तत्प्रतियोगिकस्यैव पत्नीत्वस्य लाभाज्जीवद्विभागविषय-

तैवास्योचिता । तत्र मातृपदे मुख्यामुख्यमातृपरत्वानौचित्यात्प्रतिसम्बन्धितया च पुत्राणामेव स्ववचनोपात्तानामुपस्थितेर्जननीपरत्वमेव मातृपदस्य मुख्यार्थलाभायोचितम् । शिष्टाचारोऽप्येवम् । यदत्र युक्तन्तद्ग्राह्यमित्यलमधिकेन ॥

बृहस्पतिः तदभावे तु जननी तनयानां समांशिनी ॥

अत्र प्रक्रमात्तत्त्वेन पिता गृह्यते । पितरि प्रेते यदि केऽपि भ्रातरोऽसंस्कृताः सन्ति तदा तत्संस्कारं समुदायद्रव्येण विधायावशिष्टं यथांशेन विभजनीयमित्याह याज्ञवल्क्यः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

भ्रातृभिरित्यभिधानादसंस्कृता भ्रातर इति प्रतीयते ।

संस्कार्य्यत्वमात्रविधानस्य दायभागप्रस्तावासम्बन्धात्समुदायद्रव्यादिति विवक्षितम् । तथाच व्यासः ॥

असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव तद्धनात् ।
संस्कार्य्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥

अविद्यमाने पितृधनेऽसंस्कृतसंस्कारावश्यकतामाह नारदः ।

अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

असंस्कृतभगिनीसंस्कारोऽप्यावश्यकः । सति पितृद्रव्ये ताभ्योंऽशदानमपीत्याह याज्ञवल्क्यः ॥

भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशन्तु तुरीयकमिति ।
असंस्कृताः संस्कार्य्या इत्यनुषङ्गः ॥

मनुः । स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥

अतोभयत्र प्रत्येकपरिकल्पितान्निजादंशादुद्धृत्य सर्वैर्भ्रा-

त्वभिर्भगिनीभ्यः प्रत्येकं चतुर्थोंऽशो देय इत्यर्थो न भवति। तथा सति बहुभ्रातृकाया बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य भ्रातुर्निर्धनतापत्तेः। तस्मात्संस्कारोपयुक्तद्रव्यदानमात्रं विवक्षितमिति रत्नाकरचिन्तामण्यादौ व्याख्यातम्। अनूढानान्तु कन्यानाम्वित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्य्यादिति विष्णुवचनञ्च तत्रोपोद्बलकमुपन्यस्तम्। तदयुक्तम्। अंशदानाविवक्षायाः स्मृतिद्वयेऽप्यन्याय्यत्वात्।

संस्काराकरणप्रत्यवायात्पृथगदानप्रत्यवायश्रवणाच्च अन्यथा पतिताः स्युरदित्सव इत्यदानप्रत्यवायवचनमप्यसंस्कारप्रत्यवायपरं स्यात्। अतो मेधातिथिमिताक्षराकारादिभिर्व्याख्यातमेवम्। निजादंशात् स्वात् स्वादंशादिति नापादाने पञ्चम्यपि तु ल्यब्लोपे। तथा च तमपेक्ष्येति यावत्। एतच्च यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागचतुर्थांशभागिनी सा कार्य्या। तथा चायमर्थो ब्राह्मणजातीया या कन्या वक्ष्यमाणो ब्राह्मणीपुत्रभागो यावांस्तच्चतुर्थभागस्तस्याः। एवं क्षत्रियादिजातीयकन्यास्वपि। तच्च यथा। यदि कस्य चिद् ब्राह्मण्येका पत्नी तस्याश्चैकः पुत्रः कन्यका चैका तत्र पित्र्यन्द्रव्यं सर्वमेव द्विधा विभज्य तत्रैकम्भागञ्चतुर्द्धा कृत्वैको भागो भगिन्यै देयोऽवशिष्टः स स्वयङ्गृह्णीयात्। एवं पुत्रद्वये कन्यैक्ये च त्रेधा विभागं सर्वद्रव्यस्य विधायैकस्य चतुर्द्धाकृतस्य भागस्य चतुर्थभागम्भगिन्यै दत्वा शेषं द्वाभ्यां यथांशम्विभज्य ग्राह्यम्। पुत्रैक्ये कन्याद्वित्वे त्रेधाकृतस्य द्रव्यस्यैकम्भागञ्चतुर्द्धा कृत्वा द्वावंशौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्वाऽवशिष्टन्तेन ग्राह्यम्। एवं समानजातीयेषु साम्येऽपि सर्वथा भगिनीनां भ्रातृजात्युचितभागतुरीयांशभागिता यथा भवति तथोह्यम्। यदा तु ब्रा-

ह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियकन्या चैका तत्र पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रिया पुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्द्धा विभज्य तुरीयमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णीयात्। यदा तु द्वौ ब्राह्मणपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तदा पितृधनमेकादशधा कृत्वा क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्द्धा विभज्यैकमंशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा ब्राह्मणीपुत्रावन्यत्सर्वं विभज्य गृह्णीयाताम्। एवं सर्वत्रजातिवैषम्ये भ्रातृभगिनीसंख्यासाम्यवैषम्यं योज्यम्। विष्णुरपि। "मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्योऽनूढाश्च दुहितरः पुत्रभागानुसारेण यथावर्णक्रमेण पुत्राणाञ्चतुस्त्रिद्व्येकभागभागिता तथा तत्तज्जातीयपत्नीनामपि"। अनूढाश्च दुहितरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्य इत्यनेन यद्यपि चतुराद्यंशानां सर्वेषां दुहितृभ्यो दानं प्रतीयते तथापि स्वेभ्योंऽशेभ्यः स्वात् स्वादंशादिति मनुयोगीश्वराभ्याञ्चतुर्थांशदानस्योक्तेस्तथैव पुत्रभागानुसारी न सजातीयभ्रातृसमभागहारित्वमित्यविरोधः। स्पष्टमाह बृहस्पतिः॥

समांशा मातरस्तेषाञ्चतुर्थांशाश्च कन्यका इति।
कन्यकानान्त्वदत्तानाञ्चतुर्थो भाग इष्यते॥
पुत्राणाञ्च त्रयो भागाः साम्यं त्वल्पधने* स्मृतम्।

इतिवदतः कात्यायनस्याप्येतदेवाभिमतम्। साम्यमित्यादेस्त्वयमर्थः। यदि संस्कारपर्याप्तमपि पितृधनं नास्ति तदा पुत्रसमभागितैव दुहितृणामिति। अनूढानां त्वित्यादि विष्णुवचनमपि मेधातिथ्यादीनाञ्च प्रतिकूलम्। वित्तानुसारेण संस्कारमनूढानाम्पितुः कन्यानां स्वभगिनीनां कुर्यादित्यनेन संस्कारावश्यकतामात्रमत्रोच्यते न तु भागदानादाने। स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु। "कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यन्देयं वैवाहिकं वसु"ति

* त्वन्यधनं—इति पा० १ : २। पुस्तकयोः।

देवलवचनानुसारेण संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेव मन्यते। वैवाहिकं वसु देयमिति वैवाहिकविशेषणस्यान्यथावैयर्थ्यापत्तेरिति तदाशयः। अत्र वदामः। कन्याभ्यः पितृद्रव्यन्देयमिति पृथग्विधिः। तच्च मन्वाद्यनुरोधाच्चतुर्थांशरूपमेव। वैवाहिकम्वसु च देयमित्यपि पृथगेव विधिः विभज्यमाने दायादे कन्यालङ्कारं वैवाहिकञ्च स्त्रीधनं लभेतेति शङ्खवचनसमानार्थतया। व्याख्यातञ्चेदं शङ्खवचनं विद्यारण्यश्रीचरणैः पराशरस्मृतिटीकायाम् । पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वधृतालङ्कारादिकमपि कन्या प्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति। यदि तु वैवाहिकं विवाहोपयोगि पितृद्रव्यं कन्याभ्यो देयमित्यर्थः स्याद्वसुपदमपुनरुक्तं स्यादिति पृथग्विधिद्वयमेवात्र युक्तम् । दायतत्त्वकृता तु कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद्देयं वैवाहिकं वस्विति पठितन्तचापि शङ्खेन समानार्थकतालाभायास्मदुक्तमेव व्याख्यानमादर्त्तुमर्हं न तु विवाहोपयुक्तद्रव्यपरतेत्यवसेयम्। अत्र च मन्वादिवचनेषु भगिनीपदं क्वचित् क्वचिच्च कन्यादिपदं यद्यपि श्रूयते तथापि भ्रातृकर्त्तृकविभागाधिकारात्पितृप्रतियोगिकं कन्यात्वन्दुहितृत्वं भ्रातृप्रतियोगिकञ्च भगिनीत्वमादायैकार्थकतावसेया। तस्मादजीवत्पितृकविभागे भगिनीनामपि पितृद्रव्यांशभागित्वन्न तु संस्कार्य्यतामात्रम्। पूर्वन्तु यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभते विशेषवचनाभावादिति । जीमूत वाहनेन तूक्तम्। प्रदद्युर्भ्रातरः दत्त्वांशन्त्विति मनुयोगीश्वराभ्यामभिधानान्न भगिनीभिरधिकारबुद्ध्या चतुर्थोंऽशो ग्राह्यः। न ह्यधिकारिण एकस्मै भ्रात्रेऽन्योऽभ्राता स्वांशाद्दद्यादित्युच्यते तथा चतुर्थांशदानमपीति तददाने भ्रातृणामेव दोषो न तु तासामप्रसह्यकारितेति । तदप्ययुक्तम् । उक्तिवैचित्र्यमात्र-

स्याप्रयोजकत्वात्। इच्छया विभजेत्सुतान् उद्धारं ज्यायसे दत्वेत्यादि वत्। यदपि तेनैवोक्तम्।

येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात्।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात्॥

इति नारदवाक्ये तेषामिति पुंलिङ्गनिर्देशात्तदनन्तरमेव चाविद्यमानइति वचनारम्भाद्भ्रातृसंस्कारार्थमेवेदं वचनमिति सति पितृद्रव्ये मन्वादिवचनेभ्यो भगिनीसंस्कारावश्यकत्वप्रतीतेः संस्कारोपयोगि द्रव्यदानमेव विवक्षितमिति तद्धेयम्। वचनान्तरेषु भगिनीसंस्कारस्यावश्यकत्वप्रतीतेः॥

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ।

इति भ्रातुरपि योगीश्वरेण भगिनीविवाहसंस्काराकरणे भ्रूणहत्यादोषश्रुतेस्तस्मादेकमूलकतया येषान्तेषामित्यस्य सामान्यलिङ्गन्नपुंसकमिति वचनात्सामान्यविवक्षान्यायाच्च नपुंसकषष्ठान्तत्वं विरूपैकशेषोऽपि वाभ्युपगन्तुमुचित एवेति। यवीयस इति नुम्दीर्घयोरभावश्छान्दसमभिप्रेत्य

असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः।
संस्कार्य्याः पूर्वजैस्ते वै पैतृकान्मध्यकाद्धनात्।

इति बृहस्पतिवचनं पठित्वा भ्रातृग्रहणं भगिनीनामप्युपलक्षणमिति मदनरत्नकृता व्याख्यातम्। अत्र च संस्कारसाहचर्य्यादनूढानां दुहितॄणां कन्यकानान्त्वदत्तानामित्यनूढत्वविशेषणोपादानाच्चापरिणीता एव चतुर्थांशभागिन्यो भगिन्योऽन्यास्तु यत्किञ्चिदौचित्याल्लभन्त इति बोध्यम्। मातृधने चेदमवगन्तव्यम्॥ स्थावरस्य स्वार्जितस्य पैतामहस्य

वा पुत्रानुमत्यैव पिता दानादि कुर्य्यात् । स्थावरं द्विपदञ्चैवेति प्रागुदाहृतवचनात् । यद्यपि स्वयमर्जितमित्यनेन पैतामहे कैमुतिकन्यायेन पुत्रानुमत्यावश्यकता प्रदर्शिता । तथापि कुटुम्बव्यापिन्यामापदि तु यः कश्चिदन्याननुमतावपि कुटुम्बभरणस्यावश्यकत्वात् स्थावरदानविक्रयादावधिकारी।

एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम् ।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्म्मार्थे च विशेषतः ॥

इति वचनात् । धर्म्मार्थइत्यनेनावश्यकः पितृश्राद्धादिरूपो धर्म्मो गृह्यते । यत्तु स्मरणम् ।

विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ।
एको ह्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रयइति ।

तत्राविभक्तानां मध्यकद्रव्ये स्वाम्यसाम्यादनीशत्वमन्यानुमतिं विना सिद्धमपि स्थावरे विशेषतस्तदादरार्थमुच्यते विभक्तानान्तु व्यवहारसौकर्य्यार्थम् । कालान्तरे हि विभक्ताविभक्तसंशये विभागभावनावश्यं साक्ष्यादि प्रमाणेन तथा सति कार्य्या स्यादन्यथा साधारणद्रव्यदानाद्यसम्भवात् । अनुमतौ तु सत्यां तदनपेक्ष एव व्यवहारः सिद्ध्यति । ननु यथा श्रुतं स्थावरे विभक्तानामपि समं स्वाम्यम् । विभागस्यादृष्टार्थताप्रसङ्गात् । अतश्चान्यानुमतिमन्तरेणापि दानादिस्वरूपं सिद्ध्यत्येव । विभागभावनायां व्यवहारोऽपि ।

यथा, स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन वा ।
हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदनी ॥

इति वचने ग्रामानुमतिः सामन्तानुमतिश्च । सामन्तानुमतिस्तु सीमाविप्रतिपत्तिनिरासायापि । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु पूर्व्ववदेव व्यवस्था ॥

अतएव स्मृत्यन्तरम् ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषत इति ।

अन्यथात्रापि ग्रामसामन्तानुमतिमन्तरेण दानाद्यसिद्धिः प्रसज्येत हिरण्योदकदानेनेति स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञयेति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् ।

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति ।
तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥

इति दानप्रशंसनाच्च कुटुम्बभरणाद्यर्थमवश्यकर्त्तव्येऽपि विक्रये सहिरण्यमुदकं चेत्रे दत्वा दानांशोऽपि कश्चिद्यथा तत्र भवति तथा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्य्यादिति सूचितम् । जीमूतवाहनस्तु ॥

स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।
नैकः कुर्य्यात्क्रयन्दानं परस्परमतं विना ॥

विभक्ता वाऽविभक्ता वेत्यादि व्यासीनवचनद्वयमुपन्यस्य नेदमेकस्य क्रयदानाद्यनधिकारप्रतिपादनार्थम् । यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तरइव स्थावरेऽप्यविशेषात् स्वत्वत्यागाद्यनिष्पत्तेर्वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्तेर्बोधयितुमशक्यत्वात् । किन्तु दुर्वृत्तपुरुषम्प्रति कुटुम्बार्त्यादिनिमित्ताभावे कुटुम्बविरोधादधर्मभागिता ज्ञापनार्थं निषेधरूपम् । एवं स्थावरं द्विपदं चेत्यादिकमपि विभक्तविषयं वर्णनीयम् । अतएव नारदः ।

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्य्येषु संयुताः ॥
स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्य्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥

इति सामान्यत एव विक्रयाद्यनुमन्यते । ईशास्ते स्वध-

नस्य हीति हेत्वभिधानात् स्थावरगोचरमपीदं वचनम् अ-परथा तद्दानर्थक्यापत्तेरित्याह, तत्तस्यैव परं त्वधर्मभागिता ज्ञापनार्थमित्युक्तम्। तथा स्थावरविक्रयस्य बहून् प्रत्यपि निषेधादेकग्रहणपार्थक्यापत्तेः। व्यवहारशास्त्रस्य व्यवहार-सौकर्य्यादिदृष्टप्रयोजनसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः। अन्य-थाऽनुमतावपि तदापत्तेः। कुटुम्बविरोधजन्यवचनान्तरप्र-तिपादिताधर्मप्रयोजकतापरमस्तु। अत्र च पुत्रेच्छया यो जीवद्विभागो यश्चाजीवद्विभागः स एकेच्छयापि भवत्यविशेषा-त्। अत एव विभागं प्रक्रम्य कात्यायनेनोक्तम्।

अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम्।
न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च॥ इति,

तदपि सङ्गतम्। अन्यथा तदनुमतिमन्तरेण वि-भागाभावे तद्धनस्य बन्धुमित्रेषु न्यासविधानमनुपपन्नं स्या-त्। तथा विष्णुरपि। "रक्ष्यं बालधनमाव्यवहारप्राप्ते-रिति"। अयञ्च विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्य्यन्तः सम्भोना-चोत्पत्तितः प्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारक्रमः। पुत्रादीनान्त्रया-णामपि पार्वणे पिण्डदानाधिकारात्। अत एव देवलः।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम्॥
मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च।
एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु चेति॥

तथा च श्लोकाः शङ्खलिखितगौतमानाम्*।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
जातमपुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पले शकुना इव॥
मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा।

 *श्लोकाः शङ्खलिखितगौतमाः।—पा० १।२। पुस्तकयोः॥

एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु चेति ॥

एवं तुल्याधिकारात् जन्मना स्वत्वस्यापि तुल्यत्वात्तुल्यभागभागिता प्रसक्ताप्यनेकपितृकाणामित्यतिवचनेन निवर्त्तते । जीवत्पितृकयोः पौत्त्रप्रपौत्त्रयोः पार्वणानधिकारेण पिण्डदातृत्वाभावात्पितामहप्रपितामहधनेऽनधिकारः । यदा चैकस्य पुत्त्रस्य पुत्त्राः सन्त्येकस्य पुत्त्र एवास्ति तदा पुत्त्रस्यैको भागोऽपरस्यैकः सर्वेषां पौत्त्राणाम् । स्वपित्रधीनजन्ममूलकत्वात् पितामहधनसम्बन्धस्य यावत्येव धने तस्य स्वामित्वार्हत्वन्तावत्येव तेषामपीति जीमूतवाहनोक्तत्वनादेयम् । जन्मना पौत्त्राणामपि पितामहधने स्वत्वव्यवस्थापनात् । तस्मात् पौत्त्राणां पितामहधने वाचनिकमेव भागवैषम्यं न त्वौपपत्तिकम् । यत्त्वैकस्य भ्रातुरनेकसङ्ख्याः पुत्त्रा अन्यस्य च ततोऽल्पसङ्ख्यास्तत्रेदमनेकपितृकाणामितिवचनं पौत्त्रत्वेन सर्वेषां समभागनिवृत्त्यर्थञ्जीवति तु पितरि पौत्त्राणाम्पितामहधनस्वाम्ये सपुत्त्रापुत्त्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्त्राणामपि विभागः स्यात् स्वाम्याविशेषादिति तत्प्रागेव निरस्तम् । उक्तोऽतिप्रसङ्गोऽप्यनेनैव* परास्तः । अत एव पितृभ्रातृपुत्त्रसमवाये पितृव्यपितृधनन्तदिति भ्रातृपुत्त्राणान्तत्र स्वाम्याभावाद्विभाग एव न स्यादित्यप्यपास्तम् । यच्च जीवत्पितृकयोरित्यादि तदपि मन्दम् । न हि पिण्डदानाधिकार एव दायग्रहणे प्रयोजकः ज्येष्ठे सति कनीयसामनधिकारोऽपि दायग्रहणात् । तदर्हतायास्तत्राप्यनपायात् । गोत्रजादीनां दायहराणामनेकेषां समवाये पिण्डदानाद्युपकारित्वं धनस्वामिनो यत्तदनुपकारि व्यावर्त्तकम्परन्तु तदत्र प्रयोजकम् । जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे वा कस्याश्चित्पितृपत्न्यां भ्रातृपत्न्यां वा स्पष्टगर्भायामाप्रसवम्प्रतीक्ष्य विभागः कार्य्यः ।

* अनेन वचनेनैवेति—पा० १ । पुस्तके ।

"अथ भ्रातॄणान्दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रिय*स्तासा-मापुत्रलाभादिति" वशिष्ठस्मरणात्। आपुत्रलाभादिति वच-नात् स्पष्टगर्भासु प्रतीक्षाऽस्पष्टगर्भासु नेत्यवगम्यते। अतएव तत्र पश्चादुत्पन्नस्य विभागप्रकारमाह योगीश्वरः॥

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्॥

पितिच्छया पुत्रेच्छया वा जीवतोः पित्रोर्विभक्तेषु पश्चात्स-वर्णायां भार्य्यायामुत्पन्नो विभागभाक्। विभज्यतइति वि-भागः पित्रोर्भागस्तम्भजतइति विभागभाग् भवति। पित्रो-रूर्ध्वं स एव तयोरंशं लभतइत्यर्थः। असत्यां दुहितरि मा-तृभागमिति विशेषः। सवर्णायामिति विशेषणादसवर्णायां जातस्तु पित्र्याद्धनात्स्वांशमेव लभते दुहित्रभावे मातृभागं सर्वमेव। अनेनैव न्यायेन जीवद्विभागेऽपि विभक्तजोऽसवर्णा-पुत्रः स्वजात्युचितभागभागी न सकलपित्र्यभागित्वमवसेयम्। एतदेवाभिप्रेत्य मनुः।

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनमिति॥

पित्रोरिदम्पित्र्यन्धनं यथोक्तव्यवस्थया हरेत्। एवकारेण भ्रातृभिः स्वांशादाकृष्य स्वभागसमभागभाक् स न कार्य्यः। गौतमोऽपि। "विभक्तजः पित्र्यमेवेति"। जीवति तु पितरि मातरि तत्सपत्न्याश्चाऽविस्पष्टगर्भायां विभक्तैर्विभागानन्तरो-त्पन्नोऽयं स्वभागादाकृष्य स्वभागसमभागभाक् कार्य्यः। तथा च विष्णुः। पितृविभक्ता विभागान्तरोत्पन्नाय विभागन्दद्युरिति। तच्च भ्रातृदत्तं तद्विभागं पितैव गृहीत्वा तम्परिपालयेत्। तस्यैव तत्राधिकारात्। अप्राप्तव्यवहाराणामित्यादि प्रागुक्त-वचनाच्च। यच्च वचनम्।

अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातुर्भागे विभक्तज इति॥

* स्त्रिय इति नास्ति बहुषु पुस्तकेषु।

तस्याप्ययमेव विषयः पूर्वजो विभागात्पूर्वमुत्पन्नः प्राप्तपितृधनविभागः पित्रोर्विभागेऽनीशो न स्वामी। विभक्तजस्य पूर्वविभक्तस्य भ्रातुर्भागेऽनीश इत्यर्थः । विभागोत्तरञ्च यत्पित्रर्जितं तदपि विभक्तजस्यैव ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ॥
विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशास्तत्र पूर्वजाः ।
यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रयेषु च ॥
परस्परमनीशास्ते मुक्त्वा शौचोदकक्रियाम् ।
इति वृहस्पति स्मरणात् । स एव ॥
पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः ।
जघन्यजास्तु ये तेषाम्पितृभागहरास्तु ते ॥

अत्र हेतुरनीशः पूर्वजः इत्यादितद्वचनोक्त एव । ये तु विभक्ताः पित्रा संसृष्टाः पुत्रास्तैः सह तु तस्य विभागो न सकलपित्र्यधनग्रहणमित्याह मनुः ॥

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ।

तेन पित्रा पितुरूर्द्ध्वम्पितृधने भ्रातृभिर्विभज्य गृहीते विभागसमयेऽस्पष्टगर्भायाः पितृपत्न्याः पुत्रे जाते स्वस्वभागादायव्ययविशोधितात्तैः स्वस्वभागसमभागभाक् करणीय इत्याह याज्ञवल्क्यः ॥

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ।

दृश्याद् भ्रातृभिर्गृहीतात् । आयः प्रतिमासं प्रतिदिनं प्रत्यब्दं यत्तदुपरिवृद्धम् । व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं भ्रातृभगिनीसंस्कारकरणञ्च । तस्य सर्वसाधारण्येन कर्त्तव्यत्वात् । न तु भ्रातृकर्त्तव्यव्ययस्तस्यैतत् सम्बन्धाभावात् । ताभ्यामायव्ययाभ्यां विशोधितात्पितृधनात्तस्य पिभागोत्तरोत्पन्नस्य वि-

भागः पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः। तदुक्तम्भवति। प्रातिस्विकेषु स्वस्वभागेषु तत्तुल्यमायम्प्रवेश्यावश्यकं च साधारणं व्ययन्निष्का-श्यावशिष्टं स्वस्वभागेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजः स्वभा-गसमभाक्कार्य्य इति। वा शब्दस्तु विभक्तेषु सुतो जात इति-पूर्वार्द्धेन सह व्यवस्थितविकल्पार्थः व्यवस्थाचोक्तैव। हला-युधस्तु दृश्यात् प्रत्यक्षान्न तु गुप्तात्पितृधनादित्यर्थमुक्त्वा विभक्तभ्रात्रपेक्षया योऽल्पगुणो विभक्तजस्तद्विषयोऽयम्पक्ष इ-त्याह। तन्निर्बीजत्वाद् गुप्तस्यापि विभागानन्तरं ज्ञातस्य स-मभागेन विभजनीयत्वादन्न तदप्रवृत्तौ प्रमाणाभावान्नियम-कल्पनेऽदृष्टार्थतापत्तेर्विज्ञानेश्वरोक्तार्थकतया च वचनसामञ्ज-स्यादुपेक्ष्यम्॥

असवर्णानां भ्रातृणां विभाग प्रकारमाह योगीश्वरः।

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः॥

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिन इति॥

तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथा क्रमम्।

ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्भार्य्या स्वा शूद्रजन्मनः॥

इति योगीश्वरेण ब्राह्मणस्य सर्वणास्तिस्रः क्षत्रियस्य द्वे विश एका भार्य्या इति सवर्णामादाय तेषां मध्ये ब्राह्मणस्य चत-स्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे इत्युक्तम्। सवर्णासवर्णसर्व-भार्य्याभिप्रायेण त्र्यादिसंख्याने वैश्यस्यापि द्वे शूद्रापरिहारे च स्वैवेति स्वा शूद्रजन्मन इति वैश्याद्वैलक्षण्यासङ्गतेरेव स-वर्णाभिप्रायैवेयं संख्येति विज्ञानयोगिभिर्व्याख्यातम्। तथा च ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीषु जाताः पुत्रा यथाक्रमं वर्ण-शो मातृवर्णानुसारेण। संख्यैकवचनाच्छस् वीप्सायामित्यधि-कारेण कारके शस् प्रत्ययः वर्णे वर्णे इत्यर्थः। ब्राह्मणादिभ्यः क्ष-

क्षत्रियादिषु जातानां मूर्द्धाभिषिक्तादिजातिसंज्ञत्वेन तद्वर्णांशत्वे ग्रहणासम्भवान्मातृवर्णांश इत्यर्थः। चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः। एतदुक्तम्भवति। ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो-भागान् लभन्ते। तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्ना स्त्रीं स्त्रीन् तेनैव वैश्यायामुत्पन्ना द्वौद्वौ तेनैव शूद्रायामुत्पन्ना एकमेकमिति वर्णांश इति सर्वत्रोत्तरत्र सम्बध्यते। तथा च क्षत्रात् क्षत्रिया-दिषु जाता यथाक्रमन्त्रींस्त्रीन् द्वौद्वावेकैकञ्च लभन्ते। विट्-वैश्यादिषु जाता यथाक्रमं द्वौद्वावेकमेकं लभन्त इति। शूद्रस्यासवर्णाभार्य्याभावात्तत्पुत्राणां सजातीयपुत्रभागः पूर्वो-क्त एव। यद्यपि शूद्रापरिणयने द्विजातेर्भूय्यांक्षेपः *पुत्रार्थवि-वाहस्तु सर्वथा शूद्रायां निषिद्ध एव। तथा च मनुविष्णू॥

हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्।
शूद्रावेदी पतत्यत्रे रुतथ्यतनयस्य च।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः।

तदपत्यतया शूद्रामात्रजनितापत्यवत्तया ब्राह्मणस्य तु क्षत्रविड्पेक्षयाप्यधिकदोषतामाहतुस्तत्परिणये तावेव।

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्।
जनयित्वा सुतन्तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयत इति॥

योगीश्वरोऽपि। यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः।
नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयमिति॥

तेन विप्रादिजातशूद्रापुत्राभावात्कथन्तस्यांशाभिधान-मिति प्रतिभाति। तथापि रतिधर्मार्थविवाहयोरनुकल्पत्वेन परिणीतायां शूद्रायामनुषङ्गाज्जातस्य विभागाभिधानमुपप-न्नमेव। शूद्राज्जातो निषादो यः पारशवेतिजातिकथनमिव।

* भूयान् दोषः—पा० १। पुस्तके।

आचारमिताक्षरायामेवमेव व्यवस्थापितम्। अतएव मनुना।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराइति॥

कामत इत्यवरा इति च वदता सवर्णापरिणयनमेव मुख्यमित्युक्तम्। शङ्खलिखिताभ्यामपि। “भार्याः सजातीयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्युरिति पूर्वः कल्पस्ततोऽनुकल्पस्ततस्रो ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण तिस्रोराजन्यस्य द्वे वैश्यस्य एका शूद्रस्येति”। आनुपूर्व्येणेत्युक्तेरुत्तरोत्तरञ्जघन्यता सूचिता। यत्तु मनुना चातुर्वर्ण्यं पुत्त्रविभागे प्रकारद्वयमुक्तम्।

त्र्यंशन्दायाद्धरेद्विप्रो द्वा वंशौ क्षत्त्रियासुतः॥

वैश्याजोऽध्यर्द्धमेकांशमंशं शूद्रासुतो हरेत्।

सर्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य तत्॥

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्म्मवित्।

चतुरोऽशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्त्रियासुतः॥

वैश्यापुत्त्रो हरेद्वंशमंशं शूद्रासुतो हरेदिति।

तत्रोत्तरप्रकारो योगीश्वरसंवादी। तद्गुणवद्गुणवत् क्षत्त्रियादिपुत्त्रविषयतया व्यवस्थापनीयम्। अतएव ब्राह्मणजातो राजन्यापुत्त्र एव यदि जन्मज्येष्ठो गुणवांश्च तदा ब्राह्मणीपुत्त्रसमांशभाक्। ब्राह्मणेन क्षत्त्रियेण च वैश्यायाञ्जनितस्तादृक् क्षत्त्रियापुत्त्रसमांशभागित्याह बृहस्पतिः॥

विप्रेण क्षत्त्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः।

भवेत् समांशी विप्रेण वैश्याजातस्तथैव च।

तथा बौधायनः। “सवर्णा पुत्त्रानन्तरपुत्त्रयोरनन्तरापुत्त्रश्चेद्गुणवान् स ज्येष्ठांशं हरेत् गुणवान् हि शेषाणाम्भर्ता भवतीति”। एतद्वचनेऽनन्तरोत्पन्नमात्रस्य गुणवत्त्वज्येष्ठता प्रयुक्तोत्कृष्टपुत्त्रसमांशभाक्त्वोक्तेः वैश्यजशूद्रापुत्त्रस्याप्येवंविधस्य वै-

प्यापुत्रसमांशिता द्रष्टव्या बृहस्पत्यनुक्तापि । ज्येष्ठांशं हरेदित्यस्योत्कृष्टसमांशहरणमेवार्थौ बृहस्पतिसंवादादुत्तमजातीयापित्त्रयाधिकांशानौचित्याच्च । यदा तु शूद्र* एवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य तदा स तद्धनतृतीयांशहारी भागद्वयं सपिण्डानां तदभावे सकुल्यानान्तेषामप्यभावे श्राद्धकर्त्तुः । यदाह देवलः॥

निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।
द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाताथवा हरेत् ॥

ब्राह्मणाच्छूद्रायां विन्नायां जातो निषादः स एकश्चासौ पुत्रश्चेत्यर्थः । क्षत्त्रियवैश्ययोस्तु सधनार्द्धहरोऽपरमर्द्धमपुत्रधनग्रहणाधिकारिणस्तद्वत्क्रमेण गृह्णीयुः । तथा च विष्णुः । द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्रस्वस्य या गतिः साऽर्द्धस्य द्वितीयस्येति । द्विजातिपदेनात्र क्षत्त्रियवैश्यमात्रग्रहणम् । देवलेन ब्राह्मणे विशेषाभिधानात् । एकपुत्र इति कर्मधारयः । इदमपि सद्वृत्तातिगुणवच्छूद्रापुत्रविषयम् । अन्यथा यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्र इत्यादिना ब्राह्मणक्षत्त्रियविशामित्यादिना च वक्ष्यमाणमनुवचनेन विरोधापत्तेः । यद्यपि सामान्यत इयद्भागक्लृप्तिरुक्ता तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूमिव्यतिरिक्तविषया क्षत्त्रियादिसुतानान्तत्र भागप्रतिषेधात् । तथा च बृहस्पतिः॥

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्त्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

अत्र प्रतिग्रहोपादानात्क्रयादिप्राप्तायाम्भवत्येव तेषामपि भागः स्वजात्यर्हः इति सूचितम् । अतएव भूमिमात्रविषये शूद्रापुत्रस्य पृथग्विधिर्देवलेनोक्तः॥

* शूद्राज इति—पा० १ । पुस्तके ।

शूद्रायां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।
सजाता वाप्नुयात्सर्वमिति धर्म्मो व्यवस्थित इति ॥
यस्तु ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं स्मृतम् ॥

इतिमनुवचनं तत्पितृप्रीतिदत्तधनसद्भावविषयमिति दाक्षिणात्याः । निर्गुणापरिणीतशूद्रापुत्रविषयमिति तु पौरस्त्यास्तन्मन्दम् । यदेवास्येत्यादिवाक्यशेषोक्तव्यवस्थामपहायानुपात्तसगुणनिर्गुणव्यवस्थायाः कल्पयितुमनर्हत्वात् । अपरिणीतशूद्रापुत्रभागस्य च दासप्रस्तावेऽभिधास्यमानत्वात्साच्यैव व्यवस्था मुख्या । मुख्यामुख्यपुत्राणां विभागव्यवस्थां वक्तुं तत्स्वरूपं निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः ॥

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥
अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।
दद्यान्माता पिता वायं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः ॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।
दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः ॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।

सवर्णा धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः पुत्र इति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु नेदमेव बोद्धव्यम् । अनुलोमजानामूर्द्धाभिषिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावादिति स्ववचनविरोधात् । न हि ते सवर्णायामुत्पन्ना ब्राह्मणादिषु येषां येन धर्मविवाहस्तदुत्पन्नानामनौरसत्वप्रसङ्गे तेषु सत्स्वप्यन्येषां दायग्रह-

णप्रसङ्गाच्च। तस्मादुत्कर्षाभिप्रायं सवर्णाग्रहणं धर्मपत्नीजत्वमात्रं वाक्योपात्तं क्षेत्रादिव्यावर्त्तकं लक्षणम्। अतएव मनुः। संस्कृतायां स्वभार्य्यायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम्।

औरसन्तं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम्॥

वशिष्ठोऽपि। "द्वादशैव पुत्राः पुराणदृष्टाः स्वयमुत्पादिताः स्वक्षेत्रे संस्कृतायामौरसः प्रथम" इति। विष्णुरपि। अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथम" इति। अत्र वचनद्वयेऽपि स्वक्षेत्रे संस्कृतायामिति व्याख्यानव्याख्येयभावोऽन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः। देवलः।

संस्कृतायां स्वभार्य्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः।
औरसो नाम पुत्रः स प्रधानः पितृवंशधृक्॥

आपस्तम्बः। "सवर्णां शास्त्रविहितां यथर्त्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां धर्माभिसम्बन्धः दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोर्मातापित्रोः"। बौधयनः। "सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात्"। अथाप्युदाहरन्ति॥

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवेत् शरदः शतम्॥
आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम्।
यथेह पुरुषस्यात्मा तथा त्वमिह जायसे॥
आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात्।
पुन्नाम्नस्त्रायसे यस्मात्पुत्रस्तेनासि संज्ञितः॥

आपस्तम्बीयबौधायनीययोः सवर्णाग्रहणमुत्कर्षाभिप्रायकमेव। अत एवासवर्णासूत्पन्नानामप्यौरसपुत्रप्रस्तावएव विभागप्रकार उक्तः सङ्गच्छते। आपस्तम्बवचने सवर्णामपूर्वामिति रत्नाकरे धृतः पाठोऽपूर्वोनपूर्वः पतिर्य्यस्याः सा वाग्दत्ता-

पि या न भवतीत्यर्थं इति प्रकाशकार इति व्याख्यातञ्च। पारिजातेऽप्युक्तम्। सवर्णा च द्विजस्य द्विजा। शूद्रस्य शूद्रा। न तु ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी चत्रियस्य चत्रिया वैश्यस्य वैश्या। अन्यथा ब्राह्मणादिपरिणीतचत्रियादिपुत्राणां द्वादशपुत्रान्तर्भावो न स्यादिति। पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः स तत्समः। यथाह वशिष्ठः।

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यङ्कन्यामलङ्कृताम्।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति॥

मनुरपि। अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम्।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्॥
अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाम्।
विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः॥
ददौ स दशधर्माय कश्यपाय त्रयोदश।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम्॥

अत्र परिभाष्य दत्तायामुत्पन्नः पुत्रिकापुत्रो मातामहस्येत्युक्तम्। अपरिभाषितदत्तायामपि सम्भवतीति भ्रातृमतीमिति विशेषणम्पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। अनेन चापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीत्याचारमिताक्षरायां निरूपितम्। अतएव गौतमोऽपि। "पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्यो मदर्थमपत्यमिति सम्वाद्य अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति"। ब्रह्मपुराणेऽपि॥

अपुत्रेण तु या कन्या मनसा पुत्रवत्कृता।
राजाग्निबान्धवेभ्यश्च समक्षं वाथ कुत्र चित्॥
प्राग्गर्भमथवा शुल्कयुक्ता पित्रा वराय वा।
मृते पितरि वा दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका॥

पित्र्याद्रिक्थात्समभागं लभेतैतादृशी सुतेति ॥
मनुः । मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्त्रिकासुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥
अथवा पुत्त्रिका चासौ सुतश्च पुत्त्रिकासुत इति पुत्त्रिकैव पुत्त्रस्थानीयेत्यर्थः । तस्याश्चौरसो जातत्वेऽपि कन्यात्वात्पुत्त्रसमत्वमिति वयम् । पितृवयवानामल्पत्वान्मातृवयवानां बाहुल्याच्चौरससमत्वमिति मिताक्षरा । यथाह वशिष्ठः । "द्वितीयः पुत्त्रः पुत्त्रिकैवेति" । द्व्यामुष्यायणास्तु ।
अपुत्त्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत इति ॥
याज्ञवल्क्योऽपि । स बीजिनो यद्यप्यौरसस्तथाप्यन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वादौरसादपकृष्ट एव । अतएवौरसो धर्मपत्नीज इत्यौरसलक्षणं तेनैवाभिहितम् । अस्माभिरपि क्षेत्रजत्वानपायात्क्षेत्रजपुत्त्रमध्यएव व्याख्यास्यते । मनुरपि ।
क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥
यथा लोके क्रिया कर्षणाख्या तदभ्युपगमात् । एकस्य वापार्थं बीजं व्रीह्यादि नास्ति क्षेत्रमस्ति अपरस्य क्षेत्रं नास्ति बीजमस्ति । तत्र तौ मदीयं बीजन्त्वदीयं क्षेत्रं तत्र तदा वापेन कृषिं कुर्वंस्तत्रोत्पन्नं फलमावयोरस्त्वित्यभ्युपगमं सम्विदं यदि कुरुतस्तथा सति द्वावपि तत् फलभागिनौ दृष्टौ । तथा द्व्यामुष्ययणस्थलेऽप्यत्रोत्पन्नमावयोरस्त्विति संविदा यद्येकस्य क्षेत्रेऽपरः स्वबीजमावपति तदुत्पन्नमप्यपत्यमुभयोर्भवतीति तस्य क्षेत्रजस्य द्विपितृकत्वेन द्व्यामुष्यायणसंज्ञा । अत्र याज्ञवल्क्येन नियोगोत्पादित इत्युक्तेर्गुरुनियुक्तस्यैव देवरसपि-

ण्डादिभ्रात्रादिभिर्व्याया घृताभ्यङ्गादिविधिना पुत्रोत्पादनमितरथा प्रत्यवाय उभयोरित्युक्तं भवति। तथा च मनुः॥

अपुत्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्॥
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः।

यदा त्वनभिसन्धाय द्वयोरपत्यं परक्षेत्रे देवरादिना बीजमुप्यते तदा क्षेत्रिण एव तदपत्यम्। तदप्याह मनुः॥

फलन्त्वनभिसन्धाय बीजिनां क्षेत्रिणान्तथा।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसीति॥

फलमपत्यरूपमनभिसन्धाय यत्र परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तत्क्षेत्रस्वामिन एव भवति। यथा लोके परक्षेत्रे व्रीह्यादिबीजं क्षेत्रस्वामिना सह सम्विदमकृत्वैव गवादौ परकीयेऽन्यदीयोनडुदश्वादिर्वीर्य्यमावपति तत्रोभयत्रापि क्षेत्रस्वामिन एव तदुत्पन्नफलस्वाम्यं दृश्यत इति प्रत्यक्षमित्यस्यार्थः। तत्र हेतुर्बीजाद्योनिर्बलीयसीति। गवाश्वादौ तथा दर्शनादिति भावः। तथाभिसन्धौ सत्येव क्षेत्रजस्य बीजस्वाम्यंन द्व्यामुष्यायणत्वं क्षेत्रस्वामिस्वाम्यं तु क्षेत्रउभयत्रापीति फलितोऽर्थः। अतएव यद्यपि याज्ञवल्क्येनापुत्रेणेत्यादिवचने बीज्यभिसन्धिर्नोपात्तस्तथापि मन्वादैकमूलतयानुसन्धेयः। अतएव क्षेत्रगः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा इत्यनभिसन्धि साधारणं क्षेत्रजलक्षणमुक्तमन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः। सगोत्रेण देवरसपिण्डादिना। इतरेणासगोत्रेणेत्यनुकल्पः मनुना सपिण्डो वा सगोत्रो वा इत्यभिधानात्। नियोगश्च वाग्दत्ताविषय एवेत्याचार्य्याः॥

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

इतिमनुना तत्रैव नियोगविधिना पुत्रोत्पादनस्य नियमितत्वात् । विधवानियोगस्य प्रत्युत प्रतिषिद्धत्वाच्च । तथाहि

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चनेति ॥

इत्यादि विधवानियोगमुपन्यस्य निषेधयति स्वयमेव मनुः ।

नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥
अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ॥
स महीमखिलाम्भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करञ्चक्रे कामोपहतचेतनः ।
ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थन्तं विगर्हन्ति साधव इति ॥

अत्र वाग्दत्ताशब्देन तुभ्यमहं सम्प्रददइत्यादिसङ्कल्पवाक्येन कन्यादात्रा दत्ता गृह्यते । विधवाशब्देन तु सप्तपदीपर्य्यन्तं विवाहोढा पश्चान्मृतपतिका । न तु विवाहात्प्राग नियतकालप्रतिश्रवणरूपवाग्दानदत्तायाः ।

अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीवे दशदोषविवर्जिते ।
इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निगुरुसन्निधौ ॥
इति वाक्ये नप्रतिज्ञायते । अतएव पतिरिति मनुनोक्तम् ।

प्राग्भाविप्रतिश्रवणस्य विवाहप्रयोगबहिर्भावेन प्रतिश्राव्यस्य पतित्वाग्निगुरुसन्निधाविति वाक्येन प्रतिज्ञायते । यद्यपि सङ्कल्पितायाः अपि न स प्रतिज्ञात: भार्य्यात्ववत्पतित्वस्याप्यलौकिकसंस्कारात्मकत्वेन विवाहभावनाभाव्यस्य सततं प्रागनुत्पत्तेः तथापि प्रयोगोपक्रमे तत्फलीभूततद्व्यवहारसम्भवः । यजमानेष्टितः प्रागप्याहवनीय व्यवहारवत् । प्रतिश्रवणमात्रे तु न तदुपक्रमोऽपीति सर्वथा पतित्वव्यपदेशोऽनुपपन्नः । अतएव प्रतीच्योदीच्यादीनां विवाहादिविधिप्राज्ञानी वाग्दत्तायास्तदुद्देश्ये मृतेऽपि पुनरविगीतशिष्टैरन्येन सह विवाहः क्रियते। अन्यथा कलौ नियोगविधेरपि निषिद्धतया पुनरुद्वाहविवाहस्य दूरापास्ततया स दुराचार एव स्यात् । तथा चायमर्थः। वाचा सत्ये कृते सङ्कल्पवाक्येन दाने कृते सति यस्याः पतिः पतित्वभाव्यकविवाहभावनाविषयीभूतः पुरुषो म्रियेतेति। न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प एव विधवानियोगस्यास्त्विति वाच्यम्। वस्तुनि विकल्पासम्भवात् । नहि विधवायां नियोगात्प्रवृत्तप्रत्यवायो भवति न भवति वेति सम्भवति । नियोगविधेर्य्यस्या म्रियेतेत्यादिवचनेन वाग्दत्ताविषयत्वे नियन्त्रिते विधवाविषये प्रवृत्त्यभावाच्च नियोजयितृणान्निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषजनकत्वश्रवणात् संयमस्यातिप्रशंसनाच्च तुल्यबलत्वस्यापि विधिप्रतिषेधयोरभावात् । तथा च मनुरेव ॥

कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥

इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणे निषिद्धे

आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी।
यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्॥
अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्।
मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता॥
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः।
अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते॥
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते॥

इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निन्दातिशयपुरःसरं प्रतिषिद्धवान् पश्चात्स्वयमेव यस्या म्रियेतेत्यनेन वाग्दत्ता विषयनियोगस्य च धर्मत्वमुक्तवान्। अनेन विधानेनेत्युक्ता।

यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम्।
मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ॥

इति विधानमपि दर्शितवान्। घृताभ्यङ्गगुर्वनुज्ञादिः पूर्व्वोक्तः स्मृत्यन्तरोक्तश्च यो विधिः सोऽप्यनेनेति सर्वनाम्ना परामृश्यते। देवरग्रहणं सपिण्डादेरुपलक्षणं वचनान्तरानुसात्। प्रतिपदं वाचा सत्यइति च व्याख्यातमेव॥

यस्मै वाग्दत्ता सप्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेवावगम्यतइति मिताक्षराग्रन्थोऽप्यस्मदुक्तार्थाभिप्रायकतयैव नेयः। यथाश्रुते दोषस्योक्तत्वात्। अतएवाग्रेतनोग्रन्थः। अयञ्च विवाहो घृताभ्यङ्गादिनियमवान्नियुक्तागमनाङ्गमेवेति नदेवरस्य तस्याभार्य्यात्वमापादयति। अतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन एवासत्यां सम्विदि। सम्विदैव तूभयोरपीति। नारदः॥

क्षेत्रिकानुमते बीजं यस्य क्षेत्रे प्रषिच्यते।

तदपत्यं द्वयोरेव बीजिक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥

शङ्खलिखितौ। "मन्त्रसंस्कारकर्त्तुरपत्यमित्याङ्गिरसो बीजिक्षेत्रिकयोरनुमते यद्वीजमवकीर्य्यते तत् द्विधा स्वस्वेत्युशनाः"। कात्यायनः। क्षेत्रिकस्य मतेनापि फलमुत्पादयेत्तु यः।

तस्येह भागिनौ तौ तु न फलं हि विनैकतः॥

हारीतः। "जीवति क्षेत्रजमाहुरस्वातन्त्र्यान्मृते द्व्यामुष्यायणमनुप्तबीजत्वात् नाबीजं क्षेत्रं फलति नाक्षेत्रं बीजं रोहत्युभयदर्शनादुभयोरपत्यमित्यपरे। तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति। द्वौ पिण्डौ निर्वापे दद्युरेकपिण्डे वा द्वावेवतु कीर्त्तयेत्। द्वितीये पुत्त्रस्तृतीये पौत्रो लेपिनस्त्रीनन्वाचचाक्ष आसप्तमादित्येके"। जीवति क्षेत्रपतौ तस्यैव क्षेत्रजं पुत्रमाहुः। अत्र हेतुरस्वातन्त्र्यात् स्त्रिया इत्यर्थः। मृते तु क्षेत्रपतौ अपुत्रायशयनं भर्तुरित्यादि वक्ष्यमाणमनुवचनादस्वातन्त्र्यमविशिष्टं यद्यपि तथापि न क्षेत्रिण एव तत्र हेतुरनुप्तबीजत्वात् क्षेत्रिणो बीजिनमप्यवश्यंभावादित्यर्थः। तत्रोपपादकता बीजमित्यादि।निर्वापे निरुप्यतेऽस्मिन्निति निर्वापः पिण्डपितृयज्ञस्तत्र द्व्यामुष्यायणाः पितृद्वयाय द्वौ पिण्डौ पृथग्दद्युः एकपिण्डे वा द्वौ पितरावनुकीर्तयेत्। एकैकस्मिन् द्वौद्वाविति वीप्सा बोध्या। "यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वौतूपलक्षयेदि"त्यापस्तम्बस्मरणात्। त्रयाणामपि द्वित्वादिति भावः। द्वितीयइत्यादि। द्वितीयं तृतीयं चारभ्येत्यर्थः। लेपिनस्त्रीनित्यादि। तत्कीर्त्तनेऽपि द्वौ द्वावनुकीर्त्तयेदित्यर्थः। नारदोऽपि।

द्व्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक्।

रिक्थादर्द्धांशमादद्युर्बीजिक्षेत्रिकयोस्तथा॥

अर्द्धांशमिति यथोचितभागोपलक्षणम्। बौधायनः। "अथाप्युदाहरन्ति।

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात् पिण्डे पिण्डे च नामनी ।
त्रयश्च पिण्डाः षसां स्युरेवं कुर्वन्न दुष्यतीति ॥

षसां पितृपितामहप्रपितामहानाम् । स एव ।

"मृतस्य प्रसूतो यश्च क्लीवस्य व्याधितस्य वा तेनानुमतस्य चेत्रे स चेत्रजः स च द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधारिक्थभाग्भवति" । मनुः ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ॥
स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः चेत्रजः स्मृतः ।

अत्र सर्वत्र जीवति चेत्रिणि व्याध्यादिप्रतिरुद्धे पुत्रोत्पादने यथायोगं गुरूणां भर्तुरपि नियोगः सम्मितश्च । मृते तु गुरूणामेव । तथा च चेत्रजो द्विविधो द्विपितृकः चेत्रिकपितृकश्च ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नोजारात्पश्चात्सवर्णजानितत्वेन निर्णीतः चेत्रस्वामिनो गूढजो नाम पुत्रः । मनुः ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥

नचेत्यादि पुरुषविशेषजन्यत्वेनाज्ञातोऽपि सवर्णजारजन्यत्वेन ज्ञातः ।

सजातीयेष्वयम्प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

इति योगीश्वरोक्तेस्तच्च व्याख्यास्यते ॥ कानीनः कन्यकायामपरिणीतायां सवर्णाज्जातः स मातामहसुतो यस्य सा कन्या तस्यैव पुत्र इत्यर्थः ॥

परिणीतायान्तु जातो वोढुरेव तु गूढजः ।

यथाह मनुः । पितृवेश्मनि कन्या तु यम्पुत्रञ्जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवमिति ॥

एतैर्वाक्यैरपरिणीतायां पितृगृहावस्थितायां सवर्णजारजः कानीनः स च मातामहसुत इत्युक्तं तद्विरुद्धं ब्रह्मपुराणीयं कल्पतरुलिखितं वाक्यम् ।

अदत्तायान्तु यो जातः सवर्णेन पितुर्गृहे ।
स कानीनः सुतस्तस्य यस्मै सा दीयते पुनः ॥

नारदवाक्यमपि तत्रैव ॥

कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते ।
तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः स्मृता इति ॥

अदत्तायां सवर्णात् पितुर्गृहे जातस्य कानीनत्वमविरुद्धम् । यस्मै सा पुनर्दीयते तस्यासौ सुत इति विरुद्धं नारदवचनेऽपि गूढोत्पन्नसहोढकानीनस्यापि वोढैव पितेति प्रतिपादितम् । मनुनापि वोढुरित्युक्तं न मातामहस्येति । या तु मिताक्षराकृता यद्यनूढायामुत्पन्नस्तर्हि मातामहसुतोऽप्यूढायान्तदा* वोढुरेवेति व्यवस्था कृता सापि मनसि न चमत्कारमादधाति । तथा सति हि कन्याशब्दवाच्यायामपरिणीतायां प्रजातत्वात् तस्य कानीनत्वन्दुर्वचम् । नच कन्याशब्दः स्त्र्यपत्यमात्रपरो विशेषणवैयर्थ्यात् । गूढजादीनामपि तत्रोत्पन्नत्वेनाव्यावर्तकत्वात् । सर्वा हि कस्य चित्कन्यैव । ब्रह्मपुराणवचनविरोधश्च दुष्परिहरस्तत्रादत्तायामित्युक्तत्वात् । अतएव मानवविरोधोऽपि दुःसमाध? एव । कल्पतरुकारेणापि परस्परविरुद्धवचनानि लिखितवता हृदयशून्यवद्व्यवस्थानभिधानाद्विरोध एव न प्रतिसंहृतः तेन हि मातामहसुतत्वङ्कानीनस्य बोधयन्ति बहूनि वचनान्युपन्यस्य तद्विरुद्धे ब्रह्मपुराणनारदवचने तदनुपदमेव लिखिते । तत्र वशिष्ठस्य वचः । "कानीनः पञ्चमः या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेत्स का-

*सुतोथोढायां तदा पा. १ पुस्तके । ?दुष्परिसमाध पा २ पुस्तके

नीनो मातामहस्य भवतीत्याह"। अथाप्युदाहरन्ति॥

अपुत्रा दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तत्प्रजः।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति॥

नारदस्यैवम्। अज्ञात पितृको यस्तु कानीनोनूढमातृकः।
मातामहस्य दद्यात्स पिण्डं रिक्थं हरेत्ततः॥

बौधायनस्यापि। "असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपगच्छेत्तस्यां यो जातः स कानीन" इति। अत्र प्रतिविदध्मः। मातामहसुतत्वं कानीनस्य प्रतिपादयतां वचनानां सर्वथा या न दत्ता-तस्याः सवर्णजातविषयत्वम्। वोढुः सुतत्वं प्रतिपादयतान्तु सङ्कल्पितायां सप्तपदीपर्य्यन्तं विवाहभावनाभाव्यभार्य्यात्वम-प्राप्तायां यः सवर्णादुत्पन्नस्तद्विषयत्वम्। अदत्तायामिति ना-रदवचने बौधायनवचने चानतिसृष्टामिति यदाभ्यामसमाप्त-विवाहभावनोच्यते न तु सर्वथा दत्ता। युक्तञ्चैतत्। सङ्कल्पेन पितृस्वत्वापगमपरिणेतृस्वत्वोत्पत्त्युपक्रमात् पितुः सर्वथा स्वत्वापगमाभावाच्च कानीनत्वव्यपदेशस्य परिणेतृस्वत्वोपक्र-मेण तदीयत्वस्य च सम्भवात् पूर्णपितृस्वत्वे तु तदुत्पन्नस्य मा-तामहसुतत्वोपपत्तेः। मनुवचनस्याप्ययमर्थः। या सङ्कल्पि-ताऽसमाप्तविवाहभावना अतएव कन्यापरिणेतृभार्य्यात्वस्या-निष्पत्तेः। तादृशकन्यासमुद्भवं कानीननामानं वोढुर्य्येन विवा-ह्यते सतस्य वदेदिति। अतएव पितृवेश्मनीत्यपि सङ्गतमनुवा-दतया। विवाहनन्तरमेव भर्तृगृहप्रवेशात्। मिताक्षराग्रन्थ-स्याप्ययमर्थः। अनूढायां वोढुमनुपक्रान्तायाम्। ऊढायां वो-ढुमुपक्रान्तायामिति। आदिकर्मणि क्तः न तु भूते। समाप्त-विवाहभावनायान्तु* सवर्णजारजातो गूढजः। अतएव गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो भर्तृगृहे तेनाज्ञातो जात इत्युक्तम्॥ पुनर्भूर्द्वि-

* सवर्णायामित्यधिकं २। पुस्तके

विधा। विवाहसमानेवाक्षताप्यन्येन परिणीयमानैका। अन्या तु विवाहात्प्रागेव पुरुषसम्भोगदूषिता। तस्याज्जातः पौनर्भवः। एतएवाक्षतायां क्षतायां वा जात इत्युक्तम्॥

मनुः। या तु पत्या परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया॥
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते॥

कात्यायनः। क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम्।
तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः॥

वशिष्ठविष्णू। "पौनर्भवश्चतुर्थ" इति। चतुर्थत्वं तदनुक्रमापेक्षया। माता भर्त्राज्ञया पिता वा यमन्यस्मै दद्यात्स तस्य दत्तकः पुत्रः। तथा च मनुः॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः॥

आपदीत्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्यवायः। मातापितरौ प्रत्येकं मिलितौ वा। अद्भिरिति दानप्रतिग्रहप्र*कारोपलक्षणम्। सदृशं सवर्णं, प्रीतिसंयुक्तमिति क्रियाविशेषणम्। एकः पुत्रस्य न देयो न प्रतिग्राह्यः। तथा च वशिष्ठः। "शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषान्न तु स्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति"। अत्र भर्त्रनुज्ञां विना स्त्रियाः पुत्रप्रतिग्रहनिषेधाददत्तानुज्ञे भर्त्तरि मृते विधवया कृतः पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तत्र अपुत्रस्य गत्यभावात्पुत्रकरणस्यावश्यकत्वश्रवणाच्छास्त्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्राप्यक्षतेः। नचैवमनुज्ञानादन्यत्रेति व्यावर्त्याभावाच्छास्त्रीयानुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम्। मुमुक्षौ पत्यन्तरे पुत्रवतो

* दानप्र—इति पा० १ पुस्तके।

वानुज्ञाया असम्भवाद्भार्य्या यदि स्वपुत्रार्थमेव तं प्रतिगृह्णी-
यात्तदर्थत्वात् प्रतिषेधस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ॥
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति ॥

पुत्रकार्य्यश्राद्धादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धेर्भर्त्रनुज्ञां विना तादृ-
श्याः पुत्रो न कार्य्यः । उभयोरपि तत्र कार्य्यस्य तेन निष्पत्तेः
भर्त्तुर्हि स औरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तवद् गौण इति
तादृश्या भर्त्रनुमतिमन्तरेणेतरो न प्रतिग्राह्य इति तात्पर्य्या
र्थः । वस्तुतस्तु ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वांस्तांस्तेन*पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

इतिवचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्त्वादिस-
म्भवेऽन्यः पुत्रप्रतिनिधिर्न्न कार्य्य इत्यर्थकतया मिताक्षरास्मृ-
तिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीवति भार्य्यया स्वात-
न्त्र्येण तदननुमतौ न पुत्रीकरणीय इति भर्त्तुरनुज्ञानादन्य-
त्रेत्यस्यार्थः । मृते तु तस्मिन् यत्वारन्त्यान्तदनुमतिरेवापेक्षि-
ता । एवं सति दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य ॥ तस्माद्दत्ता-
नुज्ञे मृतेऽपि भर्त्तरि भार्य्याया दत्तकादिकरणमविरुद्धम् । म-
नुवचनद्वयस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताक्षरादावेवो-
क्ता । यदपुत्ररिक्थग्रहणाधिकारिक्रमपरे पत्नी दुहितर इत्य-
त्रापजः स्त्रीधनमित्यत्र च भ्रातृपुत्रसपत्नीपुत्रयोः पत्न्यादिभ-
र्त्राद्यभावेऽधिकारप्रतिपादनविरोधापत्तेरिति तच्च तत्रैव प्रप-
ञ्चयिष्यते । अनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठः पुत्रो न देयः । "ज्येष्ठे-
न जातमात्रेण पुत्री भवति मानव" इति पुत्रकार्य्यकरणे
तस्यैव मुख्यत्वाभिधानात् ॥

* सर्वे ते तेन—पा० १ पुस्तके ।

क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि समानन्यायत्वादेकपुत्रज्येष्ठपुत्रयोर्निषेधः । अत एव बह्वृचब्राह्मणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने क्रीतेऽपि ज्येष्ठपुत्रप्रतिषेधलिङ्गदर्शनं सज्येष्ठपुत्रं निगृह्णान उवाचेति ।

पुत्र प्रतिग्रहप्रकारस्तु । "पुत्रम्प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टएव प्रतिगृह्णीयादिति" वशिष्ठोक्तः ।

अदूरबान्धवमिति देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः ।

एवं क्रीतादिष्वपि समानन्यायत्वात् । कल्पतरौ त्वदूरबान्धवमसन्निकृष्टमेवेति पाठं लिखित्वाऽदूरबान्धवं सन्निहितमातुलादिकम् असन्निकृष्टमेव अविज्ञातगुणदोषमपि । अप्यर्थएवकार इति व्याख्यातम् । "सन्देहे चोत्पन्ने दूरे बान्धवं शूद्रमिव स्थापयेद्विज्ञायते ह्येकेन च बहूंस्त्रायतामिती"ति च वशिष्ठवचनमधिकं लिखित्वैवं विवृतम् । सन्देहे बान्धवानामसन्निधानाज्ज्ञातिसन्देहउत्पन्ने शूद्रमिव संस्कारहीनमेव स्थापयेत् । शूद्रोऽपि हि कृतपुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति॥

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां विक्रीत इति । ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा भर्त्रनुज्ञया पित्रा वा मूल्यग्रहणेनापरस्य दत्तः । एकपुत्रज्येष्ठपुत्रौ वर्जयित्वा, आपदीत्येव । सजातीयेष्वित्युपसंहारात्सवर्ण एव । यत्तु, मनुनोक्तम् ।

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपिवेति ॥

तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयन्न तु जात्याऽसदृश इति सजातीयेष्वित्यनेन विरोधापत्तेः । बौधायनोऽपि । "मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्यतरस्य वा योऽपत्यार्थे गृह्यते स क्रीत-

क इति। कृत्रिमस्तु पुत्रार्थिनास्वयं धनक्षेत्रादिप्रदर्शनादिना प्रलोभ्य त्वं मे पुत्रो भवेति यः सवर्णः पुत्रीकृतः स उच्यते मातापितृविहीनश्चेत्। तत्सद्भावे तत्परतन्त्रतया तेन पुत्रीभवितुमक्यशक्यत्वात्। मनुविष्णू अपि।

सदृशं यम्प्रकुर्य्यातां गुणदोषविचक्षणम्।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिम इति॥

सदृशं सवर्णम्। प्रकुर्य्यातां मातापितरौ मिलितौ प्रत्येकं वा॥

दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः स्वयमेव स्वात्मानमनाथः दत्तवांस्त्वाहम्पुत्रो भवामीति स्वयमुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा सवर्णोपगतः स उच्यते। तथा च मनुः॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृत इति।

अकारणात् पातित्यादिकारणमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना मातापितृभ्यान्त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः। यस्तु गर्भे स्थितोऽपरिणीतावस्थायां सवर्णाज्जाराज्जातो गर्भिण्यान्तस्यां परिणीयमानायां विन्नः प्राप्तः विद्लृलाभ इत्यस्य निष्ठान्तं रूपम्। नुदविदेत्यादिसूत्रेण निष्ठासम्बन्धितकारस्य नकारः स सहोढज उच्यते। स वोढुः पुत्रः। तथा च मनुः।

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती॥
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते॥

विष्णुरपि। "सहोढः सप्तमः गर्भिणी या संस्क्रियते तस्याः पुत्रः स तु पाणिग्रहस्येति"। सप्तम इति तदीयपाठक्रमा-

पेक्षया। उत्सृष्टो मातापितृभ्यां त्यक्तो यो गृह्यते पुत्त्रार्थिना सोऽपविद्धो नामग्रहीतुः पुत्त्रः। एतावपि सवर्णाविव। तथा विष्णुरपि। "अपविद्धस्त्वेकादशः पित्रा मात्रा च परित्यक्तः स येन गृहीतः। वशिष्ठः। "अपविद्धः पञ्चमोऽयं मातापितृभ्यामपास्तं गृह्णीयात्"। एकादशत्वं पञ्चमत्वं च तत्तत्पाठक्रमापेक्षया॥

यस्तु मनुना गौणपुत्त्रमध्ये पारशवाख्यः शूद्रापुत्त्रः परिगणितः स योगीश्वरेण सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरित्युक्तोपसंहारव्याजेन नियमकारणात्तस्य च कथञ्चिदपि सजातीयत्वासम्भवान्नोक्तः। अतएव जातोऽपीत्यादिना ग्रन्थेन स उक्तः। द्विजातिजातस्य शूद्रापुत्त्रस्यान्याभावेऽपि पित्र्यकृत्स्नधनहरत्वाभावाच्च। तच्च वक्ष्यते। तथा च मनुः॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम्।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृत इति॥

बौधायनोऽपि। "द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातः कामात्पारशव इति"। तत्रौरसादन्ये गौणाः पुत्त्रा मुख्यस्त्वौरस एव॥ तथा च मनुः।

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्।
पुत्त्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥

क्रियालोपात् परिणयादिक्रियालोपादित्यर्थः। क्रियालोपादिति प्रतिनिधित्वे हेतुः। स्मृतिचन्द्रिकायान्तु औरसाभावे तत्कर्तृकश्राद्धादिक्रियालोपाद् बिभ्यतो मनीषिण ऋषय एकादश पुत्त्रप्रतिनिधीन् कर्त्तव्यत्वेनाहुरिति व्याख्यातम्।

बृहस्पतिः। पुत्त्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः।
सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्त्रिका तथा॥

आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।
तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

ब्रह्मपुराणे । दत्तकश्च स्वयन्दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च ।
अपविद्धाश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव हि ॥

भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकरास्तथा ।
सूतके मृतके वापि त्र्यहाशौचस्य भागिनः ॥

अपि वस्त्रान्नदातॄणां चेत्रबीजवतान्तथा ।
शूद्रो दासः पारशवो विप्राणां विद्यते क्वचित् ॥

राज्ञां तु श्वापदग्धानां नित्यं नयवतान्तथा ।
अथ संग्रामशीलानां कदाचिद्द्वा भवन्ति ते ॥

औरसो यदि वा पुत्रस्त्वथ वा पुत्रिका सुतः ।
न विद्यते तत्र तेषां विज्ञेयाः चेत्रजादयः ॥

एकादश पृथग्भावा वंशमात्रकरास्तु ते ।
श्राद्धादि दासवत्सर्वे तेषां कुर्वन्ति नित्यशः ॥

गूढोत्पन्नश्च कानीनः सहोढः चेत्रजस्तथा ।
पौनर्भवश्च वैश्यानां राजदण्डभयादपि ॥

वर्जिताः पञ्च धनिनां शेषाः सर्वे भवन्त्यपि ।
शूद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनाम् ॥

परायत्तशरीराणान्न क्वचित् पुत्र इत्यपि ।
तस्माद्दासस्य दास्याश्च जायते दास एव हीति ॥

एवमेतेषां पुत्राणां स्वरूपन्निरूप्य तेषान्दायग्रहणं निरूप्यते ॥
तत्र योगीश्वरः ॥

पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः ।

परःपर इति वीप्सादर्शनात् पूर्वपूर्वाभाव इत्यपि वीप्सावसेया। औरसपौत्रिकेयसमवायेऽप्येवमौरसे सति पुत्रिकासुतस्य दायग्रहणाभावे प्रसक्ते मनुरपवदति।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति॥

बृहस्पतिरपि। एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्त्तितः॥
तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्त्तव्यास्त्वपरे सुताः॥

न च पुत्रिकाया एव प्रथमपुत्रे जाते पश्चादौरसोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठत्वादृक्तीत्वाच्च ज्येष्ठांशभागिता भवेदिति युक्तं तस्य पौत्रत्वात्। तदाह मनुः॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम्।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमिति।

पुत्रिका हि पुत्रस्तत्पुत्रो दौहित्रोऽपि पौत्रस्तद्वान् पौत्रो भवति। पौत्रस्य च ज्येष्ठत्वेनांशातिरेको नैव श्रुतः। न च वशिष्ठवचने अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति पुत्रिकापुत्रस्यापि पुत्रत्वाभिधानात्तद्विरोध इति वाच्यम्। मनुविरोधेन तस्य गौण्यापिण्डदातृत्वनिमित्तपुत्रत्वाभिप्रायकत्वात्। पुत्रिकायाः पुमपत्यत्वाभावाद्यथा गौणं पुत्रपदप्रतिपाद्यत्वं तथा स्वजन्यपुत्रिकाजन्यपुत्रस्यापि पुंस्त्वे सत्यपि जन्यत्वाभावाज् जन्यपुंस्त्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात्। तथान्येषामपि पुत्राणां पूर्वपूर्वसत्त्वे सर्वभागानर्हत्वमनेन प्रसक्तमपवदति। वशिष्ठः। "तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीतऔरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी* स्याद्दत्तक इति"। दत्तकग्रहणं क्रीतादीनामुपलक्षणं पुत्रीकरणाविशेषात्॥

* चतुर्थभागी—पा० १ पुस्तके।

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः।
सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः॥

इति कात्यायनवचनाच्च। सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहराः। असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढ-पौनर्भवास्ते तु सत्यौरसे न चतुर्थांशहरा अपि किन्तु ग्रासा-च्छादनमात्रभागिन इत्यर्थः कात्यायनवचनस्य॥

अतएव विष्णुः। अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः।
पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्थादिभागिन इति॥

औरसे सति कानीनादीनां चतुर्थांशभागित्वं प्रतिषेधति।

कानीनादीनामप्यौरसाद्यभावेऽस्त्येव पित्र्यसकलधनग्रहणं पूर्वाभावे परःपर इति वचनात्। यच्च मनुवचनम्॥

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति॥

तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वेऽत्यन्तनिर्गुणत्वे च चतुर्थांशादिनिषेधपरङ्कानीनादिनिषेधपरञ्च तेषां सत्यौरसे ग्रा-साच्छादनमात्रभागित्वस्योक्तत्वात् तदेकमूलकत्वकल्पनात्। क्षेत्रजस्य तु सत्यौरसे पञ्चमषष्ठांशौ मनुनैवोक्तौ॥

षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद्धनात्।
औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वेति॥

प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमवाये षष्ठमेकतरसद्भावे पञ्चम-मिति व्यवस्था॥

यस्तु, समग्र धनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः।
त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः॥

इत्यादि ब्राह्मपुराणादिवचनैः* सममभागार्हतया मन्वादि-

* ब्रह्मपुराणवचनैः—पा० १ पुस्तके।

भिरुक्तस्य पुत्रिकापुत्रस्य चतुर्थांश उक्तः पञ्चमषष्ठांशार्हतयोक्तस्य क्षेत्रजस्य तृतीयांशश्चोक्तः स पुत्रिकापुत्रस्यात्यन्तनिर्गुणत्वेसवर्णत्वे च। क्षेत्रजस्य चात्यन्तसगुणत्वानुकूल्ययोर्व्यवस्थापनीयः औरसाभावे दत्तकस्याखिलधनग्रहणार्थं पृथगारब्धं मनुना॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः।
स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः॥

स्वगोत्रसंप्राप्तः किमुतेति कैमुत्यार्थोऽपि शब्दः। जनकधनग्रहणन्तु तस्य प्रतिषिद्धन्तेनैव॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति॥

ददतः स्वसम्बन्धी पिण्डस्ततो व्यपैति। स्वधा पितृतृप्तिहेतुरिति पिण्डविशेषणम्। गोत्ररिक्थानुग इति हेतुगर्भम्। दत्तकमात्रविषयकमपि सत्यौरसे चतुर्थांशहरत्वप्रतिपादकं पृथगारब्धं वशिष्ठेन। "तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीतऔरसउत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति"। क्रीतादिसाधारणन्तु कात्यायनीयं प्रागेव पठितम्। तत्र तृतीयांशहरा इति कल्पतरुलिखितः पाठो यदि साकरस्तर्हि दत्तकादीनामौरसापेक्षया सगुणत्वे तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयः। मनुनैव क्षेत्रजस्यौरससमभागभागित्वमप्युक्तम्।

यवीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि।
समस्तत्र विभागः स्यादितिधर्म्मो व्यवस्थितः॥
उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तम्भजेत्॥
धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥
यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥

यद्यप्यौरसप्रक्रमात्समभागभागित्वं क्षेत्रजस्य तन्निरूपितमेवोक्तमित्याभाति तथापि वाक्यविरोधे प्रक्रमस्य बाध्यत्वाद्बीजिसमभागित्वपरन्तदिति बोध्यम्। अतएवोत्तरवचने पितुर्बीजिनः प्राधान्यमुपन्यस्यति । सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्येत्यनेनापि यस्य क्षेत्रजस्तदीयधनन्तस्मै दद्यादिति भ्रातृस्थानीयत्वात्तस्य स्वसमभागितां प्रतिपादयति । एवमन्यान्यप्युच्चावचभागान् क्षेत्रजादीनां प्रतिपादयन्ति बृहस्पत्यादिवचनानि कथञ्चिद्व्यवस्थापनीयानि । तत्र बृहस्पतिः ।

क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिनः ।

हारीतः । विभजिष्यमाणा एकविंशद्भागानीनाय दद्यात् विंशम्पौनर्भवाय एकोनविंशं द्व्यामुष्यायणाय अष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय इतरानौरसाय पुत्राय दद्युः ।
ब्रह्मपुराणे ।

समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः ।
त्रिभागं क्षेत्रजं भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥
कृत्रिमः पञ्चमम्भागं षड्भागङ्गूढसम्भवः ।
सप्तांशश्चापविद्धस्तु कानीनश्चाष्टमांशकः ॥
नवभागं सहोढश्च क्रीतो दशममश्नुते ।
पौनर्भवस्तु परतो द्वादशं स्वयमागतः ॥
त्रयोदशमभागन्तु शौद्रो भुङ्क्ते पितुर्धनात् ।
तद्गोत्रजो वा धर्म्मिष्ठो ब्रह्मचार्य्यथ वा पुनः ॥

अत्रौरसे सतीति सर्वत्र ज्ञेयम् । पूर्वाभावे परःपरइति व-

वचनात् । ब्रह्मपुराणीयस्य समग्रेत्यादिप्रथमश्लोकस्य* पूर्वमेव विषयव्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि गुणतारतम्येन देशाचारानुसारेण वा यथायथं व्यवस्था द्रष्टव्या । षड्भागं षष्ठम्भागम् । नवभागं नवमं भागमित्यर्थः अन्यथार्थासङ्गतेः प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गाच्च ।

परतोदशमात्परमेकादशम् । त्रयोदशमित्यार्षम् । शौद्रः शूद्रापुत्रः । यदपि मनुना पुत्राणां षट्कद्वयमुक्त्वा पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वमुत्तरषट्कस्य चादायादबान्धवत्वमुक्तम् ।

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड़दायादबान्धवा इति ॥

तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरिक्थहराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थहरत्वमुत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति । पितृरिक्थहरत्वन्तु सर्वेषामपि पूर्वपूर्वाभावे समानमेवेति तद्दायाददायाददत्वविभागो नोपपद्यते पूर्वाभावे परः परः इति वचनात् । एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरित्युक्त्वा ।

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

इति वचनस्य गौणपुत्राणामेव सर्वेषाम्पितृरिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वाच्च । दायादशब्दस्य दायादानपि दापयेदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थहारिष्वेव प्रचुरप्रयोगाच्च । बान्धवत्वं सपिण्डत्वसमानगोत्रत्वाभ्यामुदकदानादिकार्य्यकारित्वं षट्कद्वयस्यापि समानमेवेत्येतदर्थकम् । यत्तु हारीतवचनम् । "षड्बन्धुदायादाः साध्व्यां स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो गूढोत्पन्नो गृह इति" । "बन्धुदायादाः दत्तः क्रीता-

* प्रथमेति नास्ति—१ पुस्तके ।

ऽपविद्धः सहोढः स्वयमुपगतः सहसा दृष्टश्चेत्यबन्धुदायादा इति।”
साध्व्यां स्वयमुत्पादित औरस इत्यर्थः। सहसा दृष्टो यो मातापित्रादिविहीनोऽकस्माद् दृष्टः केनचित् परितोष्य मम त्वं पुत्रो भवेत्युक्तस्तथेति प्रतिपद्यते कृत्रिम इति यावत्। तत्र मनुविरोधः स्पष्टः। तेन कानीनपौनर्भवयोरबन्धुदायादमध्ये परिगणनात्। हारीतेन बन्धुदायादमध्ये दत्तकृत्रिमापविद्धेषु च व्यत्ययात्। तस्मादेवं सवर्णादिभेदेन देशाचारभेदेन वा विरोधः परिहरणीयः। बौधायनस्तु मन्वनुसारेणैवाह।

औरसं पुत्त्रिकापुत्त्रं क्षेत्रजन्दत्तकृत्रिमौ।
गूढजं चापविद्धञ्च रिक्थभाजः प्रचक्षते॥
कानीनञ्च सहोढञ्च क्रीतम्पौनर्भवन्तथा।
स्वयन्दत्तन्निषादञ्च गोत्रभाजः प्रचक्षत इति॥

औरसपुत्त्रिकापुत्त्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भवदत्तकस्वयमुपगतकृतकक्रीतसुतानभिधायाह देवलः।

एते द्वादशपुत्त्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः।
आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा॥
तेषां षड् बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट्।
विशेषश्चापि पुत्त्राणामानुपूर्व्याद् विधास्यते॥
सर्वे ह्यनौ*रसस्यैते पुत्त्रा दायहराः स्मृताः।
औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यन्न विद्यते॥
तेषां सवर्णा ये पुत्त्रास्ते तृतीयांशभागिनः।
हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः॥

आत्मजत्वादिकं परिगणितेषु यथायथं स्पष्टमेव अनौरसस्य न विद्यते औरसो यस्य तस्येति बहुव्रीहिः।

* सर्वे चानौ—पा० १ पुस्तके।

नारदोऽपि । औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।
कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥
पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ।
स्वयञ्चोपगताः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥
एषां षड्बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः ।
पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो योयउत्तरः ॥
क्रमात्तेते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि तद्धने ॥
ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् ॥
मनुः । श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति ।
बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥
बृहस्पतिः । दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च कृतः शौद्रस्तथैव च ।
जातिशुद्धाः कर्मशुद्धा मध्यमास्ते सुताः स्मृताः ॥
क्षेत्रजो गर्हितः सद्भिस्तथा पौनर्भवः सुतः ।
कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥
हारीतः । शूद्रापुत्राः स्वयं दत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।
सर्वे ते गोत्रिणः प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥
स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।
तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ॥
यमः । आपद्दत्तो ह्युपगतो यश्च स्याद्वैश्यावीसुतः ।
सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा स्त्रयस्तथा ॥
कुलं काण्डमिति ख्यातं यस्मात् पूर्वाणि ते जहुः ।
तत्र ज्येष्ठतरो यः स्यात्तं वै काण्डं विनिर्द्दिशेत् ॥
स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।
तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः ॥

वैश्यावी शूद्रेति कल्पतरौ । उक्तोपसंहारमुखेन नियममाहात्र योगीश्वरः ।

सजातीयेष्वयम्प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

अयं पूर्वाभावे परःपरो धनभागित्युक्तो यो मयाविधिः स सजातीयेषूत्पादकसजातीयेष्वेव क्षेत्रजादिषु ज्ञेयो न विजातीयेषु तत्र कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवाणां सवर्णत्वञ्जनकद्वारेण न स्वरूपेण तेषु वर्णजातिलक्षणाभावादवर्णजातिविवेकमभिधाय विन्नास्वेष विधिः स्मृत इति योगीश्वरेणैवाभिधानात् । अनुलोमजानां मूर्द्धाभिषिक्तादीनामौरसेष्वेवान्तर्भावाच्चतुस्त्रिद्व्येकभागा इत्यादिना भागकॢप्तिरुक्ता । तेन तेषामप्यभावे क्षेत्रजादयः पितृरिक्थहारिणः । शूद्रापुत्रस्य त्वौरसत्वेऽपि न कृत्स्नपितृधनभागित्वमन्याभावेऽप्यस्ति । यथाह मनुः ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥

यदि सत्पुत्रो विद्यमानः सवर्णापुत्रो यदि वाऽपुत्रोऽविद्यमानः भवेत्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिः पुत्रोऽन्यथा रिक्थहारी शूद्रापुत्राय तद्धनाद्दशमांशादधिकं न दद्यात् अस्मादेव वचनात्सवर्णापुत्राभावे क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सकलविप्रपितृधनग्रहणं गम्यते । यत्तु प्राक् चतुस्त्रिद्व्येकभागा इत्यादिना शूद्रापुत्रस्यैकभागभागित्वं योगीश्वरादिभिरुक्तन्तदतिसद्वृत्तशूद्रापुत्रविषयं वेदितव्यमन्यथा मानवविरोधात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति मनुवचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । शूद्रधनविभागे विशेषमाह । याज्ञवल्क्यः ।

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ॥
अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुतादृते इति ।

शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं

लभते*। पितुरूर्द्धन्तु भ्रातरः परिणीताः शूद्रापुत्रास्तन्दासीपुत्रं स्वभागार्द्धभागिनं कुर्युः। अत्र बहुवचनात्सर्वे स्वस्वभागादर्द्धं दद्युरिति न भ्रमितव्यं तथा सति बहुभ्रातृकस्य ततोऽप्यतिबहुधनत्वापत्तेरव्यवस्था स्यात् किन्त्वेकपुत्रस्य यावान् भागस्तत्तदर्द्धभागं शूद्रापुत्रा लभन्ते व्यक्त्यभिप्रायेण जात्यभिप्रायेण च बहुवचनैकवचने। परिणीतशूद्रापुत्रस्तत्पुत्राद्यभावे तु दासीपुत्रोऽपि कृत्स्नं शूद्रस्य पितुर्धनं लभतइत्यर्थाद् गम्यते। शूद्रग्रहणाद् द्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नः पित्रिच्छयाप्यंशमर्धभागं वा तदूर्ध्वन्न लभते कृत्स्नधनग्रहणं दूरापास्तमेव किन्त्वप्रतिकूलश्चेज्जीवनमात्रमिति प्रतीयते। मुख्यगौणपुत्राभावे मृतपतिपरिव्राजकादिधनग्रहणाधिकारिण उच्यन्ते। तत्र योगीश्वरः॥

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति॥

अपुत्रस्य पूर्वोक्तद्वादशविधपुत्ररहितस्य स्वर्यातस्य मृतस्य पत्न्यादयः पूर्वपूर्वाभावे पाठक्रमेणोत्तरोत्तरन्धनं गृह्णीयुरित्यर्थः। अयं विधिः सर्वेषु मूर्द्धाभिषिक्तावसिक्ताद्यनुलोमजप्रतिलोमजादिषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः। तत्र प्रथमं पत्नी धनहारिणी। पत्नीशब्देन च विवाहसंस्कृता पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति पाणिनिसूत्रात्। जात्यभिप्रायेण चैकवचनं तेन बह्व्यश्चेत्पत्न्य एकस्य तदा सर्वाः सजातीयविजातीयक्रमेण यथायथं भर्तृधनं विभज्य गृह्णीयुः। पत्नीशब्दादासुरादिविवाहोढाया धनग्रहणं धर्म्यविवाहोढप-

* भागभाग्भवेदिति—पा० १ पुस्तके।

वन्तरसद्भावे नास्तीति गम्यते । तथा च स्मृतिः ।

क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्नी विधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीन्तां कवयो विदुरिति ॥

अत्र च दासीत्वकथनमदृष्टार्थं कर्मसु सहाधिकाराभावाभिप्रायेण न तु दासीवद्गम्यत्वाभिप्रायेण । विवाहितात्वेन परदारत्वबाधात् । अत एव मनुर्धर्म्याधर्म्यविवाहाननुक्रम्य सन्तानगतावेव गुणदोषावाह ।

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दितानृणान्तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेदिति ॥

प्रजाया निन्दितत्वमपि सद्वृत्तस्वभावत्वाभावो न तु वर्णजात्यभावः । परिणेतुः परिणीतायामुत्पन्नत्वमात्रस्य वर्णजातिव्यञ्जकत्वात् विन्नास्वेष विधिः स्मृत इत्युक्तेः । अत एव न सा दैवे न सा पित्र्य इति सहाधिकार एव प्रतिषिद्धः । तथा च पित्र्यादिकर्माहतापि पतिदायहरत्वप्रयोजिकेति पत्नीपदेन ज्ञापितम् । अत एव श्रौतस्मार्त्तसहाधिकारिणी पतिव्रतैव भर्तृधनभागिनीत्याह प्रजापतिः ।

पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ।
लभेत् पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः ॥

वृद्धमनुरपि । अपुत्रा शयनम्भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति ॥

अत्रोत्तरार्द्धोक्तपाठक्रमस्यार्थक्रमेण बाधात् प्रथमं कृत्स्नमंशं लभते पश्चात्पिण्डं दद्यादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं तद्धेयम् । क्रमे तात्पर्य्याभावाद् उभयाधिकारप्रतिपादनमात्रपरत्वाद्वचनस्य । अन्यथा यावदंशलाभं भर्त्तन्त्येष्टिविलम्बोऽपि प्रसज्येत । स चानेकस्मृतिनिषिद्धः । अदृष्ट कल्पना-

पत्नित्व। पत्न्यैवेत्येवकारेणापुत्रस्यान्त्यकर्मण्यपुत्त्रापुत्रवत् प-त्नीत्यादिवचनाद्भ्रात्रादिसत्त्वेऽपि सैवाधिकारिणीति दर्शितम्। अयमेवार्थः प्रपञ्चितः प्रजापतिना।

जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यन्धान्यं रसाम्बरम्।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम्॥
पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान्।
पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः॥

कुप्यन्त्रपुसीसादि। कव्यम्पित्रर्थं सङ्कल्पितमन्नादि। पूर्त्तङ्खातादि कर्म्माङ्गदक्षिणादि। एतदुक्तम्भवति। स्थावरेणा-पि सहितं सर्वं भर्तृधनमधिगत्य धनसाध्यं स्वाधिकारि-कं पत्युरात्मनश्च श्रेयःसाधनकर्म पतिपक्षीयपुरस्कारेण प-त्न्या कार्य्यमिति। एवं वर्त्तमानाया ये पीडाकारिणस्ते राज्ञा चौरवद्दण्ड्या इत्याह स एव॥

सपिण्डा बान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः।
हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन शासयेत्॥

स्मृतिचन्द्रिकायां बार्हस्पत्यत्वेन पत्न्याः स्थावरग्रहण-निषेधकं

यद्विभक्ते धनङ्किञ्चिदाध्यादि विविधं स्मृतम्।
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभते मृतभर्तृका॥

इति वचनं लिखितम्। जङ्गमं स्थावरमित्यादिप्रजापति-वचनविरोधपरिहाराय वृत्तविहीनपत्नीपरत्वमविभक्तपत्यंशवि-षयत्वं वान्योक्तम्।

वृत्तस्थापि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हतीति।

तच्छेषविरोधिनापास्य दुहितृरहितपत्नीविषयत्वेन व्य-वस्थापितञ्च तत्र मदनरत्नकारेण मिताक्षराकल्पतरुहलायु-

धादिसर्वग्रन्थान्तरेष्वलिखनान्निर्मूलत्वमस्य । जङ्गमं स्थावरमिति प्राजापत्यस्य च सर्वत्र लिखनात्समूलत्वमिति दूषणमुक्त्वा तदुक्तव्यवस्थायाश्च स्वोत्प्रेक्षामात्रकल्पितत्वेनायुक्तत्वमभिधाय समूलत्वेऽपि स्थावरादिसमग्रधनग्रहणं ब्राह्मादिविवाहोढाविषयन्तद्वचनेषु पत्नीशब्दप्रयोगात् स्थावरग्रहणप्रतिषेधकबृहस्पतिवचनन्तु जायास्त्रीशब्दमात्रप्रयोगादासुरादिविवाहोढाविषयमिति स्वयं व्यवस्था कृता । आसुरादिविवाहोढायाः पत्नीशब्देनाग्रहणाज्जायादिशब्दोपेतवचनानामपि तदेकमूलकतया तत्परत्वात् स्मृतिचन्द्रिकायामेव निरस्ता । यत्तु तदुक्तव्यवस्थायामौत्प्रेक्षिकत्वमुक्तं तदपि न दुहितृसत्त्वे तत्सन्तानद्वारेण स्थावरस्योपभोगधनस्वाम्युपकारयोः सम्भवाद्दुहितृमत्याः स्थावरमपि ग्राह्यं तद्रहितायास्तु तदभावान्न तद्ग्रहणमिति तत्रापि बीजसम्भवात् । अतएव पितुरपि स्थावरे स्वार्जितेऽपि पुत्रानुमतिमन्तरेणानधिकारः प्रागुक्तः । यत्तु गृहीतधनायाः पत्न्यास्तद्धनेन जीवनमात्रन्दानाधीकरणविक्रयेषु तु नाधिकार इति ।

मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलपालिका ।
यावज्जीवन्न हि स्वाम्यन्दानाधमनविक्रये ॥

इति कात्यायनवचनात्प्रतीयते । तदपि दृष्टार्थनटनर्त्तकादिदानाद्यातन्त्र्यपरम् । अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनोराधीकरणविक्रययोश्च तेनैवाधिकाराभिधानात् ॥

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
दमदानरता नित्यमपुत्त्रापि दिवं व्रजेदिति ॥

दिवं व्रजेदित्यनेन काम्येऽपि दानादौ तस्या अधिकारः प्रतीयते किमुत नित्ये नैमित्तिके च । जङ्गमं स्थावरं हेमेत्या-

दिपूर्वोदाहृतप्रजापतिवचनाच्च। तत्रापि पूर्वग्रहणात्काम्येष्व-प्यधिकार आयातीतिस्मृतिचन्द्रिकाकारादयः। यच्चापरमपि कात्यायनवचनमेव।

अपुत्रा शयनम्भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता।
भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरिति॥

तत्र स्मृतिचन्द्रिकाकार आह। क्षान्ता दायादकारित-धनविनियोगप्रतिबन्धं सहमाना सत्यामरणाद् भुञ्जीतेत्यर्थः। इदञ्च रक्षणाभरणाद्यसमर्थेषु कार्य्यान्तरव्यग्रेषु श्वशुरादिषु पत्न्या यत् स्वयमेव स्वजीवनार्थमुपात्तमविभक्तं तद्विषयम्। विभक्तद्रव्यविषयत्वे मन्वादिपरिनिष्ठितार्थबाधापत्तेरिति। पौरस्त्यास्तु गुरौ श्वशुरादिसमीपे स्थिता भर्तृधनं भुञ्जीतैव न तु स्त्रीधनवद्यथेच्छन्दानाधानविक्रयादि कुर्वीत तस्या ऊर्ध्वं दायादा दुहित्रादयस्तद्धनाधिकारिणो गृह्णीयुर्न तु ज्ञातयः। तेषां दुहित्रादिभ्यो जघन्यत्वात् तद्बाधकत्वानुपपत्तेः। पत्नी हि तेषां बाधिका। तदधिकारप्रागभावप्रध्वंसयोरवि-शेषाद् बाधकाभावस्य तद्बाधानुपपत्तेः। नापि स्त्रीधनाधि-कारिणो गृह्णीयुः कात्यायनवचनेनैव स्त्रीधनाधिकारिणां व-चनान्तरैरुक्तत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेः। अतः पत्नी दुहितरश्चेत्या-दिना ये पूर्वस्याभावे परभूताश्च अपुत्रा संसृष्टविभक्तमृतधना-धिकारिणो निर्दिष्टास्ते यथा पत्न्यधिकारप्रागभावे गृह्णीयुस्त-था पत्न्या जाताधिकारायाः प्रध्वंसेऽपि भोगावशिष्टं गृह्णीयुः तदानीं दुहित्रादीनामेवान्यापेक्षया मृतोपकारकत्वात्। दा-नधर्मेषु महाभारतवचनमप्येतदुपोद्बलकम्।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः।

नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चनेति ॥

उपभोगोऽपि न सूक्ष्मवस्त्रादिना । किन्तु पत्युरुपकाराय देहधारणमात्रोपयोग्युपभोगानुज्ञातम् । एवञ्च वृहस्पतिना पितृव्यगुरुदौहित्रानित्यादिना पितृव्यपदेन भर्तृसपिण्डोपलक्षणाद्दौहित्रपदेन तद्दुहितृसन्तानोपलक्षणान्मातुलस्वस्त्रीयपदाभ्यान्तन्मातृकुलोपलक्षणान्तेभ्य एवार्थानुरूपं भर्तुः श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकोपकारकं दद्यात् न तु स्वपितृकुलसम्बन्धिभ्यस्तदनुमत्या तु तेभ्योऽपि । तथा च नारदः ॥

मृते भर्त्तर्य्यपुत्त्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।
विनियोगेषु रक्षासु भरणेषु स ईश्वरः ॥
परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।
तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रिया इति ॥

सम्मुखमेव वचनार्थमादाय नास्त्येव स्त्रिया भर्तृरिक्थे दानविक्रयाद्यधिकार इत्याहुः । तन्नेदं वाच्यम् । किन्त्वस्य तया कृतेऽपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव । न तावदेवं युक्तम् । मन्वादिवचनैः सकलभर्तृधनग्रहणे तस्या उक्ते सति तस्यास्तत्र स्वत्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्बाधितत्त्वात् । अतएव जीमूतवाहनेनैव स्थावरस्य समस्तस्य विभक्ता वाऽविभक्ता वा स्थावरं द्विपदञ्चैवेत्यादीनि स्थावरविषयाणि दानादिनिषेधवचनान्युपन्यस्याधर्मभागिताज्ञापनार्थमेतानि दुर्वृत्तं पुरुषं प्रति कुटुम्बदुःखदानार्थमेव दानक्रियादिप्रवृत्तं प्रतिषेधकानि न तु दानादिस्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि । यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वस्य द्रव्यान्तरइव स्थिरेऽप्य*विशेषाद्वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्त्या तत्प्रतिपादनानुपपत्तेरिति निरूपितम् । तदुक्तरीत्यात्रापि दुर्वृत्ततया दायाददुःखदानार्थ-

* स्थावरेप्य—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ।

मेव भर्तृरिक्थदानादिप्रवृत्तायाः अस्तु प्रतिषेधातिक्रमोऽधर्मः धर्मार्थन्दानप्रवृत्तायाः स्वजीवनाद्यर्थे* विक्रयाधाने कुर्वन्त्याश्च नास्त्यत्राधर्मोऽपि। नच भुञ्जीतैवेति नियमाद्दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरित्यभिधानाच्च दानाद्यनधिकार एव तस्या अविभक्तधनइव तत्रेति वाच्यम्। साधारणस्वत्वाश्रयाविभक्तधनेनासाधारणस्वत्वाश्रयस्यास्य वैषम्यात्। नच स्वभोगस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्दानादिपरिसंख्यार्थं एव विधिस्तथा चानधिकारस्तत्रागत एवेति वाच्यम्। वस्त्वन्यथाकरणाशक्तेर्नियमस्य वृथा दानादिना द्रव्यनाशनिवृत्त्यर्थतयैवोपपत्तेरवश्यवाच्यत्वाद् अन्यथाऽनधिकारे दमदानरता पूजयेत्काव्यपूर्त्ताभ्यामित्यनेन दानविधिना विरोधोऽपरिहार्य्यः। यच्चद्दायादाः पत्न्यनन्तराधिकारिणः पत्नी दुहितर इत्यत्र निर्दिष्टास्ते गृह्णीयुः प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतिबन्धकपत्न्यभावत्वस्याविशेषात्तदधिकारोऽन्यथा- दित्युक्तन्तदतिस्थवीयः। दायादपदेन स्त्रीधनाधिकारिग्रहणे यथावचनान्तरोक्तत्वात् पौनरुक्त्यं तथा तेषामपि कात्यायनेन वचनान्तरोक्तत्वात्पौनरुक्त्याऽविशेषात्। वस्तुतस्तु जातस्वत्वे स्वामिनि मृते तत्प्रत्यासन्नानामेव तद्धनग्रहणमुचितम्। पत्न्यादिशब्दानां सम्बन्धशब्दत्वेन द्रव्यस्वामित्वे पत्न्या उपजाते पूर्वस्वामिदुहित्रादीनाञ्चः प्रसङ्गः। तेन यद्यपि पूर्वाभावः प्रागभावः प्रध्वंसस्यात्यन्ताभावस्य प्रतिबन्धकसंसर्गाभावतयातुल्यस्तथापि यो द्रव्यस्वामी तस्मिन् मृते तत्सम्बन्धि पत्न्यादिकमपुत्रस्य तस्य धनं लभेतेत्येव वाक्यार्थः। अन्यथा दुहित्रादिभिरपुत्रपितृधने लब्धे तन्मरणे तत्सन्तत्यतिलङ्घनेन तद्धनं पूर्वस्वामिनः पितुर्ये पित्रादयस्तएव लभेरन्निति महत्यव्यवस्था प्रसज्येत। तस्माद्भर्तृरिक्थं पत्न्या लब्धन्तस्यां

* स्वजीवनार्थं—मा॰ १। २ पुस्तकयोः।

मृतायां तद्भोगावशिष्टं मातुर्दुहितर इत्यादि वचनाद्दुहित्रादि-ग्राह्यत्वेन प्रसक्तं दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरित्यनेनापोद्यते । अयञ्च वचनार्थः । दायादा इत्यत्र कस्येत्यपेक्षायां शयनान्वितभर्तुरित्येवोपस्थितत्वादनुषज्यते । तथा चैवं वचनव्यक्तिः तस्या ऊर्द्ध्वं भर्तृदायादा अविभक्तधनाधिकारिणो विभक्तभर्तृधनमपि तत्पत्नीभोग्यावशिष्टं गृह्णीयुर्न्न पत्नीरिक्थहरा दुहित्रादय इति । एवञ्चापूर्वार्थत्वाच्चतुर्थचरणस्यार्थवत्त्वं भवति अन्यमते वचनान्तरोक्तार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात्तस्माददृष्टार्थे दाने दृष्टार्थे दाने *दृष्टादृष्टावश्यककार्य्यार्थमाधौ विक्रये चास्येव पत्न्याः सकलभर्तृधनविषयोऽधिकारः नियमस्तु नटनर्त्तकादिदानानावश्यकाधिविक्रयनिवृत्त्यर्थ इति सिद्धम् । अतएव चान्तेत्युक्तम् । द्रव्यप्राप्तितृप्ता वृथा द्रव्यव्ययकारिणी न भवेदित्यर्थः । दानधर्मस्थमहाभारतवचनन्तु सुतरामस्मदुक्तमेवार्थमुपोद्बलयति ॥

तथा हि, स्त्रीणां स्वपतिदायः स्वभर्तृरिक्थमुपभोग फलः ॥

उपभोगो धर्मप्रत्यासन्नो भोगो न त्वसद्भोगः फलम्प्रयोजनं यस्य तादृशः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । उत्तरार्द्धं तदेव व्यनक्ति । स्त्रियः पतिवित्तादपहारं वृथा व्ययं न कुर्युः ।

कथञ्चनेत्यनेनापहारस्य सर्व्वथैवाश्रेयस्करतामाह । अपहारो हि चौर्य्यम् । नट नर्त्तकादौ वृथादनं सूक्ष्मवस्त्रादिपरिधित्सा मिष्टभक्ष्यादिबुभुक्षेत्येवमाद्यपि संयताया अनौचित्याच्चौर्य्यतुल्यमित्यपहारशब्दो गौणः । धर्मादानादिकन्तु** न तथेति नापहारशब्देन बोधयितुं शक्यते; तस्मात्सर्वं

---

* दृष्टार्थे दाने इति नास्ति १ । पुस्तके ।

** धर्माद्यर्थदानादिकन्तु—पा० १ । २ पुस्तकयोः ।

सुस्थम्। पत्न्या अपुत्रविभक्तासंसृष्टिपतिस्वापतेयग्रहणे प्रथमाधिकारप्रतिपादकान्यपराण्यपि भूयांसि स्मृतिवचनानि। तत्र बृहस्पतिः।

आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः।
शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा॥
यस्य नोपरता भार्य्या देहार्द्धं तस्य जीवति।
जीवत्यर्द्धशरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नुयात्॥
सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः।
अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति॥

योगीश्वरोऽपि पूर्वाभावेऽपराधिकारं वदन् सर्वप्राथम्येन पत्न्या एवाधिकारमभिधत्ते। विष्णुरपि। "अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे बन्धुगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगागामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामीति। बन्धुरत्र सपि"ण्डः सकुल्यः सगोत्रः। बन्धुपदेन वक्ष्यमाणपितृबन्ध्वादिग्रहणे योगीश्वरोक्तक्रमविरोधापत्तेः। कात्यायनोऽपि। पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा॥
स्मृत्यन्तरमपि। अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा॥
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्त्तिता इति॥

एतैर्वचनैः सर्वतः पूर्वम्पत्नी सती धनभागिनीति प्रतिपादितम्। एतद्विरुद्धान्यपि वचनानि लभ्यन्ते। तथा च नारदः॥

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा।
विभजेरन्धनन्तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥
भरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु त्विति ।

पत्नीसद्भावेति भ्रातृणामनग्रहणाम्भरणाच्च तत्पत्नीनामाह मनुरपि । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति ।

पितृभ्रात्रोर्विकल्पेनापुत्रधनग्रहणाधिकारं वदति न तु पत्न्याः ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥

इति स्मृतिर्मातापितामह्योरपुत्रधनाधिकारमभिदधाति । शङ्ख-लिखितपैठीनसयोपि । "अपुत्रस्य स्वर्य्यातस्य भ्रातृगामिद्रव्य-न्तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति" भ्रातुः पित्रो-स्वाभावे पत्न्यधिकारं कथयन्ति । देवलोऽपि ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेयुः* सहोदराः ।
तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥
सवर्णा भ्रातरो माता भार्य्या चेति यथाक्रमम् ॥

इति पूर्वपूर्वाभावेन योगीश्वरेणाभिहितायाः पत्न्या भ्रा-त्राद्यभावेऽधिकारमाचष्टे भ्रातृशब्देनात्र भिन्नोदराः सहोदरा-णां पृथगुपादानात् । कात्यायनोऽपि ।

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।
भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥

इति पित्रादिषु ग्राहकेषु पत्न्या निर्देशमपि न करोति । एतेषामन्योन्यविरुद्धानां वचनानामधारेश्वर इत्थं व्यवस्थामा-ह । विभक्तासंसृष्टभ्रातुरपुत्रस्य पत्नी यदि नियोगमङ्गीकुरुते त-दैव पतिधनं लभते । अनियोगार्थिन्यास्तु तस्यामविभक्तसंसृष्ट-पत्नीवद्भरणमात्रमेव नियोगद्वारैवापुत्रपत्न्याः पतिस्वापतेयस्वा-मित्वन्न च बीजमनेकस्मृतिष्वपत्यद्वारैव तस्या धनसम्बन्ध-

* विभजेरन्—इति पा० १ पुस्तके ।

बोधनम्। तथा च गौतमः। "पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा रिक्थम्भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं वा लिप्सेतेति"। अनपत्यस्य रिक्थम्पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा भजेरंस्तस्य स्त्री वा रिक्थम्भजेद् यदि बीजं लिप्सेत। वा शब्दो यदिशब्दार्थोऽन्यथा रिक्थग्रहणबीजलिप्सयोरतुल्यत्वेन विकल्पार्थत्वानुपपत्तेः। तथा मनुरपि।

धनं यो बिभृयाद् भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा।
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम्॥

इति विभक्तधनसम्बन्धमप्यपत्यद्वारेणैव पत्न्या दर्शयति। तथा विभागाभावेऽपि।

कनीयान् ज्येष्ठभार्य्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥

इति वदन्नपत्यद्वारा धनसम्बन्धोऽस्तीत्याह। तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामपत्यद्वारक एव पत्न्या धनसम्बन्धो नान्यथेति सिद्धम्। वशिष्ठोऽपि "रिक्थलोभान्नास्ति नियोग" इति रिक्थलोभप्रयुक्तं नियोगं प्रतिषेधन्नङ्गीकृतनियोगाया एव धनसम्बन्धो नेतरस्या इति स्पष्टमेवाचष्टे। तथा च भ्रातृणामप्रजा इत्यादीनि नारदादिवचनान्यनियोगार्थिनीविषयाणि पर्य्यवस्यन्ति।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः।
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च॥

इति योगीश्वरोऽप्यपुत्राणामन्धादियोषिताम्भरणं भाषमाणः पुत्रस्यैव धनसम्बन्धप्राधान्यात्तत्कृत एव तत्स्त्रीणां धनसम्बन्ध इति सूचयन्न्यायसाम्यात् तत्सर्वञ्चापत्यमूलकमेव स्त्रीणांरिक्थग्रहणं ज्ञापयति।

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ॥
अरिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजना ॥

इति स्मृतिः पुरुषाणामपि पुत्रादीनां यज्ञानधिकृतानां रिक्थानधिकारं वदन्ती दण्डापूपन्यायेन सुतरामभर्तृकाणा-न्तदनधिकारिणीनां धनसम्बन्धं निरस्यति । तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु* न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ॥

इतिस्त्र्यादिषु धनविनियोगमपि प्रतिषेधत्स्त्रीत्वात्तस्या एव कृ-त्स्नधनग्रहणं सुदूरं दूषयतीति । तदिदं विज्ञानेश्वरादयो ना-नुमन्यन्ते पत्नी दुहितर इत्यादिषु साक्षान्नियोगानुपादानात् प्रस्तावाभावाच्च । किञ्च नियोग एवपत्न्या रिक्थसबन्धप्रयोजक-स्तदुत्पन्नमपत्यं वा । प्रथमेऽनुत्पादितपुत्राया अपि स्वीकृत-नियोगाया धनाधिकारः स्यान्नियोगोत्पन्नपुत्रस्य च न स्यान्नि-योगमात्रेणैव भर्तृधनस्वाम्यात् । द्वितीये वचनान्तरैरेवापत्य-स्य धनसम्बन्धसिद्धे पत्नीवचनमनर्थकम् ।

अथ स्त्रीणां पतिमात्रद्वारको धनसम्बन्धो न प्रकारान्तरे-णाजीवति पत्यौ तद्द्वारको मृते त्वपत्यद्वारक इति बोधना-र्थं नियोगार्थिनी पत्नीपरम्पत्नीति वचनमितिमतम् । तदप्यसत् । अध्यग्न्यध्यावहनिकमित्यादिवक्ष्यमाणवचनैरन्यथापि तासा-न्धनसम्बन्धबोधनात् । भर्तृधने ह्येव सम्बन्धो नियम्यतइति चेत् तर्हि जीवति पत्यौ तद्धनसम्बन्धस्य पाणिग्रहणाद्धि स-हत्वमित्यादिगौतमवचनेनैव सिद्धेर्मृते तु तस्मिन्नियोगनि-मित्तस्तद्धनसम्बन्ध उच्यमानः क्षेत्रजपुत्रस्यैवोक्तो भवति सोऽ-पि प्रागुक्त इत्यपुत्रप्रकरणे पतत्यनारभ्यमेव । यच्च गौतमवच-नं "बीजं वा लिप्सेतेति" यदि बीजं लिप्सेतेत्यर्थकतया नि-

* धर्मजुष्टेषु—पा० १ पुस्तके ।

योगद्वारक एव धनसम्बन्धोऽपुत्रपत्न्या इत्यत्र प्रमाणमित्युक्तं तदप्ययुक्तम्। वाशब्दस्य पक्षान्तरवाचित्वेन यथार्थाप्रतीतेः। धनग्रहणबीजलिप्सयोरतुल्यार्थतया विकल्पार्थकत्वासम्भवे निपातानामनेकार्थत्वात्प्रकृतान्वयोपयोगी यदर्थ एव कल्प्यत इति चेत् न। बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति प्रासङ्गिकधर्मान्तरोपदेशरूपतया विकल्पार्थकताया एव सम्भवात्। तथा च गौतमवचसापि नियोगनिरपेक्षमेव भर्तृरिक्थग्रहणमुक्तम्भवति। किञ्च विधवानियोगस्य निषिद्धत्वादपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्तीत्यादिमन्वादिवचनैः संयताया एव धनाधिकारप्रतिपादनान्निर्वाह्या व्यभिचारिण्य इत्यादिना भरणमात्रस्याप्यसंयतानामभावात्कृत्स्नभर्तृरिक्थग्रहणं दूरापास्तमेव। यच्चाभिहितं धनं यो बिभृयाद्भ्रातुः कनीयान् ज्येष्ठभार्य्यां रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति मन्वादिवचनैर्विभक्ताविभक्तधनसम्बन्धोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामपत्यद्वारक एव पत्न्या भायातीति। तदपि वार्त्तम्। अविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्त्तरि प्रेते पुत्रद्वारक एव तस्यास्तद्धनसम्बन्धोऽतो धनलोभेन नियोगो नाभ्युपेय इति। तत्तात्पर्य्यात् अतएव "संसृष्टानान्तु यो भागः स तस्या नेष्यते बुधै"रिति अभिधाय तत्स्त्रीणामनपत्यानाम्भरणमात्रं नारदेन प्रतिपादितम्। न चैवं भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयादित्यस्यापि संसृष्टाविभक्तविषयत्वे संसृष्टांशे संसृष्टानान्तु योभाग इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादिति वाच्यम्। तदंशविवरणपूर्वकं स्त्रीधनाविभाज्यत्वतद्धरणयोरपूर्वयोर्विधानात्। यत्त्वपुत्रा योषितश्चैषामिति योगीश्वरवचनं तत्तुक्लीबादीनां प्रक्रान्तानामेषामिति सर्वनाम्ना परामर्शात्तत्स्त्रीविषयमिति विभागानधिकारिनिरूपणप्रस्तावे वक्ष्यते। यद-

पि द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्तदनधिकारिण्याः प्रमीतपति-
कायास्तद्ग्रहणमनर्हमित्युक्तन्तदप्ययुक्तं यज्ञशब्दस्य दानाद्यु-
पलक्षकत्वात्तत्र च तस्या अप्यधिकारात्। यथा श्रुते यज्ञ-
भिन्नदानहोमादिष्वप्यविनियोगप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु केवलधर्मा-
र्थत्वमपि धनस्य नास्ति॥

धर्ममर्थञ्च कामञ्च यथाशक्ति न हापयेत्।

तथा पूर्वाह्णे मध्यन्दिनापराह्णानफलान्न कुर्य्याद्धर्मार्थ
कामेभ्य इत्यादिभिरर्थकामयोरपि तत्साध्ययोरावश्यकत्वात्।
यज्ञार्थत्वञ्च द्रव्यस्य यदि स्याद्धिरण्यधारणस्य क्रत्वव्यभिचारि-
हिरण्यसम्बन्धेन क्रत्वर्थतैव स्यादिति पुरुषार्थत्वं यत्तस्य स्था-
पितन्तन्नैव विरुध्येत। न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादिवचनात्
पारतन्त्र्यमात्रमस्तु स्त्रियाः न तु धनग्रहणे कोऽपि विरोधः।
यज्ञार्थन्द्रव्यमुत्पन्नमिति तु धर्मविनियोगप्रशंसार्थम्। अतएव
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिष्विति वाक्यशेषः। मिता-
क्षराकृतस्तु।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत्।

इति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषेण पित्रा यद्यज्ञार्थ-
मर्जितं तत्पुत्रादिभिरपि तत्रैव विनियोज्यं नान्यत्रेत्येवं परमे-
तदित्याहुः। श्रीकरादयस्तु भार्य्याभरणमात्रपर्य्याप्तं यदि
भर्तृधनं तदा सर्वमेव गृह्णाति अतिरिक्तञ्चेद्भ्रात्रादय इति
विषय व्यवस्थामाहुः। कृत्स्नमंशं लभेत चेत्येतदपि तत्परमे-
व वर्तनदानस्यावश्यकत्वात् तेन सर्ववाक्यानामविरोध इ-
ति च तत्रोपपत्तिङ्कल्पयन्ति। वार्तमेतत्। सकृच्छ्रुतधनप-
दस्य पत्न्यपित्रञ्जीवनपर्य्याप्तधनपरत्वं भ्रात्राद्यपित्रञ्च धनमा-
त्रपरत्वमिति तात्पर्य्यभेदस्य सति सारूप्यसम्भवेऽन्याय्यत्वा-

त्। मनुवचने कृत्स्नपदवैयर्थ्यापाताच्च किञ्च सत्स्वप्यौरसेषु तत्समांशग्रहणजीवदजीवद्विभागयोरुक्तम् ॥

यदि कुर्य्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ॥

पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥

इत्याभ्यां वचनाभ्याम्। असत्सु पुत्रेषु पत्नीभरणमात्रं लभतइति महान् व्यामोहः। तत्रापि जीवनपर्य्याप्तमेवांशशब्दो न विवक्षितमिति चेन्न। अंशशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात्।

हृत्ते त्वर्धमप्रकल्पयेदित्यत्रापि जीवनोपयुक्तपरत्वाविश्यक्भावे सर्वथार्धपदार्थत्यागापत्तेश्च। अल्पधने पुत्रसमांशं बहुधने जीवनोपयुक्तमात्रं विवक्षितमिति तु विधिवैषम्यापत्तेरयुक्तम्। तथाहि। तावेव समांशशब्दौ वाक्यान्तरमपेक्ष्य बहुधने जीवनमात्रपर्य्याप्तधनपरौ कदाचित्। अल्पधने तु यथाश्रुतार्थकाविर्त्येकस्मिन्विधौ वाक्यार्थभेदेन वाक्यभेदापत्तेरयुक्तम्। युगपद्वृत्तिलक्षणावृत्तिद्वयापातश्च ॥

यथा चातुर्मास्यप्रकरणे द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्येन पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे वैश्वदेवउत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीयइत्युत्तरवेदिप्रतिषेधेऽप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगाद्वै तुल्ये नोक्तेराद्यान्तैकदेशिना नातिदेशप्राप्तायाः सौमिकोत्तरवेदेरयं प्रतिषेधः किन्तूपात्र वपन्तीति प्राकरणिकवचनप्राप्ताया इत्युपन्यस्ते प्राकरणिकं वचनं प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीं प्राप्तिं मध्यमयोस्तु निष्प्रतिपक्षमेव पाक्षिकामुत्तरवेदेः प्राप्तिं करोतीति विधिवैषम्यप्रसङ्गेन पूर्वपक्षिणा तन्मते दूषिते परमसिद्धान्तिना पूर्वपक्ष्युक्तविधिवैषम्यभयादेव प्रथमोत्तमयोः पर्वणोऽप्राप्तप्रतिषेधायोगान्न वैश्वदेव इत्ययं नित्यानुवादः उपात्र वपन्तीति तु द्वयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवाद-

सकृत्कृतं मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्ते न तु वचनातिदेशोऽयमिति प्रतिपादितम् । अत्र कश्चिदाह । भ्रातृणामपुत्रधनग्राहित्वं भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति भरणोपयुक्तधनदानञ्च तत्स्त्रीणामुक्तं यदा भरणमात्रोपयुक्तमेवापुत्रधनं ततोऽप्यन्यूनं वा तदापि किं भ्रातर एव गृह्णन्ति पत्नी वेतिविरोधे पत्न्या एव धनग्रहणं पत्नी दुहितर इत्यादिना पूर्वबलीयस्त्वज्ञापनयोच्यतइति तदपि मन्दम् । पूर्वोक्तविधिवैषम्यस्यात्रापि तादवस्थ्यात् । धनभागिति पदं वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधने जीवनमात्रपर्य्याप्तधनभाक्त्वं पत्नीविषये वदति पित्रादिषु तु सकलधनभाक्त्वमिति, कथन्तर्हि विरोधपरिहार इति चेत् शृणु । पिता हरेदित्यादिषु क्रमाप्रतीतेरपुत्रधनग्रहणाधिकारस्तोत्रप्रदर्शकानि तानि । योगीश्वरवचसि त्वेषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तर इति क्रमपरत्वात्पत्न्यादिगणस्य निबद्धक्रमस्याभावेऽपि तेषामर्थाविरोधात्पत्न्याद्यभावे पित्रादयोऽपुत्रधनग्राहिण इति । शङ्कितव्यभिचारायास्तु पत्न्याः हारीतेन धनग्रहणं निषिद्धम् ।

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षयणार्थं तु दातव्यञ्जीवनन्तदेति ॥

अस्मादेव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलभर्तृधनग्रहणङ्गम्यते अतएव शङ्खवचने ज्येष्ठा वा पत्नीत्युक्तं ज्येष्ठा गुणैः प्रशस्या न तु वयोज्येष्ठा । मनुनापि वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं कथितम् । यदाह ।

यदि स्वाश्च पराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।
तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म चेति ॥

अतः परिणयनवयोभ्यां कनिष्ठापि सवर्णैवासवर्णातो ज्येष्ठा सवर्णास्वपि गुणवती। तथा च मनुः।

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्य्यञ्च नैत्यकम्।
स्वा चैव कुर्य्यात्सर्वेषान्नासजातिः कथञ्चन॥
यस्तु तत्कारयेन्मोहात् सजात्या स्थितयाऽन्यया।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः॥

योगीश्वरोऽपि। सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा। तथा च यज्ञसंयोगात्पत्नीशब्देनापि सैवोच्यते। सवर्णाया अभावेतु याऽनन्तरवर्णा सैव।

तथा च विष्णुः। "सवर्णाभावे त्वनन्तरैवापदि नत्वेव द्विजः शूद्रया धर्मकार्यमिति"। अत्र कुर्य्यादित्यनुवर्त्तते। तथा च ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यभावे क्षत्रियैवापदि न तु वैश्याशूद्रे परिणीते अपि। क्षत्रियाया अभावे वैश्यैव। वैश्यस्यानन्तरापि शूद्रा न किन्तु स्वैव। शूद्रायाः सर्वथा निषेधात्। तथा चानाशङ्कितव्यभिचारा वर्णक्रमेण भर्तृधनङ्गृहीत्वान्याः सपत्नीः परिपालयेत्। वह्व्यःसदृश्यस्तु यथा स्वं विभज्य गृह्णीयुः। अतः पत्नीत्येकवचनं ज्यात्यभिप्रायेण॥

तस्मादपुत्त्रस्यासंसृष्टिनो विभक्तस्य प्रमीतस्य साध्वी भार्या कृत्स्नधनाधिकारिणी विभक्तासंसृष्टिनोरपुत्त्रयोः साध्व्यापि भरणमात्रं भ्रातृणामप्रजा इत्यादि नारदादिवचनोल्लभते व्यभिचारिणी तु भरणमपि न। आच्छिन्द्युरितराखित्यभिधानात्। यत्तु व्यभिचारिणीनामप्यन्नवसनदानमुक्तम्॥

एवमेव विधिं कुर्य्याद्योषित्सु पतितास्वपि।
वस्त्रान्नमासां देयन्तु वसेयुश्च गृहान्तिके इति॥

तत्तु, हृताधिकारामलिनाम्पिण्डमात्रोपजीविनीम्।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीमिति ॥

भर्त्तारं प्रस्तुत्य योगीश्वरेणाभिधानात्तदविसंवादेन भर्त्तृविषयकम्। तदपि प्रायश्चित्तावधि। अत्यौद्धत्यात्तदकुर्वन्तीनां त्वनेनापि निष्कासनमित्यादिप्रायश्चित्तप्रकारो विवेच्यामः। पत्नी दुहितर इत्यस्य विभक्तासंसृष्टिविषयत्वं विभागस्य पूर्वमुक्तत्वात् संसृष्टिविभागस्य च सर्वापवादेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वादर्थाद्व्यवतिष्ठतइति विज्ञानेश्वरलक्ष्मीधरस्मृतिचन्द्रिकाकारविश्वरूपमेधातिथिमदनरत्नकारादीनां भूयसां संमतम्। अपुत्रपदं पत्न्यादिषु श्रूयमाणं पौत्रप्रपौत्रपर्यन्ताभावोपलक्षणम्। प्रपौत्रपर्यन्ताभावएव पत्न्या धनग्रहणौचित्यात् पुत्रपौत्रैऋणं देयमिति वचने पौत्रस्यापि ऋणदानेऽधिकाराभिधानाद्रिक्थग्राहकान्तरसत्वे ऋक्थग्राह ऋणन्दाप्य इति वचनात् तस्यैवर्णदानाधिकारे सत्यपि पौत्रे तं प्रति तद्विधानासम्भवाद्गौत्रजत्वादिना ऋक्थग्रहणे रिक्थग्राह इत्येतेनैव तस्यापि तत्सिद्धेर्वैयर्थ्यं पौत्रविधेरतः। पौत्रेण पितामहऋक्थाग्रहणेऽपि पुत्रवद्दृणन्देयमित्युक्ते दण्डापूपिकया सति तद्रिक्थेऽन्यस्य तद्ग्रहणाधिकारो दूरनिरस्तः। एवमेव* प्रपौत्रेऽपि न्यायः। अतएव प्रपौत्रसंग्रहार्थं पुत्रपौत्रयोरिति बहुवचनमितरथा द्विवचनं व्यक्त्यभिप्रायकं बहुवचनमिति वा कल्प्यं स्यात्। एवञ्चायमर्थः। पुत्रश्च पौत्रश्च पुत्रस्य पौत्रः पुत्रपौत्रः सचेति षष्ठीतत्पुरुषोत्तरमावृत्तपुत्रपौत्रपदे पुत्रश्च पौत्रश्च ताविति द्वन्द्वे पुत्रपौत्रौ च पुत्रपौत्रश्चेति द्वन्द्वतत्पुरुषरूपपुत्रपौत्रपदे सरूपैकशेषे बहुवचनोपपत्तिः। पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरितियावत्। पौत्रपदं प्रपौत्रोपलक्षणं वा। पुत्रापेक्षया पौत्रस्य तदपेक्षया प्रपौत्रस्य ऋणदाने विशेषप्रकारविधिरप्यत एव सङ्गच्छते।

* एष एव—पा० १। २ पुस्तकयोः।

अन्यथा प्रपौत्रे विशिष्टविधिकल्पनापत्तिः। लेपभागान्तुल्योपकारित्वञ्च पार्वणविधिना पिण्डदानेनास्पष्टम्। तथा च मनुः।

लेपभागाभुजश्चाद्यास्त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते।

चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते॥

बौधायनोऽपि। पुत्रपौत्रप्रपौत्राननुक्रम्याह "प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्य्याभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः प्रपौत्र एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादांश्चासकुल्यानाचक्षते। सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवतीति।" अस्यार्थः। पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात्पुत्रादिभिस्तत्पिण्डस्यैव दानात्। यो हि जीवन् पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता। एवं मध्यस्थितः पुरुषो जीवन् पूर्वेषां पिण्डदाता मृतश्च तत्पिण्डभोजी परेषाञ्जीवतां पिण्डसंप्रदानं मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो येषामयं पिण्डदाता ये वा तद्दत्तपिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्डरूपदायमश्नन्तीत्यविभक्तदायादाः सपिण्डा एकपिण्डसम्बन्धात्पञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः पञ्चमो न पिण्डदाता न च तत्पिण्डभोक्ता एवमधस्तनोऽपि पञ्चमो मध्यमस्य न पिण्डदाता नापि तद्भोक्ता। एतेन वृद्धप्रपितामहात् प्रभृति पूर्वपुरुषास्त्रयः प्रतिप्रणप्तृप्रभृत्यधस्तनपुरुषास्त्रय एकपिण्डभोक्तृत्वाभावाद्विभक्ता दायादाः पञ्चमप्रभृतय उभयतः सकुल्या इत्याचक्षते मुनिः कुलमात्रसम्बन्धात्। इदं सपिण्डत्वं सकुल्यत्वं दायग्रहणोपयोगित्वेनोक्तं तत्प्रकरणपाठात्॥

अशौचविवाहाद्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः॥

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्।

इति स्मरणात् ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इति च ॥

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति योगीश्वर-वाक्यैकवाक्यतया ॥

सप्तमे पुरुषे स्थित्वाऽष्टमे विनिवर्त्तत इति व्याख्येयम् । तेन यथा प्रत्तानान्तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं विज्ञाय तद्वत्याशौचप्र-करणपठितं तन्मात्रोपगि त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं तथेदं विभाग-मात्रोपयोगीति ध्येयम् । कात्यायनस्तु स्पष्टमेव पुत्रपौत्र-प्रपौत्राणां धनग्रहणमाह ॥

अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
लभेतांशं स पित्र्यन्तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ।
लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥

इति प्रपौत्रानन्तरमुक्तो यः प्रणप्तृप्रभृत्यनधिकारः स स-पिण्डत्वेन ध्येयः । सकुल्यत्वेन त्वस्त्येव यथाप्रत्यासत्तिः । भ्रातॄणामेकजातानामित्यादि तु दायोतिरिक्तश्राद्धादिपुत्र-कार्य्यकारित्वपरं भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसम्भवे नान्यः पुत्रीक-रणीय इति नियमार्थम् अन्यथा भ्रातृपुत्रस्य भ्रात्रनन्तरम-भिधानमपुत्ररिक्थहार्य्याभिधायके वाक्ये क्रमपरे न सङ्गच्छे-त । पुत्रादीनान्तयोणाम्पित्रादित्रिकमहोपकारकारित्वात् पुत्रादिभिर्गृहीतं धनं स्वामिन एवोपकारकमुपकारप्रत्या-सत्या तदीयमेव । उपकारप्रत्यासत्तिश्चाभ्यर्हिता । यथाह ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्व्वमर्हति ॥

तस्मादिति हेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासाद्दायभागप्रकरणेऽधनस्याप्युपकारकत्वातिशयो यत्र स्थितस्य तद्धनस्य भवति स एव तद्धनग्राहीति प्रत्यासत्तिरौत्सर्गिक्यभ्यर्हिता चेति सूचितम् । पुत्रादीनां महोपकारकत्वञ्चानेकश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धम् । तत्र श्रुतिर्हरिश्चन्द्रोपाख्याने बह्वृचब्राह्मणे ।

यं त्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न ।

किंस्वित्पुत्रेण विन्दत तन्म आचक्ष्व नारदेति । गाथया हरिश्चन्द्रेण पृष्टो नारदो दशभिर्गाथाभिः पुत्रमाहात्म्यपराभिः प्रबोधितवानित्युक्तम् । स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच ॥

ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वञ्च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतोमुखमित्यादिना॥

स्मृतयश्च । मनुविष्णू ।

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरन्त्रायते सुतः ॥

तस्मात्पुत्त्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

शङ्खलिखितौ । पितॄणामनृणो जीवन्दृष्ट्वा पुत्रमुखम्पिता ।

स्वर्गी सुतेन*जातेन तस्मिन् संन्यस्य तद्दणम् ॥

अग्निहोत्रन्त्रयो वेदा यज्ञाश्चैव सदक्षिणाः ॥

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥

मनुलिखितवशिष्ठहारीताः ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥

याज्ञवल्क्यः । लोकानन्त्यन्दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिता इति।

पुराणादिषूपाख्यानानि पुत्रादिप्रशंसाशंसीनि बहूनि । त-

* स तेन—पा० १ पुस्तके ।

स्मात् प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे विभक्तासंसृष्टपतिरिक्थहारिणी पत्नीति सिद्धम् । अत्र जीमूतवाहनः बृहस्पतिविरोधान्नेयं व्यवस्था यदाह ।

विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।
पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥
यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन ।
न लुप्यते तस्य भागः सोदर्य्यस्य विधीयते ॥
या तस्य भगिनी सा तु ततोंऽशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्म्मोऽयमभार्य्यपितृकस्य च ॥
संसृष्टानान्तु यः कश्चिद्विद्याशौर्य्यादिना धनम् ।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिन इति ॥

अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्टत्वकीर्त्तनात् तत्सन्दंशपतितन्न लुप्यते तस्य भागः सोदर्य्यस्य विधीयत इतिवचनं संसृष्टविषयमवश्यं वाच्यन्तत्र चानपत्यस्य धर्म्मोऽयमभार्य्यपितृकस्य चेत्यभिधानात्पुत्रदुहितृपत्नीपितृणामभावे संसृष्टसोदराधिकारः प्रतीयत इति कथमस्य पत्नीबाधकत्वम् । किञ्च न लुप्यत इति संसृष्टविभक्तभ्रात्रन्तरीयद्रव्यसंमिश्रीभूतस्य लोपाशङ्कायामुपपद्यते । अविभक्तासंसृष्टधने तु विभक्ते का लोपशङ्का तस्मात्संसृष्टविषयत्वमेवामीषां लिङ्गादपि । किञ्च । पत्नीतः पूर्वं भ्रात्रधिकारबोधकशङ्खादिवचनानां संसृष्टाविभक्तविषयत्वं विस्पष्टवचनान्तराध्यायाद्वा प्रबलादुच्यते । नाद्यः विस्पष्टविशेषवचनाभावात् । संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यादि वक्ष्यमाणवचनन्तु भ्रात्रधिकारावसरे विशेषकथनं नामुमर्थमवगमयति । बृहस्पतिवचनन्तु पुत्रादिपितृपर्य्यन्ताभावे संसृष्टसोदराधिकारबोधकं प्रत्युतासंसृष्टविषयकता

मेवावगमयति । न द्वितीयः । न्यायो ह्ययं वाच्यः । अविभाग-संसर्गयोर्यदेकस्य धनं तदेवापरस्यापीति तत्र* स्वत्वेऽपगतेऽपि जीवतस्तत्स्वत्वात्तद्गामिता युक्ता न स्वाम्यन्तरकल्पनेति । न चासौ युक्तः । अविभागसंसर्गवतामप्यविज्ञातैकदेशव्यवस्थितिप्रतिनियताश्रयमेव स्वत्वं नत्वेकैकत्र सर्वेषां नापि समग्रे अनेकस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनाप्रसङ्गात् । किञ्च पाणिग्रहणाद्धि सहत्वमित्यादिप्राग्लिखितगौतमादिवचनेभ्यः पत्न्याः परिणयादुत्पन्नम्पतिधने स्वत्वमविभक्तसंसृष्टभर्तृमरणे नश्यत्यन्यत्र च न नश्यतीति कल्पनायाम्प्रमाणाभावः । पुत्रादिषु सत्सु तदधिकारशास्त्रबलादेव पत्नीस्वत्वनाशः कल्प्यते । अत्रापि संसृष्टाविभक्तभ्रात्रधिकारशास्त्रात्तन्नाशः । कल्प्यतइति चेन्न अन्यस्य तादृशशास्त्रस्यादर्शनात् । अस्य चेतरथा अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादसिद्धेः । सिद्धे हि संसृष्टाविभक्तभर्तृमरणे पत्नीतस्मिन् पत्नीस्वत्वनाशकल्पनेति । एतद्व स्वामित्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य तद्विषयकत्वम् । सिद्धे च योगीश्वरविष्णवादिवचने पुत्रराहित्यमेवोपात्तं न तु विभक्तत्वासंसृष्टत्वे । विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनाञ्च वक्ष्यमाणत्वादर्थादुपात्ते एवेति चेत् तर्हि मुख्यगौणपुत्त्रेषु रिक्थग्राहितयोक्तेषु तदितरविषयत्वमप्यर्थात्सिद्ध्यतीत्यपुत्त्रत्वमपि नोपादेयम् । अपुत्त्रस्यैतएवानेनैव क्रमेणेति नियमार्थतया तत्सार्थक्यमन्ययोरपि तुल्यम् । विभागोक्तपर्य्यवसानन्तु न जातमेव । संसृष्टिवचनं भ्रात्रधिकारावसरे विधानार्थन्न पत्न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेव । किञ्च शङ्खलिखितादिवचनानामविभक्तसंसृष्टभ्रातृपरत्वे तादृशस्यापुत्त्रस्य धनन्तद्विध-

* मृतस्य तत्र—पा० १ । २ पुस्तकयोः ।

भ्रातृगामि तदभावे पितरौ हरेतामित्यस्य कोऽर्थः किं विभक्तासंसृष्टौ पितरौ गृह्णीयातामिति उतविभक्तसंसृष्टाविति ॥ तत्र न प्रथमः कल्पः। *तादृशयोः पित्रोः पत्नीसाध्यत्वात्कथं भ्रातृभावे पत्नीतः पूर्वन्तयोरधिकारबोधः। नापि द्वितीयः। अविभक्तसंसृष्टपितृग्राह्यत्वे सर्वेषामविवादाद्वचनवैयर्थ्यात्। अपि च यथा पिता भ्राता च विभक्तासंसृष्टधने शरीरदातृतया आत्मा वै जायते पुत्रः यथैवात्मा तथा सुत इत्येकत्वस्मृतेर्भिन्नदेहयोश्च पौत्रयोः पितुः प्रभुत्वात्तत्पितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डद्वये सपिण्डनेन मृतस्य पुत्रस्य भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्राणां पार्वणपिण्डदानाभावाद् भ्रातृभ्यः पूर्वम्पित्रोरधिकारस्तथैतरत्रापि युक्तः। अविभागसंसर्गयोरविशेषाद्वा तुल्याधिकारो युक्तो न तु भ्रातृभावे पितुरिति। किञ्च पित्रोरविभक्तसंसृष्टत्वविशेषणमनुपपन्नं भ्रात्रा सह विभागाभावेनाविभक्तविशेषणानर्थक्यात्। अतएव संसर्गाभावोऽपि विभागपूर्वकत्वात्तस्य। यथाह वृहस्पतिः॥

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यत इति॥

एतेन येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्याणां पितृपितामहार्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति तएव विभक्ताः सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्वविभागध्वंसेन यत्तव धनन्तन्मम यच्च मम तत्तवेत्यभिन्नतयैकपाकेन पूर्ववदेकगृहितया स्थिताः संसृज्यन्ते। न पुनरनेवम्भूता द्रव्यसंसर्गमात्रे वणिजामपि सम्भू-

* नाद्य। इति—पा० १ पुस्तके।

य समुत्थाने संसृष्टत्वव्यवहारापत्तेः। प्रीतिपूर्वोक्ताभिसन्धि-रहितानां सौकर्य्यादिवशात् द्रव्यामिश्रणेन व्यवहारादि कुर्वतां भ्रात्रादीनामप्यत एव न संसृष्टिव्यवहारः। तस्मान्मातृग-तो भ्रातृसद्भावाधिकारविरोधो दुःसमाधः। अतः प्रपौत्रप-र्य्यन्ताभाववत्त्वाविशिष्टापुत्रप्रमीतभर्तृधने समस्तेऽधिकारि-णी पत्नीत्येव रमणीयम्। न त्वश्रुतासंसृष्टविभक्तगोचरत्व-कल्पना। जितेन्द्रियादयोऽप्येवमाहुः। प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे तस्या अपि भर्तुः श्राद्धादिनोपकारकत्वातिशयात्। पत्न्येवदद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं हरेत चेति मनुवचनादिभ्यः। व्यासोऽपि। मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता*।

स्नाता प्रतिदिनम्भक्त्या भर्त्रे दद्याज्जलाञ्जलीन्॥
कुर्य्याच्चानुदिनम्भक्त्या देवतातिथिपूजनम्।
विष्णोराराधनञ्चैव कुर्य्यान्नित्यमनुव्रता॥
दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्यविवृद्धये।
उपवासांश्च विविधान् कुर्य्याच्छास्त्रोदितान् शुभे॥
लोकान्तरस्थम्भर्त्तारमात्मानञ्च वरानने।
तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणेत्यादि॥

तस्मात्पत्न्या अपि पतिनरकनिस्तारकत्वाद्धनहीनतया वा कार्य्यं कुर्वन्ती स्वीयापुण्येनार्द्धशरीरसंस्तवात्पत्यर्द्धशरीर-स्य यस्य भार्य्या सुराम्पिबेदित्यादिलिङ्गदर्शनात्पतिमपि पा-तयेदिति तया गृहीतं स्वास्यर्थमेव तद्धनं भवतीति सर्वेभ्यो-न्येभ्यः पूर्वं पत्न्या एव पतिधनग्रहणं युक्तम्। शङ्खादिवच-ने तु व्यवहितयोजना कार्या।

अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य स्वर्य्यातस्य धनं ज्येष्ठा प्रशस्यतमा पत्नी लभते। तदभावे दुहितृदौहित्रयोश्चाभावे

* ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता—पा० १ पुस्तके।

पितरौ लभेयातान्तदभावे भ्रातृगामीति। तदभाव इति मध्यपठितं पूर्वोत्तराभ्यामविरोधान्न्यायस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च सम्बध्यते। भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यादौ निनारदादि वचनान्यपि पत्नीरूपपरिणीतस्त्रीविषयाणि स्त्रीशब्दमात्रोपादानात्तन्न। अत्र च पत्नीशब्दोपादानात् परिणीतानामपि चोपपत्नीत्वं प्राक् प्रपञ्चितम्। अत एव नारदस्यैव वचनान्तरे।

अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः।
तत् स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः॥

इति स्त्रीशब्दश्रवणादपत्नीनामब्राह्मणस्त्रीणां वर्त्तनदानमाह। पत्नीनान्त्वब्राह्मणस्त्रीणामपि कृत्स्नभर्तृधनाधिकारमाह। बृहस्पतिः।

येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः।
तेषां धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः॥

पत्नीभ्रातृविवर्जिता इति सब्रह्मचारिपर्यन्ताभावोपलक्षकम्। तेषां बद्धक्रमत्वान्मध्ये राज्ञोऽननुप्रवेशात्। प्रदर्शितविष्णुवचने सहाध्यायिपर्य्यन्तानभिधाय तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति कथनाच्चेति तत्त्वम्विविनक्ति स्मातत्रेदमालोचनीयम्। नारदशङ्खादिवचनानामविभक्तसंसृष्टिविषयत्वेन या व्यवस्था तत्र न्यायविरोधो वा दूषणं वचनविरोधो वा। न तावन्न्यायविरोधः। बाधकन्यायस्याभावात्। प्रत्युत साधको न्यायोऽस्ति। तथाहि अविभक्तप्रमीते तावत्तस्यांश एव नाभूत्किमियं गृह्णातु संसृष्टे जातोऽप्यंशः पुनः साधारणस्वत्वात्परन्या अपमतः। न च साधारणस्वत्वाश्रयोऽप्यविविक्तस्तद्भागोऽस्त्वेवेति वाच्यम्। अस्तु तावतापि यत्प्रतियोगिकं साधारणं स्वत्वन्तदपगमे विद्यमान-

स्वत्वकः संक्रम एवोचितो न त्वन्यस्वत्वोत्पत्तिकल्पना ।"पाणिग्रहणाद्धि सहत्वङ्कर्मसु तत्फलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु चे"तिगौतमवचनात्तत्पत्न्या अपि तद्भागेऽविविक्तेऽपि स्वत्वमुत्पन्नं तन्नाशः किमिति तत्स्वत्वे कथ्यतइति चेन्न । औपपत्तिकोऽस्ति न तु तात्त्विकः । पत्न्याः पतिद्रव्ये स्वत्वं क्षीरनीरवदेकलोलीभावापन्नं सहाधिकारिकर्म्मोपयोगि न तु भ्रातृणामिव परस्परम् । तत एव तेषां विभागो न तु जायापत्योः । एतन्न्यायमूलकमेव जायापत्योर्न विभागो विद्यत इति वचनम् । तथा च पत्युः स्वत्वापगमे तस्याः स्वत्वापगमस्तत्रावश्यकः एवञ्चाविभक्तसंसृष्टिपतिस्वापत्तये पत्न्याः स्वत्वोत्पत्तिः कल्प्यतामविभक्तसंसृष्टिस्वत्वस्य सतोऽसाधारण्यं वेति वीचायामुत्तरपक्षकक्षीकरणमेवोचितं लाघवात् । नच पत्न्येव विभागप्रतियोगिनी । प्रापकप्रमाणाभावात् । नचैतान्येव वचनानि प्रापकाणि । तेषां विषयविवादाद्विभक्तासंसृष्टिविषयत्वे न।प्युपपत्तेः । अतएवान्योन्याश्रयोऽपि दवीयान् । विमर्शदशायामन्तद्प्रसङ्गात् । सति विमर्शे तद्विषरवनिश्चयादेव । अवि ाग-संसर्गवतामपीत्यादि च यदुक्तन्तन्नास्मत्पक्षक्षतिक्षमम् । प्रतिनियताविविक्तस्वत्वस्वीकारेऽपि संसृष्टाविभक्तविषयताया न्यायान्तरसिद्धत्वात् । न चाश्रुतविभक्तासंसृष्टविषयत्वं पत्नीत्यादिवाक्यानामप्रमाणकम् विरुद्धनारदादिवचनानां व्यवस्थान्तरासम्भवे पूर्वोपपादितन्यायोपष्टम्भार्थापत्तेरेव प्रमाणत्वात् । व्यवस्थान्तरासंम्भवञ्च वक्ष्यामः । न च यथाविभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनाञ्च वक्ष्यमाणत्वादर्थाद्विभक्तासंसृष्टिधनपरत्वम्पत्नीत्यादेरायातीति तदनुपादानन्तथा मुख्यगौणपुत्रविभागमुक्त्वा पत्नीत्यादिवचनारम्भादपुत्त्रधनविषयत्वमपि सिध्यति ते-

षामित्यपुत्रस्येत्यपि न वाच्यमिति । एक एवौरसः पुत्रः न भ्रातरो न पितरौ पुत्रा रिक्थहराः पितुरित्यस्यार्थस्य स्मृत्यन्तरोक्तस्य योगीश्वरेण वचनान्तरेणानुक्तेस्तदवबोधनार्थत्वात् । अन्यथा जीवदजीवद्विभागयोः सत्स्वपि पुत्रेषु पितृपत्नीनां यथांशभाक्त्वन्तथात्रापीति शङ्का स्यात् । पुत्रविभागपर्यवसानउक्तत्वान्न तच्छङ्कावसर इति यदि तर्हि स्मृत्यन्तरेष्वेक एवौरसो न भ्रातरो न पितर इति स्वतन्त्रस्य मुख्यगौणपुत्रसत्वेपत्न्याद्यनधिकारप्रतिपादकशास्त्रस्य सुतरामानर्थक्यं स्यात् स्पष्टीकरणार्थमर्थन्यायसिद्धमपि निबध्यते व्यवहारशास्त्रइति समाधिः पदमात्रे सुतरां सुवदः । स्पष्टार्थं विभक्तासंसृष्टत्वे ऽपि कुतो नोपात्त इति चेत् स्वतन्त्रेच्छत्वान्मुनीनाम् । आरोपे सति निमित्तानुसरणमितिन्याये च यत्र न्यायार्थसिद्धनिबन्धनमस्ति तत्र सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीयेति रीत्या स्पष्टीकरणार्थतया वैयर्थ्यं परिह्रियते न तु तदभिधानापादनं सर्वत्रोचितम् । यच्च संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्य भ्रात्रधिकारावसरे विशेषविधानमात्रार्थत्वन्न पत्न्याद्यपवादकत्वमित्युक्तन्तदतिवार्त्तम् । तु शब्दविरोधात् । उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वापवादसन्दर्भाच्च । अतएव प्रतिवाक्यं तुशब्दोपादानम् । क्लीबादिवाक्यं पुत्रादिसकलदायग्रहणाधिकारिणां क्लीबत्वादिनाधिकारापवादकमिति । अतएव मिताक्षराकृता तथैव तानि वचनान्यवतारितानि व्याकृतानि च । यत्तु किञ्चेत्यादिना शङ्खलिखितवचने भ्रात्रभावे पित्रोरधिकारो विकल्पश्च खण्डितस्तदप्यतिफल्गु । भवद्भिरन्ययापि व्युत्क्रमेण विभक्तासंसृष्टपितृपरत्वेन तस्य व्याख्यातुं शक्यत्वेनैकापर्य्यनुयोगात् । यच्चापि चेत्यादि तदपि तुल्ययो-

गच्छेममित्यपेच्यम्। यदपि किञ्चेत्यादि तदपि मातृ'शे विशे-
षणासम्बन्धेऽपि योग्यतया पितृंशे सम्बन्धादचोद्यम्। वस्तुत-
स्तु साक्षान्मातृा विभागाभावे जीवद्विभागे पितृच्छया तस्या
अपि भागसम्भवादजीवद्विभागे तु साक्षादेव विभागोक्तेः।
प्रीत्याऽभिसन्धिविशेषपूर्वकं पुत्त्रैः सह संसर्गासम्भवात्। नचैवं
विभक्तो य इत्यादि बृहस्पतिवचनविरोधः। अतएव मिताक्षरा-
कृताप्युक्तम्। संसर्गश्च न येन केनापि किन्तु पित्रा भ्रात्रापितृ-
व्येण वेत्यत्र सम्मतित्वेन तद्वचनमुपन्यस्यतेति वाच्यम्। यतस्त-
था सति सकललोकव्यवहारसिद्धो दौहित्रादिसंसर्गोऽप्यन्याय्यः
स्यात्। तस्माद्येषां परस्परविभागस्तेषामेव तत्पूर्वकः परस्प-
रसंसर्गोऽप्यभिसन्धिविशेषपूर्वको न परस्परद्रव्यमिश्रीकरणमा-
त्रेण वणिगादीनामिवेत्यत्र वृहस्पतिवचनतात्पर्य्यन्नमात्रादि-
निवृत्तौ। त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः। अतएव भ्राता वा पितृ-
व्येणाथवेत्यनास्थायां वादिशब्दस्तत्रोपात्तः। रत्नाकरे चण्डे-
श्वरेणाप्युक्तम्। अत्रास्थायां वाकारः। तेन पितृव्यजेनांशि-
ना कृतविभाग एकत्र स्थितः संसृष्टः सर्वलोकगृहीतो लभत-
इति। वाचस्पतिरप्येवमेवाह। यत्तु तेनोक्तं पृथग्धनानामे-
कत्र मेलनमेव संसर्गो लाघवात्। नतु विभागपूर्वकत्वन्तत्रवि-
शेषणं परस्परानुमतिश्च हेतुरिति। तन्न। पुनःशब्दविरोधाद्
विभागेऽपि संसर्गशब्दप्रयोगापत्तेः। जन्मना स्वत्वानङ्गीकारे-
ण तत्रापि पृथग्धनमेलनात्, अन्यथा विकल्प उभयस्य शास्त्रा-
र्थत्वात्पित्रादिसमुच्छ्रितसंसर्गोपि लोकसिद्धो व्याहन्येत मिता-
क्षरा कृतोऽपि न येन केनापीति वदतो यथाकथञ्चित्तद्द्रव्यमि-
श्रणासंसर्गव्यावृत्त्यां विभागपूर्वकाभिसन्धिविशेषकृतसंसर्गनि-
यम एवाभिप्रेतो न मात्रादिव्यावृत्तिः। भ्रात्रधिकारावसरे सं-

सृष्टिसोदरत्वादिविशेषविधानार्थत्वं च यदस्य संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यादिवचनस्य भवताभिहितं तत्त्वतितुच्छं पित्रादिषु गोत्रजादिषु चास्य प्रवृत्त्यविरोधात् तच्च तत्रैव विस्तरेण वक्ष्यामः। नच तावन्न्यायविरोधो दूषणं नापि वचनविरोधः। संसृष्टस्याप्यभार्यापितृकस्येति तेन विशेषणादपत्याभावदूव भार्यापितृभावएव संसृष्टिभ्रातृधनेधिकार आयातीति वाच्यम्। यतः संसृष्टिधनग्रहणं संसृष्टिनां तु यो भागः स तस्या नेष्यते बुधैरितिनारदेन साक्षादेव तद्भार्यायाः प्रतिषिद्धं संसृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यतइति कल्पतर्वादिधृतपाठेप्येवकारेण पत्न्यादिप्रतिषेध आयात्येव। नचैवं नारदवचने भ्रातणामप्रजाः प्रेयादित्यस्य क्रमवलात्संसृष्टिविषयत्वे संसृष्टिनां तु यो भाग इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादतः स्त्रीशब्दस्याच श्रवणादन्यत्र च पत्नीशब्दस्य पत्नीविषयत्वेन व्यवस्थैव साधीयसीति वाच्यम्। पूर्वोक्तविवरणे स्त्रीधनाविभाज्यत्वतद्भरणमात्रविधानपरतया तदप्रसक्तेः। स्त्रीमात्रस्य तद्धनग्रहणस्य पत्नीत्यादिवाक्यैः पत्नीपदोपेतैरप्रसक्तत्वेन तत्प्रतिषेधासम्भवाच्च वशिष्ठवचने च रिक्थलोभादिति नियोगविशेषणं भवन्मतेऽनुपपन्नं पुत्रादिरहितपतिधनग्रहणं यदि विभागाविभागसंसर्गाद्यविशेषेणैव तस्याः सर्वादौ तर्हि रिक्थलोभेन नियोगाङ्गीकारस्तस्याः कदा प्रसक्तो यो निषिध्यते। मन्मते तु संसृष्टाविभक्तभ्रातृसत्वे नारदादिवचनात्तस्या अपुत्रभर्तृ*धनसम्बन्धभावेन पुत्त्रद्वारैव तत्सम्बन्धात्प्रसक्तो रिक्थलोभेन नियोगस्वीकारः प्रतिषिध्यते। नचात्रापि पत्नीभिन्नाया भार्य्याया भर्तृधनानधिकारात्तस्या एव रिक्थलोभेन प्रसक्तो निषिध्यते नियोगस्वीकार इति न भवदुक्तप्रसक्तिप्रतीचेति वाच्यम्। पत्न्या

एव तत्र प्रस्तुतत्वात्तद्भिन्नभार्य्यापरत्वानुपपत्तेः। अतएव धारेश्वरादिभिर्नियोगार्थिपत्नीपरत्वे पत्नीत्यादिवाक्यस्येदमेव वशिष्ठवचनं प्रमाणतयोपन्यस्तम्। तस्मान्नारदवशिष्ठवाक्यबलात् संसृष्टिभर्तृधनग्रहणप्रतिषेधः पत्न्या बृहस्पतिवचने चानपत्यस्य धर्म्मोऽयमभार्य्यापितृकस्य चेति कथनात्पत्न्यां सत्यां सोदरस्यापि संसृष्टिभ्रातृधनग्रहणप्रतिषेध इति विरोध आवश्यकः कथञ्चिद्विषयव्यवस्थया परिहर्त्तव्योपरिहृतोन्यैः परिह्रियते। सन्दंशोत्थितप्रकरणबलात्प्रसक्तमप्यभार्य्यापितृकस्य संसृष्टिविशेषणत्वमन्यथासिद्धनारदादिवाक्यानुरोधादसंसृष्टिपरत्वावश्यकतया बाध्यते। वाक्यविरोधे प्रकरणस्याप्रयोजकत्वात्। नचायमिति सर्वनाम्ना संसृष्टिधनग्रहणरूपधर्मस्य प्रक्रान्तस्यानेन विशेषाभिधानादनपत्यस्येतिवदभार्य्यापितृकस्येत्यस्यापि संसृष्टिप्रमीतविशेषणत्वमिति वाक्ययोरेवायं विरोधः न वाक्यप्रकरणयोरिति वाच्यम्। सर्वनाम्नः संसृष्टिधनग्रहणपरामर्शकत्वेऽपि सोऽयमनपत्यसंसृष्टिस्वामिधनग्रहणरूपोधर्म्मो भार्य्यापितृरहितस्यासंसृष्टिनोऽप्यनपत्यस्य प्रमीतस्य। असंसृष्टिविभक्तप्रमीतस्य धनन्तुभार्य्यापितृसहितस्यैवानपत्यस्य सोदरो गृह्णीयान्नभार्य्यापित्रन्यतरवदिति वाक्यार्थोपपत्तेः। चकारोऽप्येवमनुक्तासंसृष्टिसमुच्चयार्थो व्याख्येयः। अतश्चासंसृष्टिविषयेणानेन प्रकरणविच्छेदे जाते संसृष्टानान्तु यः कश्चिदित्यग्रिमवाक्ये संसृष्टपदोपादानमपि सार्थकम्भवति अन्यथा प्रक्रमादेवाचापि तल्लाभे तन्मन्दप्रयोजनं स्यात्। अतएव तार्त्तीये निविदधिकरणेऽसम्बद्धनिविद्विच्छिन्नसामिधेन्यवान्तरप्रकरणाग्राह्यमुपवीतं न सामिधेन्यङ्गमपि तु

महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गम् । ये तु पश्चात्तना गुणास्ते पुनर्वचनादेव दूरस्थानुवादेनैव द्वादशोपसत्त्ववत्साभिधेन्यनुवादेन विधीयन्त इति भट्टमतेन सिद्धान्तितम् । वस्तुतस्तु या तस्य भगिनीत्यनेन सोदराभावे यो भगिन्यधिकारः संसृष्टिधने प्रतीयते तस्यैवाव्यवहितस्यानपत्यस्येति वाक्यशेषस्थेनायमिति सर्वनाम्ना परामर्शस्तत्र च न कोऽपि विरोधः। चन्द्रिकायामप्येवमेवोक्तम् । अविभक्तापुत्त्रपतिस्वामिककृत्स्नधनग्रहणान्तु पत्न्या कात्यायनवचनविरुद्धम् । यदाह ॥

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी ।
अविभक्ते धनांशे तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥

तुशब्दो वाशब्दार्थे । तथा चायमर्थः। ग्रासाच्छादनमेव साचाल्लभते आमरणान्तिकं यावज्जीवं यावता धनेन जीवनं स्वाधिकारिकमावश्यकञ्च कर्म सिद्ध्यति तावदन्तं धनांशं वा प्राप्नोति । धनांशमामरणान्तिकमित्युक्तेः कृत्स्नधनमविभक्तस्य पत्युर्लभत इति निरस्तम् । न च स्त्रीशब्दश्रवणात्पत्नीव्यतिरिक्तस्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम् । अविभक्त इति विशेषणानर्थक्यापत्तेः। विभक्तेऽपि भर्तरि पत्नीभिन्नाया अपुत्त्राया भरणमात्रोक्तेः । अतएव कृतेऽप्यंशइत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः ।

प्रदद्यात्त्वेव पिण्डं च क्षेत्रांशं वा यदीच्छति ।

अस्य च व्याख्यानं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पिण्डग्रहणमशनाच्छादनोपलक्षणार्थन्तत्पर्य्याप्तं धनन्तत्साम्पादकं* क्षेत्रांशं वा स्वरुच्या भर्तृंशग्राहंपत्नीव्यतिरिक्तविधवायै भ्रात्रादिस्तद्धनग्राही प्रदद्यात् । एवकारः प्रदानस्यावश्यकत्वार्थं इति । एतद्विषयकमेव नारदवचनम् ।

यावत्यो विधवाः साध्व्यो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा ।

* तत्सम्पादकं—पा० १ पुस्तके ।

गोत्रजेनापि वान्येन भर्त्तव्याच्छादनाशनैरिति ॥

भर्तृधनग्राहिणीति सर्वत्र शेषः। धनग्रहनिमित्तत्वाद्भरणस्य। साध्व्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव भरणमसाध्वीनान्तु पत्नीनामपि न तदपि। व्यभिचारिणीष्वित्यादिग्रासमात्रदानमपि न इति व्यभिचारिणीष्विति प्रागुक्तनारदवचनवाक्यशेषादिभ्यः। अतएव साध्वीनां जीवनार्थं श्वशुरादिभिर्दत्तमन्यैरपि दायादैर्नापहरणीयमित्यप्याह बृहस्पतिः।

स्थावरादि धनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु।

न तच्छक्यमपाहर्तुन्दायादैरिह कर्हिचिदिति ॥

अन्यादृशीनान्तु दत्तमप्याहर्त्तव्यमित्याह कात्यायनः ॥

भोक्तुमर्हति कृप्तांशं गुरुशुश्रूषणे रता।

न कुर्य्याद्यदि शुश्रूषाञ्चैलपिण्डे नियोजयेत् ॥

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका।

व्यभिचाररता या च स्त्रीधनन्न च सार्हति ॥

नार्हतीत्यनेन नदेयञ्जीवनपर्य्याप्तमपि। दत्तमपि तादृश्याः सकाशादपहरणीयमिति द्वयमप्युक्तम्भवति। यत्तु 'तस्मात् स्त्रियोऽनिन्द्रिया अदाया' इति श्रुतिवचनन्तन्मूलकञ्च "अनिन्द्रिया ह्यदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थिति"रिति मनुवचनन्तद्द्वयमपि यासां शृङ्गग्राहिकया धनग्रहणं नोक्तन्तद्विषयमवसेयम्। गौतममिताक्षरायां हरदत्तोऽप्येवमेवाह। केचित्तु निरिन्द्रियपदसमभिव्याहारान्निन्दामात्रपरन्तदित्याहुस्तन्न। दायादत्वांशे निन्दया निषेधकल्पनावश्यम्भावात्। रागाद्दायग्रहणप्राप्ते र्नित्यानुवादसम्भवात्। अनिन्द्रियत्वन्तु पुम्पारतन्त्र्यात्कथञ्चिदनुवादः। वस्तुस्वभावविपरीतनिषेधकल्पनस्य बाधात् तस्मात्पूर्वोक्त एव समाधिः। पराशरस्मृतिटीकायां विद्यारण्यचरणास्तु श्रुतिमेवैनामन्यया व्याचख्युः। पत्नीव-

तद्ग्रहे अंशो नास्तीत्यदायादपदस्यार्थः। तत्र हेतुरनिन्द्रिया इति इन्द्रियं वै सोमपीथ इति सोमेऽपीन्द्रियशब्दप्रयोगात्ततो निर्गता इति सोमपानानधिकृता इति पत्नीवतग्रहप्रशंसेति॥ इति पत्न्यधिकारविचारः॥

पत्न्यभावे दुहितरोऽपुत्रविभक्तासंसृष्टिधनभाजः।
तथा च मनुः। यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्।
बृहस्पतिरपि। अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम्।
तस्मात् पितृधनन्त्वन्यः कथं गृह्णीत मानव इति।

अत्र पुत्रेण समा पुत्रवदिति च साक्षाज्जन्यत्वेऽपि पुत्रे पितृत्रयवानां बाहुल्येन संक्रान्तेर्दुहितरि च पत्नीनां*
"पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः" इत्यादिवचनैः स्मृतिष्वायुर्वेदे च प्रतिपादनात्पुत्रतुल्यत्वं दुहितुरुक्तमिति द्रष्टव्यम्। आत्मनि 'आत्मा वै जायते पुत्र' इत्यात्मभूतपुत्रतुल्यायामित्यर्थः। तिष्ठन्त्यामित्यनादरे सप्तमी तामनादृत्येत्यर्थः।

यद्यप्यनेनौरसपुत्राभावे दुहितुर्धनग्रहणमित्यत्र न्याय उक्तस्तथापि गौणपुत्रपत्न्योरभावे दुहितुर्धनग्रहणमिति को न्यायः। उच्यते। नारदेन मन्दानुग्रहाय सोऽपि स्पष्टीकृतः। यदाह। पुत्राभावे तु दुहिता तुल्य सन्तानदर्शनादिति। विवृतश्चैतदन्तेनैव।

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितृसन्तानकारकाविति।

अयमाशयः। पुत्रदुहितरावुभौ पितुः पौत्रदौहित्राख्यसन्तानकारकावतः सन्तानप्रवर्त्तकत्वस्य तुल्यत्वाद् दुहितुरपि पुत्रवदधिकारः। पौत्रदौहित्राख्यसन्तानयोश्च स्वरूपत-

* चात्पनां—पा० १। २ पुस्तकयोः।

स्तुल्यत्वाभावात्कार्य्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम्। कार्य्यमपि नर्णापाकरणरिक्थग्रहणलक्षणा "ऋणं पौत्रैर्न्न देयम्," पितामहद्रव्यमधिकृत्य च "तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यम्पितुः पुत्रस्य चोभयो"रिति वचनाभ्यां पौत्रे सति दौहित्रस्य तदनधिकारात्। तेनादृष्टमत्रकार्य्यं श्राद्धकर्त्तृत्वम्।

"पूर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मता" इति विष्णूक्तेः। एवञ्च दृष्टादृष्टोपकारकस्वसन्तानसुखेनोपकारकपुत्रात्केवलाद् दृष्टोपकारकस्य सन्तानसुखेनोपकारिका दुहिता न्यूना। न चैवमप्यत्यपेक्षया प्रत्यासन्ना जन्या दुहितेति पत्नीतः पूर्वं सैव धनमर्हतीति वाच्यम्। यतः सहाधिकारेणाग्निहोत्रादिवैदिककर्म्मोपकारिका कामाख्यपुरुषार्थसाधनतया सन्तानसाधनतया च दृष्टादृष्टोपकारकर्त्री देहार्धसंस्तुता पत्न्येव ततोऽधिका ततश्च पुत्राभाव इति पत्न्यभावस्याप्युपलक्षकं प्राग्लिखितविष्णुवचनादस्माच्च योगीश्वरवचनात्। यद्यपि पुत्रकर्त्तृकश्राद्धे सम्प्रदानतया स्वयमेवादृष्टोपकारकः पिता दुहित्रपेक्षया प्रत्यासन्न इति पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थमिति वचनस्यावसर उचितो दुहितुः प्राक् तथापि तस्यात्मनि तिष्ठन्त्यामित्यनेन शरीरप्रत्यासत्त्या सैवाग्रेसरीति तदभावेतद्वचनस्यावसरः। वाशब्दोपादानेन तस्य क्रमपरत्वाभावात्। जीमूतवाहनस्तु दुहितुरधिकारे सन्तानकारत्वस्य हेतोर्न्निर्द्देशात्सन्तानस्य च पिण्डदस्यैवोपकारकत्वादपिण्डदस्यानुपकारकत्वेनान्यसन्तानाच्चाविशेषात् पुत्रवती सम्भावितपुत्रा वा दुहिता धनाधिकारणी। विधवात्ववन्ध्यात्वदुहितृप्रसूत्वादिना विपर्य्यस्तपुत्रा पुनर्न्नाधिकारिण्येवेति दीक्षितमतमादरणीयमित्याह*। तदपि चिन्त्यम्। प्राथमिकक-

* धिकारीणीत्यादृत्यं दीक्षितमतमित्याह—पा० १ पुस्तके।

न्याधिकारस्य "अपुत्रस्तस्य कुमारी ऋक्थं गृह्णीयात्तद-भावे चोढेति" पराशरवचनात् "कन्याभ्यश्च पितृद्रव्य"मित्यादि देवलवचनाच्च तेनैव प्रथमं कन्यैवैका पितृधनाधिकारिणीत्यनेन ग्रन्थेनाभिधानात् । तदानीं च पुंसम्भावनानिश्चयाभावात् । हेतुनिर्देशस्य प्रत्यासत्त्यतिशयमात्रप्रदर्शकतयाप्युपपत्तेः । किञ्च स्वयमेव कन्याया असम्भवे सम्भावितपुत्रायाः पुत्रवत्याश्चाधिकार इति वदन् हेतोर्व्यभिचारितां दर्शयति । तस्मान्मदुक्तरीत्यैव प्रत्यासत्त्यर्थतया हेतुर्व्याख्येयः । धारेश्वरदेवस्वामिदेवरातप्रभृतयस्तु पिता हरेदपुत्रस्येत्यादिवचनविरोधपरिहाराय दुहित्रधिकारप्रतिपादकवचसां पुत्रिकाविषयत्वं तदभावे तु पित्रादय एव यथोक्तक्रमेणाधिकारिण इत्याहुस्तदतिपेशलम् । पुत्रिकाया "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिका सुतः तृतीयः पुत्रिकापुत्रः विज्ञायत" इति योगीश्वरवशिष्ठादिवचनैर्गौणपुत्रकोटिनिविष्टायाः क्षेत्रजादिपुत्रवत् "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितु"रिति गौणपुत्रविषयेण मानवेन वचनेन पत्न्यां सत्यामपि रिक्थग्राहित्वात्तदभावे रिक्थग्राहित्वं दण्डापूपिकयैव सिद्धमिति वचनारम्भानर्थक्यापत्तेः । दुहितृमात्रवाचकानां बहूनां वचनानां विना कारणं विशेषपरत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । किञ्च भवन्मते अङ्गादङ्गात्सम्भवतीत्यादिना पुत्रिकाविषयेण वचसा पुत्रिकाया धनग्रहणे उक्ते पुनः

सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।
कृताऽकृता वा पुत्रस्य पितुर्धनहरी तु सा ॥

इत्यनेन पुनर्धनहरत्वप्रतिपादनन्तेनैव मुनिना क्रियमाणं विवरणमात्रतयाऽपुनरुक्तङ्कर्त्तव्यं स्यात् । सामान्यविशेष-

विषयतया तु स्पष्टमेवापौनरुक्त्यम्। सदृशी पितृसवर्णा। सदृशेन सवर्णेनोढेति प्रकृष्टापकृष्टवर्णसम्बन्धनिरासाय। तज्जातस्योत्तमवर्णमातामहश्राद्धादिनिषेधादिति जीमूतवाहनोक्तमनादेयम्। ऊढापदेनैवाधमवर्णसम्बन्धनिरासात्। नह्यधमवर्णोढत्वमुत्तमवर्णाया: सम्भवति। तस्मादुत्तमवर्णनिरासार्थमेव सदृशग्रहणम्। ननु नारदेन कन्यारूपाणां पितृभ्रातृरहितानां सर्वासामेव दुहितॄणां पितृधनाप्राप्तिरुत्सर्गतोऽभिहिता। यथाह।

स्यात्तु चेद् दुहिता तस्या: पित्र्योंऽशोऽभरणे मत:।
असंस्कारादृरेद्भागम्परतो बिभृयात्पतिरिति॥

तस्या इति पतिपुत्रविहीनपत्नीमधिकृत्याह।

तेन तादृश्यां यदि दुहिता विद्यते तस्याभरणनिमित्तमात्रपित्र्योंऽशस्तस्माद् विवाहसंस्काराद्भरणार्थमेव सा पितृधनभागं हरेत्परतो विवाहादूर्ध्वं पतिस्तां बिभृयात्। तेन तावत्कालभरणावशिष्टमपि ततो गृह्णीयात्। यथेष्टविनियोगार्थन्तु कन्याया: पितृधनग्रहणं दूरापास्तमेव। ततश्चास्यापवादकानि दुहितु: पितृधनप्राप्तिप्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पुत्रिकाविषयाण्येव वाच्यानि। अन्यथा द्वयोरपि दुहितृसामान्यविषयतयोत्सर्गापवादत्वानुपपत्ते:। तस्माद्धारेश्वरादिमतमनुमन्तव्यमिति चेन्न। स्यादेवं यदि नारदवचनं विभक्तविषयं स्यात्। पौर्वापर्य्यालोचनया संसृष्टाविभक्तविषयन्तत् स्फुटमवगम्यते। ततश्च विभक्तविषये दुहितृमात्रस्य पत्न्यभावे पितृधने ग्रहणप्रतिपादकानि प्रापकाण्येव नापवादकानीति पुत्रिकामात्रविषयत्वे तेषां किमपि बीजम्पश्याम:। यत्तु सकलपितृधनग्रहणाधिकारप्रतिपादकतया कन्याभ्य इत्यादि दे-

वलवचनं जीमूतवाहनेनोपन्यस्तं तत्पूर्वापरविरुद्धम् । जीवद्विभागे कन्यायाः विवाहमात्रोपयुक्तधने तस्य प्रमाणतयोपन्यासात् तदपि चास्माभिः प्राङ्निरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथमम्प्रत्ता: पितृधनं गृह्णीयुस्तदभावे प्रत्ता तासामपि मध्ये प्रागभावप्रतिष्ठितास्तदभावे प्रतिष्ठिता सर्वा समानरूपास्तु समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः सिद्धम् । तथा च कात्यायनः ।

पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत् तदेति ॥

गौतमः "स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च"ति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । यद्यपि स्त्रीधनमित्युक्तं तथापि तुल्यन्यायतया पितृधनविषयमप्येतत् । वन्ध्यत्वादिना सन्तानरहिता प्रतिष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्याः सन्तानमुखेनादृष्टोपकाराभावेन धनहारित्वायोगात् । सदृशी सदृशेनोढेति प्राक् पठितं बृहस्पतिवचनं स्मृतिचन्द्रिकाकार इत्थं व्याचख्यौ । अत्राद्यानि चत्वारि विशेषणानि पत्न्या । ऊर्ध्वमर्थग्राहीणि दुहितृविषयाणि । प्राग्धनग्राहिणी दुहितृविशेषणे द्वे अवशिष्टे । कृताऽकृता वेत्यत्र पुत्रिकेति विशेष्याध्याहारः । इतरत्र दुहितेतिविशेष्याध्याहारः वाशब्दश्चव्यवस्थितविकल्पार्थः । एवञ्चायमर्थः । औरसपुत्रविहीनस्य पितुर्धनं द्विविधापि पुत्रिका पत्न्याः पूर्वं गृह्णीयात् । सवर्णादिविशेषणोपेता तु दुहिता तत ऊर्ध्वमिति । एवञ्च पत्न्या ऊर्ध्वं सवर्णादिविशेषणोपेतप्रतिष्ठिताऽप्रष्ठितोढानूढानां दुहितॄणां समवाये प्रागनूढैव गृह्णाति पित्रा भर्त्तव्यत्वात् । तदभावे ऊढाऽप्रतिष्ठिता । भर्त्रा भर्त्तव्यत्वेऽपि भर्तुर्भरणासामर्थ्येनाप्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे प्रागुक्त प्रत्यासत्त्या सवर्णादिविशेषणोपेतापि धनं गृह्णाति ।

अन्यैस्तु कृतेति पुत्रिका परमकृतेति दुहितृमात्रपरमभ्युपेत्य वाशब्दस्य नास्थापरमास्थायाखिलं दुहितृमात्रविषयं विशेष्या-ध्याहारमन्तरेणैव व्याख्यातम्। सेत्यनेन दुहितृमात्रपरामर्शा-त्। दुहितर इति बहुवचनं सजातीयानां समांशोऽसमान-जातीयानां वर्णक्रमेण विशेषांश इति प्रतिपादनाय॥

इति दुहितुरधिकारः॥

दुहितुरभावे दौहित्रः

चशब्दादनुक्तसमुच्चयार्थात्। तथा च विष्णुः।

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः॥

पूर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः॥

अपुत्रपौत्रेति दुहितृपर्य्यन्ताभावोपलक्षणम्। मनुरपि।

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम्।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति॥

पौत्रीत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रः पितामहधनाधिकारी तथा दुहित्रभावे दौहित्र इत्युक्तम्। बृहस्पतिरपि।

यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु।

तथैव तत्सुतोऽपीष्टे मातृमातामहे धने॥

यथा येन दौहित्रदेयपिण्डेन दुहिता पितृधनाधिकारि-णी तथैव तेनैव पिण्डदानेन दुहितृसुतोऽपि मातामहधने स्वामी सत्स्वपि बन्धुषु पित्रादिष्वित्यर्थः। न च पुत्रिकापु-त्रविषयमिदं वचनम्। तस्या इति तत्सुत इति च सर्वनाम-भ्यामकृतदुहितृमात्रपरामर्शात्। अतएव मनुरपि दौहित्रमा-त्रस्यैव मातामहधनाधिकारं दर्शयति।

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत्।

स एव दद्याद् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहत इति॥

पितुरिति मातुः पितुरिति व्याख्येयम्। अतएवाग्रे मातामहाय चेत्याह। अथवा यथा स स्वपितुरखिलं रिक्थं गृह्णाति तथाऽपुत्त्रस्य मातामहस्यापि। स्वयमेव तत्पुत्त्रकार्यकारित्वात्। तदेवाह, स एवेति। स्वपित्रे मातामहाय चेत्यर्थः। मातापितराविति च न यथाक्रममन्वयः किन्तु पौत्त्रस्य पिता दौहित्त्रस्य माता धनस्वामिनो देहतः सम्भूताविति यथायोग्यम्। केचिदपुत्त्रपौत्त्रेति यथाश्रुतविष्णुवचनात्पत्नीदुहितृतः प्राग्दौहित्त्रस्य धनाधिकारमाहुस्तद्योगीश्वरविरोधात्तथैव तत्सुतोऽपीति बृहस्पतिवचनेऽपि दुहितृतस्तस्य जघन्यभावावगतेर्हेयम्। इति दौहित्त्राधिकारः।

दौहित्त्राभावे पितरौ धनभाजौ।

अत्र मिताक्षरा। यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात्तदपवादत्वाच्चैकशेषस्य मातापित्रोर्धनग्रहणे क्रमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविलत्र मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठक्रमादेवार्थक्रमोगम्यमानः क्रमाकाङ्क्षायां सत्यां न परित्यक्तुमर्ह इति प्रथमं माताऽपुत्त्रपुत्त्रधनभाक् तदभावे पिता। किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता त्वस्यैवासाधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयादनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनस्भवेदिति मनुना प्रत्यासत्त्यतिशयेन धनग्रहणाधिकारस्य विनिगमितत्वात्सपिण्डसमानोदकादिष्विव विनिगमनाकाङ्क्षायामेतद्वचनप्रवृत्तेरप्यदण्डवारितत्वादिति। अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारः प्रगल्भते। सारस्वती भवत इत्यत्रोत्पत्तिवाक्येक्रमावगत्यभावेन याज्यक्रमेण प्रधानानुष्ठानक्रमः पञ्चमे निरूपितो न त्वेकशेषत एव काचित्क्रमात् गतिरुपपादि-

ता तद्वद्वापि क्रमार्थमन्यत्प्रमाणमन्वेषणीयन्तदभाव इतरेतरयोगस्य द्वन्द्ववदेकशेषेऽप्यवगते* र्विभज्यैव पित्रोस्तुल्यतया धनग्रहणं युक्तम्। यत्तु, पिता सपत्नीपुत्रेष्वपि साधारणो माता त्वसाधारणेति प्रत्यासत्त्यतिशयात्तस्या एव पितृतः प्राग्धनग्रहणान्याय्यमित्युक्तन्तदप्यन्याय्यम्। नहि जननीजनकयोर्जन्यं प्रति प्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति। पुत्रान्तरजनकस्यापि तज्जनकताया मातृतुल्यत्वात्। नहि जनकतापि व्यासज्यवर्त्तिनी। न च पितृगृहीतन्धनं भिन्नोदरेष्वपि सङ्क्रामति। मातृगृहीतन्तु तत्सहोदरेष्वेवेति मातुरेव धनग्रहणमिति वाच्यम्। तस्याः प्रत्यासत्तेर्भ्रातृगिनीधनाधिकारविनिगमकतया जनकाज्जनन्या धनग्रहणविनिगमकत्वासम्भवात्। द्वन्द्वस्थानीयैकशेषात्तुल्यतावगतौ प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वाच्च। सत्यां हि क्रमाकाङ्क्षायां सा क्रमनियामिका नत्वसत्यामपि। तस्मात्पित्रोस्तुल्यस्वाम्याद्विभज्यैवानपत्यविधुरपुत्रधनग्रहणमिति श्रीकरस्तदयुक्तम्। पिताहरेदपुत्रस्य रिक्थं स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्य माता दायमवाप्नुयादित्यादिवचनेषु पितुर्मातुश्च निरपेक्षस्वाम्यप्रतीतेर्युगपद्ग्रहणायोगात्। व्रीहियवयोर्निरपेक्षसाधनत्वप्रतीतौ मिश्रत्वायोगवत्। केचित्तु, मातुर्गर्भधारणपोषणादिनात्यन्तोपकारित्वा"त्सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते"इत्यादिस्मरणाच्च प्रथमं मातुर्धनाधिकारमाहुस्तदपि तुच्छम्। पितुरपि संस्कारवृत्तिसम्पादनादिना बहुधा संविधातृत्वा"त्तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनादि"त्यादिस्मरणेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च गौरवमात्रस्य धनग्रहणप्रयोजकत्वे "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिते"त्यादि स्मरणाच्च पितृतोऽपि पूर्वमाचार्य्यस्याधिकारापत्तेर्भ्रातृभ्रातृपुत्रयोश्च सतोः पितामहपितृव्यादीनामेव प्रागधिकारापत्तेः।

* एकशेषावगतेरिति—पा० १ पुस्तके।

जीमूतवाहनस्तु पितराविव्यस्मात्पितृक्रम एव वागस्यते ।

तथाहि पितृप्रातिपदिकात्प्रथमम्पितुरवगतो द्विवचनाच्च तेनैकशेषकल्पनायां सरूपैकशेषासम्भवे विष्णुमन्वादिवचनसम्वादाच्च विरूपैकशेषत्वनिश्चये मातुरवगमात्। अतः क्रमज्ञानं क्रमाभिधानव्याप्तं क्रमाभिधाने व्यापकेति वर्त्तमाने निवर्त्तत इति श्रीकरोक्तिर्विपरीतक्रमोक्तिश्च विज्ञानेश्वरीया न युक्तेत्याह। तस्मान्नैयायिकक्रमस्याव्यवस्थितत्वाद् बृहद्विष्णुवचनोक्तः क्रम आदरणीयः। तत्र च दुहितृगामीत्युक्त्वा तदभावे पितृगामी तदभावे मातृगामीत्युक्तम्। मिताक्षराकारस्य तु प्रथमत एव तादृशपाठेनैव बृहद्विष्णुवचनं लिखतस्तद्विरुद्धन्यायमात्रावलम्बनेन पितराविव्यत्र पितृतः प्राङ्मातुः पुत्रधनाधिकारं सिद्धान्तयतो महत्येव हृदयशून्यता प्रतिभाति। दौहित्रस्यापि दुहितृकोटिनिविष्टत्वाद् बृहद्विष्णुना पृथगनभिधानत्तेन दौहित्राभावोऽपि दुहित्रभावेनोपलक्ष्यतइति मन्तव्यम्। तस्मात् स्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नकारकल्पतरुरत्नाकरपारिजातकारप्रभृतीनाम्बहूनाम्पितुरभावे मातुः पुत्रधनाधिकार इत्येव सिद्धान्तः। वाचस्पतिना तु तदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामीति बृहद्विष्णुवचनं पठित्वा यथा मिताक्षरमेव सिद्धान्तितं तत्तु कुत्रापि तदतिरिक्तग्रन्थे तथा पाठस्यालिखनाद् भ्रान्तिविलसितमेव। विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादित्यपि मिताक्षराग्रन्थो दुष्टः विग्रहवाक्ये पूर्वनिपातनियमाभावात् समासे हि तन्नियमः शाब्दिकैः स्मर्यते न तु विग्रहवाक्यइत्यादिविज्ञानेश्वरोक्तन्याये यद्दूषणमन्यैरुक्तं तत्परिहाराय पराक्रम्यते। युगपदधिकरणवचनता तावत् द्वन्द्वस्य वचनाधिकरणे वार्त्तिके तन्त्ररत्ने च महता प्रबन्धेन निर-

त्ता। इतरेतरयोगोऽपि पदान्तरान्वये द्वन्द्वाच्छाब्दरीत्या प्रतीयते तेन पितरौ धनभाजावित्यनेन, युगपदन्वयोऽपि वस्तुगत्या तयोः क्रमेऽपि न वाक्यदोषः। सर्वैश्च श्रीकरमिश्रैस्तदभ्युपगमात्सर्वसमाधेयमिदम्। एकशेषभावपक्षे च मातापितरौ मातरपितरावित्यत्र मातृशब्दस्यपूर्वश्रवणात्समासैकशेषयोश्च तुल्यप्रतीतिजनकत्वाभावे विकल्पायोगादत्रापि तथा प्रतीतिरभ्युपेया विग्रहवाक्ये यद्यपि पूर्वनिपातनियमो नानुशासनसिद्धस्तथापि व्याख्यातृसम्प्रदायसिद्धोऽस्त्येव। न हि क्वापि पिता च माता च पितराविति विग्रहन् दृश्यते किन्तु माता च पिता च पितरावित्येवेत्यणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता सम्भवतीत्यनेनाशयेन तथोक्तिः सम्भवः। पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यं मातुस्त्वसाधारण्यमिति प्रत्यासत्तिरपि जनकताया अव्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदभिप्रायेणैवोक्ता। साधारण्यासाधारण्ये हि सम्बन्धकृते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बाविलम्बने भवत एव तथानुभवात्। वाक्यार्थबोधे क्रमाभावे किमिति वस्तुक्रम आश्रीयतइति श्रीकरोक्तिस्तु वचनान्तरे निरपेक्षत्वास्यावगत्या क्रमापेक्षया स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरप्यवश्यं निरस्यैव। बृहद्विष्णुवचनविरोधः परं दुरुत्तरोऽवशिष्यते तत्रापि यथाशक्ति प्रतिविधीयते। गौरवप्रतिपादकानि वचनानि तावन्मातापितृविषयाणि विरुद्धानि दृश्यन्ते। तानि विषयव्यवस्थयावश्यमविरोधन्नेयानि। तथाहि।

उपाध्यायादृशाचार्य आचार्याणां शतम्पिता।
सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते॥

गर्भधारणपोषाभ्यान्तेन माता गरीयसीत्यादीनि मातु-

रभ्यर्हितत्वप्रतिपादकानि, तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनादित्यादिस्मृतिवचनानि पित्राज्ञया परशुरामेण मातुः शिरश्छिन्नम् रघुनाथेन कौशल्यया निवारितेनापि पित्राज्ञया राज्यं विहाय वनवास आहृत इत्यादि पौराणिकान्यर्थदर्शनानि च पितृपूज्यता प्रत्यायकानि। तेषाञ्चायमविरोधप्रकारो यः पिता महागुरुलक्षणोपेतः "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छती"त्यादि योगीश्वरादिवचोभिः प्रतिपादितो माता च तदाज्ञावशवर्त्तित्वादिपतिव्रतात्वप्रयोजकसमस्तलक्षणारहिता। तयोर्मध्ये मातुरपेक्षया पितैवाधिकाभ्यर्हितः। यत्र तु माताऽरुन्धत्यादिवत्समस्तपतिव्रतागुणोपेता पिता तु जन्ममात्रप्रदः स तत्र मातैव पितुरपेक्षयाभ्यधिकमान्या। चिरकारिकोपाख्यानादौ महाभारतादप्येवमुपाख्यानस्वरसादयमर्थं उत्तीर्य्यते तदत्रापि मन्वादिवचनेष्वपुत्रपुत्त्रधनग्रहणाधिकारः क्वचित् मातुः प्रथमं क्वचित्पितुः प्रतीयमान एवमेव व्यवस्थापयितुमर्हः। तथाहि।

अनपत्यस्य पुत्त्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति मनुः ॥
भार्य्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।
माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञयेति बृहस्पतिः ॥
पुनर्मनुरेव। पिता हरेदपुत्त्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति ॥

तदभावे पिता तदभावे मातेति प्राग् दर्शितबृहद्विष्णुवचनानि। योगीश्वरवचने तु पितरावित्यत्र विज्ञानेश्वरोक्तरीत्या प्राङ्माता तदनु पिता। अन्यमते सम्भूय पितृभागः पितुर्वा प्राथम्यमिति विप्रतिपत्तौ पितुरधिकमान्या या माता सा पितुरपेक्षया प्रथमाधिकारिणी। या तु पितुरपेक्षया न्यूनमा-

नभाक् सा पितुः पश्चात्। युक्तञ्चैतत्। वृत्त्यादिसंविधानमकुर्वतः पितुरपेक्षया मातुरेवाधिकोपकारकत्वाद्धनग्रहणम्। वृत्त्यादिसंविधानकर्त्तुस्तु तस्य यावज्जीवम्भरणपोषणादिनातिशयितोपकारस्य धनग्रहणमिति सर्वस्मृतीनां सर्वनिबन्धानाञ्चादुष्टता भवतीत्यादि सुधीभिर्विभाव्यम्॥ इति पित्रधिकारः।

पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः। यद्यप्यपुत्त्रधनं भ्रातृगामि अपुत्त्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यन्तदभावे पितराविति शङ्खपैठीनसीयवचनयोः भ्रातर एवेति मनुवचने च पितृतः प्राक् भ्रातृणान्धनग्रहणं प्रतीयते। “मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धन”मिति च मनुवचने भ्रातृतः प्राक् पितामह्यास्तथापि क्रमपरयोगीश्वरवृहद्विष्णुवचनाविरोधाय तेषान्धनाधिकारमात्रपरत्व, मेतत्क्रमाविरोधसूचनार्थमेव मनुना भ्रातर एवेति पैठीनसिनापि ज्येष्ठा वा पत्नीति वा शब्दः प्रयुक्तोऽन्यथा तुल्यकक्ष्याधिकारिषु तत्प्रयोगोऽत्यन्तमयुक्तः स्यादिति मिताक्षराकारादयो बहवः। कल्पतरुकारस्तु पत्नी भ्रातृस्थले श्राद्धाद्यधिकारिणी साध्वी पत्नी प्रथमाधिकारिणी तदन्या तु भ्रातृपितृतोऽनन्तरम्। पितृभ्रातृस्थले तु पितृपितामहाद्युपार्जितं यद्विभागेन पुत्त्रे संक्रान्तधनन्तस्मिन्नपुत्त्रे प्रमीते पित्रोः पितृद्रव्याविरोधेन यत्तेनोपार्ज्जितन्तत्पित्रोः सतोरपि भ्रातृणामेवेत्याह। मम तु प्रतिभाति मातर्य्यपि च वृत्तायामिति मनुवाक्ये तदभावे मातापितराविति शङ्खपैठीनसिवचनयोः।

ततो दायमपुत्त्रस्य विभजेरन् सहोदराः।
तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा॥
सवर्णा भ्रातरो माता भार्य्या चेति यथा क्रमम्॥

तेषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः ॥

इति देवलवचने सर्वत्रापि वृत्तायान्तदभावे यथा क्रममित्यादिपदैः क्रमप्रतीतेर्योगीश्वरवृहद्विष्णुवचनयोरेव क्रमपरत्वमितरेषान्त्वधिकारमात्रपरत्वेन तदविरोधेन तत्तत्स्थाननिवेशोऽप्यन्ततिरिति समाधिर्नैव साधुः किन्तु चेत्रजादिपुत्त्रस्थले यथा स्मृतिवचनक्रमविपर्यासे औरसानुकूल्यगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्थापितस्तथात्रापि दायभागप्रकरणे पुत्त्रादीनाम्पित्राद्युपकारकत्वकीर्त्तनस्य गुणवत्त्वादिकीर्त्तनस्य वा मन्दप्रयोजनत्वात्प्रत्यासत्तितारतम्यवत् धनस्वाम्युपकारातिशयानतिशयगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्यथावचनं स सर्वोऽपि क्रमविपर्यासः समाधेयोऽन्ये तु समाधयः कुशकाशावलम्बनमात्रतुल्या अनुपादेया इति । एव मग्रेऽपीति सर्वं सुस्थम् । भ्रातृष्वपि प्रथमं सहोदराः ।

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनम्भवेदिति मनुना

बहवोज्ञातयो यस्य सकुल्या बान्धवाऽस्तथा

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेदिति बृहस्पतिना च ।

प्रत्यासत्त्यतिशयस्यैवासति विशेषवचने विनिगमकत्वेनोक्तेः भिन्नोदराणां मातृकृतविप्रकर्षात् । भ्रातर इति सामान्यग्रहणात्सोदराभावे भिन्नोदराः । इदमेव व्यक्तमुक्तं संग्रहकारेण ॥

सोदर्याः सन्त्यसोदर्य्या भ्रातरो द्विविधा यदि ।

विद्यमानेऽप्यसोदर्य्ये सोदर्य्या धनभागिन इति ॥

इति भ्रात्रधिकारः ॥

भ्रात्रभावे तत्सुताः भ्रातृसुता धनभाजः ॥

न च तथा तत्सुता इति तथाशब्देन भ्रातृपुत्त्रयोः सादृश्यप्रतिपादनाद् अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पनेति वचनाच्चानयोः पित्रभावे विभज्य धनग्रहणमस्त्विति वाच्यं, विष्णुवचनाविरोधेन तथाशब्दस्य चशब्दार्थत्वात्। अन्यथा तथापदस्य पूर्वेणान्वयसम्भवेन पितृभ्रातृणाञ्च विभज्य ग्रहणमित्यपि कुतो न स्यात्। तत्रेद्विष्णुवचनविरोधान्नेत्युच्यते सोऽत्रापि तुल्यः। अनेकपितृकाणामितिवचने भ्रात्रभावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्यपुत्त्रे भ्रातरि प्रमीते विद्यमानानां भ्रातृणां सर्वेषां तद्धनसम्बन्धे जाते तद्विभागात् प्रागेव तन्मध्येऽपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्त्राणाम्पितृव्यैः सह समविभागे प्रसक्ते स्वपितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न सर्वे पितृव्यसमामित्येतदर्थम्, भ्रातृसत्त्वे तत्पुत्त्राणाम्पितृव्यधनेऽनधिकारात्। पूर्वाभावे परः पर इति योगीश्वरवचनात्तदभावे भ्रातृपुत्त्रगामीति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन भ्रात्रभावाभिधानाच्च। भ्रातृपुत्त्रेष्वपि प्रत्यासत्त्यतिशयात्पूर्वं सोदरभ्रातृजास्तदभावे भिन्नोदरजाः। युक्तञ्चैतत्। असोदरभ्रातृपुत्त्रो हि धनिनो मातरं विहाय स्वपितामही विशिष्टस्य धनिपितुः पिण्डन्ददातीति सोदरभ्रातृपुत्त्राज्जघन्यस्तदनन्तरमेवाधिकारीति। न च सपत्नीकत्वे त्रयाणां श्राद्धदेवतात्वात्सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति तत्रानुप्रवेश इति वाच्यम्। मात्रादिशब्दानां स्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेव मुख्यत्वात्तेनैव च रूपेण श्राद्धानुप्रवेशस्मरणात्। यथा स्मरन्ति ॥

स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधाकरम् ॥
पितामही च स्वेनैव तथैव* प्रपितामहीति ॥

* स्वेनैव—पा० १ पुस्तके ॥

सपत्नमात्रादीनामनुप्रवेशः प्रत्युक्तः ।

अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टन्न पार्वणमि"ति स्मरणाद्‌-याति । किञ्च सपत्नीकदेवताकश्राद्धविधेः पुत्रादिसर्वजनाधि-कारिकत्वात्सपत्नमात्रादीनाञ्च नित्यसंयोगाविरोधान्मात्रादि-सापिण्ड्यमेव सपत्नीकरणविधायकत्वं युक्तम् ॥ इति भ्रातृपुत्रा-धिकारः ॥

भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः पूर्वोक्तपितृभ्रातृतत्सुतभिन्ना गृह्णन्ति गोबलीवर्द्दन्यायात् ते च पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र प्रथमम्पितामहीधनभाक् । "मातर्य्यपि च वृत्तायां पितु-र्म्माताहरेद्धन"मितिमानवान्मातृनन्तरम्पितामह्या धनग्रहणे प्रसक्ते पितादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानाम्बहुक्रमायामन्तस्तदनुप्रवे शासम्भवादुत्कर्षेऽप्यग्रे तदुत्कालनकारणाभावात्तदनन्तरम्पितामहादयोऽन्ये गोत्रजा इति विज्ञानेश्वरः । अत्र स्मृतिचन्द्रिकाया-ङ्गोत्रजा इत्यत्र सरूपैकशेषेण पुमांस एव गोत्रजा न तु स्त्रीरूपाः । विरूपैकशेषो हि कुक्कुटावानय मिथुनङ्करिष्याम इत्यादि वाक्य-शेषादिसमभिव्याहारादिप्रमाणान्तरावगततात्पर्य्यग्रहनिबन्धनो न चात्र प्रमाणमस्ति । प्रत्युत भ्रातृसुतादिसाहचर्य्यपुङ्गोत्रजग्र-हणएव साधकमस्ति । किञ्च पत्नीदुहित्रादीनां गृह्णग्राहिकधन-ग्रहणाधिकारोक्तेस्तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा इति श्रुतेरस्तु तद्व्यतिरिक्तविषयता गोत्रजादिस्थले तद्विरोधाद्विरूपै-कशेषकल्पनैव हातुमर्हा । अतएव 'जीवन्पुत्रेभ्यः पिता दायं* विजेदि"त्यापस्तम्बसूत्रं व्याचक्षाणेन तद्भाष्यकारेण पुत्रेभ्य एव दायं विभजेत न स्त्रीभ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तोक्तं, यद्यपि भ्रातृ-

* पुत्रेभ्यो दायं—पा० १ । २ पुस्तकयोः ।

पुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति पाणिनिस्मरणात्पुत्रेभ्य इत्यत्र पुत्राश्च दुहितरश्चेति विग्रहे विरूपैकशेषेण दुहितॄणामप्यत्र सूत्रेऽनुप्रवेशः शक्यते कर्तुंन्तथापि पुमांसो दायादा न स्त्रियः। तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा इति श्रुतेरिति । श्रुतिविरोधात्तात्पर्यग्राहकमानाभावाच्च विरूपैकशेषोऽनुशिष्टोऽप्यत्र न ग्राह्य इति भाष्यकाराभिप्रायः। जीमूतवाहनोऽपि याज्ञवल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्गोत्रजातस्य पिण्डदानानन्तर्यक्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजपदग्रहणं कृतं सपिण्डस्त्रीणाञ्च व्युदासार्थञ्च तासामेतद्गोत्रजातत्वात्*। अतएव अर्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ बौधायनः। न दायन्निरिन्द्रिया अदायादाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतेरिति। नायमर्हतिं स्त्रीत्यन्वयः। पत्न्यादीनान्त्वधिकारो विशेषवचनादविरुद्ध इति तन्न साधु। मन्वादिवचनेषु प्राग्लिखितेषु पितामह्या धनाधिकारस्य शृङ्गग्राहिकयैव विधानात्तदेकवाक्यतया योगीश्वरवचनस्यापि विरूपैकशेषेण तत्संग्रहेऽपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविरोधात्। जीमूतवाहनस्य तु मात्राधिकारविचारप्रस्तावे पितामहसन्तानात्पूर्वम्पितामहाच्च परतः पितामह्या धनाधिकारः। पितृतः परतो मात्रधिकारवत् । याज्ञवल्क्येन मात्रधिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वम्पितामहपितामह्योरधिकारस्य सूचितत्वात्पृथङ्गोक्त इति वदतोऽत्र च सपिण्डस्त्रीव्युदासार्थङ्गोत्रजग्रहणं वदतः पूर्वापरविरोधानुसन्धानमपि नास्ति। शृङ्गग्राहिकया योगीश्वरवचने पितामह्याः पितृव्यादिपत्नीवदनभिधानस्य तुल्यत्वात्तद्वदेवादायादश्रुतिप्रवृत्तेरविरोधात्। विद्यारण्यश्रीचरणोक्तप्राग्लिखिततस्मान्निरिन्द्रियाइत्यादिश्रुतिव्याख्याने तु

* तासामेतद्गोत्रजातत्वात्—इति नास्ति १ पुस्तके।

स्त्रीत्वाद्दायग्रहणप्रतिषेधकत्वमेवास्याः श्रुतेर्नास्तीति न वा ग्र-
ह्णा न चोत्तरम् । परन्तु बौधायनमुनिवचनविरोधि तद्व्याख्या-
नङ्कथमुपपद्यताम् । अस्तु वा इन्द्रियपदस्य वाक्यशेषात्सोम-
परता तथापि दायादत्वाभावाभिधानावलम्बनस्यान्यस्या-
सत्वान्निरालम्बनश्रुतेरसम्भवात्त्विद्ववत्कीर्त्त नानुपपत्तिप्रभूत--
प्रतिषेधकल्पनावश्यम्भावात् । तस्माद्धर्मेणाविज्ञातेन इतेन
ब्रह्महैत्यवैवेति ध्येयम् । पितामह्या अभावे पितामहादयः
सगोत्राः सपिण्डा धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां ब-
न्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्रापि पितृसन्तानाभावे पितामही पिता-
महः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्ता-
नाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तद्भ्राता तत्सूनवश्चेत्येवमा-
सप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानामपुत्रधनभाक्त्वम् । सपि-
ण्डाभावे समानोदकानाम् । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त ।
जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह मनुः ॥

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात् ।
जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यत इति ॥

विष्णु वचने बन्धुसकुल्यपदाभ्यां सपिण्डसगोत्रौ गृह्येते
इति प्रागेव प्रतिपादितम् । समानोदका अपि प्रत्यासत्तिक्रमे-
ण धनभाजः समानोदकाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिवि-
धा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्च । तथा च स्मृतिः ।

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः ॥ १
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ २

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवा इति ॥ ३

तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथममात्मबन्धवस्तदनन्तरम्पितृबन्धवस्तदनु मातृबन्धव इति क्रमः। मनु स्मृतौ तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्य्यः शिष्य एव वेत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुत्रयस्य च ग्रहणं योगीश्वरवचनेऽपि बन्धुपदेन मातुलाद्युपलक्षणमन्यथा मातुलादीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणाञ्चनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानान्तेषामेव स नेति महदनौचित्यमापद्येत। बन्धूनामभावे चाचार्य्यो धनभाग्यद्यपि योगीश्वरवचस्याचार्य्यो नोपात्तस्तथापि शिष्य उपात्तस्ततः प्रधानः ततः प्रत्यासन्नतमस्याचार्य्य औचित्यादुपलक्षणीयः। "आचार्य्यः शिष्य एव वे"ति मनुना "पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्य्यस्तदभावेऽन्तेवासी"त्यापस्तम्बेन च स्पष्टमेवाचार्य्याभावे शिष्यस्याधिकारबोधनाच्च। शिष्याभावे सब्रह्मचारी सहाध्यायी धनभाक्। यस्यैकस्मादाचार्य्यादुपनयनाध्ययने स सब्रह्मचारी। सब्रह्मचारिणोऽभावे ब्राह्मणद्रव्यव्यतिरिक्तं राजा गृह्णीयात्। सहाध्यायिपर्यन्तमधिकारमुक्त्वा तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति प्रागुदाहृतवशिष्ठवचनात्।

सर्वेषामप्यभावे ब्राह्मणा रिक्थभागिनः।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥
अहार्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः।
इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥

इति मनुवचनाच्च ब्राह्मणद्रव्यं सब्रह्मचारिपर्य्यन्ताभावे श्रोत्रियो ब्राह्मणः प्रथमं गृह्णाति तदभावे ब्राह्मणमात्रम्। यथाह गौतमः।

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थमजेरन्निति।
ब्राह्मणमात्रन्तु मनुवचने ब्राह्मणमात्रग्रहणात्।
नारदोऽपि। ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन।
ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथेति॥

पुत्रादीनां पत्नीपर्य्यन्तानान्दायहराणां वानप्रस्थादिविषयेऽपवादमाह योगीश्वरः॥

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः।
क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिन इति॥

ब्रह्मचार्यत्र नैष्ठिको यतिसाहचर्य्यात्। तेनोपकुर्वाणकस्य धनं पुत्रादिदौहित्रान्तानामसम्भवात्पित्रादय उक्तक्रमेण गृह्णीयुः। क्रमश्चात्र प्रतिलोमो ज्ञेयः। तथा च नैष्ठिकस्य मृतस्य धनमाचार्य्यस्य यतेः सच्छिष्यस्य वानप्रस्थस्य धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः। धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता। तीर्थशब्दस्याश्रमवाचित्वादेकतीर्थ्येकाश्रमी। धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी चेत्यर्थः। शिष्यस्य स्वत्वन्तु न सद्वृत्तत्वं दुर्वृत्तपुत्रादीनामपि धनानधिकारस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात्। तच्च वक्ष्यते। किन्त्वध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमत्वं ग्राह्यम्। मदनरत्नकारस्तु वानप्रस्थधनमाचार्य्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वेति विष्णुवचनं लिखित्वानुलोममेव क्रमं मत्वा वानप्रस्थधनमाचार्य्याभावे शिष्यो गृह्णीयादित्याह। नन्वनंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति वशिष्ठादिवचनैर्नैष्ठिकादीनान्धनसम्बन्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्धनग्रहणाधिकारिकथनमत्रानुपपन्नं, न च रिक्थग्रहणस्य तेषां वशिष्ठादिभिर्निषेधेऽपि प्रकारान्तरार्जिततदीयधनाधिकारप्रतिपादकमिदम्भविष्यतीति वाच्यम्। "ब्रह्मचारी यतिश्चैव पक्वान्नस्वामिनावुभा" विति स्मृतेर्ब्रह्मचारिणश्च प्रतिग्रहादिनिषेधात्। असंनिचयो भिक्षुरिति यतेर्द्रव्यसंचयस्यैव निषे-

धात्तयोस्तावदुपायान्तरेणार्जनधनाभावोऽपि । वानप्रस्थस्यापि द्द्यादेव न प्रतिगृह्णीयादित्यादिभिः प्रतिग्रहादिनिषेधाद्वा-धनमिति चेत् न । वानप्रस्थस्य तावत्

अन्हो मासस्य षस्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ॥
अर्थस्य निचयं कुर्य्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥

इति वचनाद्भोजनादिपर्य्याप्तयत्किञ्चिद्धनसंग्रहोऽस्त्येव, यतेरपि।

कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै बिभृयाद्यतिः ।
योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ॥

इति वचनाद्वस्त्रपुस्तकादिकिञ्चिदस्त्येव। नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थंवस्त्रादिसम्बन्ध आवश्यकः। तेन मृतानान्तेषान्तत्केन ग्राह्यमित्यपेक्षायान्दायादान्तरापवादेनैतेऽधिकारिण उच्यन्त इति॥

अथ संसृष्टिधनविभागः ॥

तत्र मनुः । विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यन्तत्र न विद्यते ॥

इति अत्र समविभागनियमादेव विषमविभागप्रकारनिरासे सिद्धे ज्यैष्ठ्यन्तत्र न विद्यतइति पुनर्वचनं ज्यैष्ठ्यादिकृत एव विषमविभागो न भवति बह्वल्पधनसंसर्गानुरोधी तु विषमविभागो भवत्येवेति सूचनार्थम् । केचित्तु, संसृष्टद्रव्योपचयांशज्यैष्ठ्यादिकृतो विषमविभागो भवत्येव । संसृष्टद्रव्यविभागस्तु सम एवेत्येतज्ज्ञापनाय ज्यैष्ठ्यमिति वाक्यशेष इत्याहुः। तन्न एतादृशव्यवस्थाया अस्मादप्रतीतेः । समस्तत्र विभागः स्यादित्युक्त्या द्रव्योपचयेऽपि साम्यनियमप्रतीतेः। संसृष्टिविभागेऽप्यविभक्तविभागवत्संसृष्टद्रव्याविरोधेन विद्यादिलब्धस्याविभाज्यत्वन्तु तुल्यमेव प्राप्तमपवदति बृहस्पतिः।

संसृष्टिनान्तु* यः कश्चिद्विद्याशौर्य्यादिनाधिकम् ।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

* संसृष्टानान्तु—पा० २ । ३ पुस्तकयोः ।

संसृष्टिता च पित्रादिनैव कर्त्तव्या नान्येन विभक्तो यः पुनः पित्रेत्यादि प्राक्लिखितबृहस्पतिवचनादिति वक्ष्यः। बयन्तूपलक्षणमपि पित्रादिग्रहणमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम्। अविभक्तविभागात्संसृष्टिष्वपि मिथो विभागकरणात्प्राग् यो मृतस्तस्य पुत्राः प्रमीतपितृतो भागकल्पनेति वचनात् स्वस्वपित्रंशं विभज्य गृह्णीयुः। यस्य तु संसृष्टिनो मृतस्य पुत्रादयो न सन्ति तद्धनग्रहणे पत्नीत्यादिवचनात्पत्न्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्यैवेत्यनुवृत्तावाह योगीश्वरः। संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति। तु शब्दात्पूर्वापवादः। अपुत्रस्य संसृष्टिनोमृतस्यधनं संसृष्ट्येव गृह्णीयान्न पत्न्यादिरित्यर्थः। एतेन पत्न्याद्य पुत्रधनग्रहणाधिकारिगणे भ्रातृधिकारावसरे वचनमिदं प्रवर्त्तत इति व्याचक्षाणो जीमूतवाहनो भ्रान्त एवेत्यवसेयम्। अस्याप्यपवादः। सोदरस्य तु सोदरः।

दद्याच्चापहरेच्चांशञ्जातस्य च मृतस्य च।

इति। संसृष्टिनः संसृष्टीत्यत्रापि सम्बन्धः। तथा चायमर्थः। सोदरः संसृष्टी संसृष्टिनः सोदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्यांशन्दद्यात्तत्पुत्राय दद्यादिति यावत्। मृतस्य पुत्रादित्रयरूपेणाप्यजीवतोरंशमपहरेदात्मसात्कुर्यात् स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः। पदद्वयानुषङ्गं विनैव व्याख्याने तु शब्दबलायातमस्य पूर्वापवादत्वं भज्येत। एवञ्च सोदरासोदरसंसृष्टिसद्भावे सोदर एव संसृष्टी सोदरसंसृष्टिधनग्रहणाधिकारी न भिन्नोदर इति पूर्वोक्तापवादः। यत्र तु भिन्नोदर एव संसृष्टी सोदरान। तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रादिरहितभ्रातृधनग्रहणमित्याह।

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृज इति॥

इति ॥

अत्रासंसृष्टिपदङ्काकाक्षिवत्पूर्वोत्तरार्धयोरपि* संबध्यते। तथा संसृष्ट इत्यपि। तत्र पूर्वार्द्धे एकोदरसंसृष्टः सहोदर इत्यर्थः। उत्तरार्द्धे तु संसृष्टित्वार्थकमन्यमातृज इत्यनन्तरश्चैवकारोऽध्याहार्य्यः। ततश्चायमर्थः। अन्योदर्य्यो सोदरोऽपि संसृष्टो चेद्धनं हरेत्। असंसृष्टो चेदन्योदर्यो न हरेत्। तथा चान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनेन भिन्नोदरस्य संसृष्टित्वमेवैकं धनग्रहणकारणं न भ्रातृत्वमात्रमित्युक्तं भवति। तथासंसृष्टः सोदरोसंसृष्टोऽपि चेद्धनं हरेत्किमुत ससृष्टो। संसृष्टः संसृष्टोऽप्यन्यमातृज एवैको धनन्न हरेत् किन्तु सोदरेण संसृष्टिनापि सह विभज्य गृह्णीयात्। अत्रायं पर्य्यवसितोऽर्थः। असंसृष्टिसोदरे संसृष्टिभिन्नोदरे च सत्यपुत्रभ्रातुर्धनं सोदरत्वसंसृष्टित्वरूपैकैकधनग्रहणकारणयोगात्समं विभज्य गृह्णीयाताम्। सोदरोऽपि चेत्संसृष्टो कारणद्वययोगेन बलवत्त्वात्सर्वं स एव गृह्णीयादिति। अत्र चैकैकनियमेनार्थादपरकारणनिराससिद्धावपि दृढीकरणाय पुनस्तन्निरासः। उभयथापि वाक्यव्युत्पत्तेः। पुलिङ्गञ्च संसृष्टीत्यादावविवक्षितमतएव मनुना सोदरभगिनीनामपि तद्धनग्रहणमुक्तम्। अथाह।

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि।

इति संसृष्टिविभागमुपक्रम्य।

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः।

म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते।

सोदर्य्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम्॥

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभय इति॥

* र्द्धयोरपि—पा० १। पुस्तके।

येषां संसृष्टिनां मध्येऽन्यतरः संसृष्टी ज्येष्ठः कनिष्ठोऽपि मध्यमो वांशप्रदानतो हीयेतानधिकार्यंशप्रदाने स्यात् । सार्वविभक्तिकत्वात्सप्तम्यर्थे तसिः । विभागकाले पातित्येनाश्रमान्तरपरिग्रहेण वा म्रियेत वाऽगृहीतभाग एव तर्हि तस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धरणीयः । स च प्रथमं तत्पुत्रादिभ्यो देयः तदभावे सोदर्य्या भ्रातरो संसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगतास्तत आगत्य सहिता मिलिताः, ये च भ्रातरो भिन्नोदरा अपि संसृष्टाः संसृष्टिनः सनाभयो मृतस्य सहोदरा भगिन्यश्च सममवैषम्येण विभजेयुर्विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः । अत्र सोदरभ्रातृभगिनीनामसंसर्गेऽपि संसर्गे च भिन्नोदराणामपि धनाधिकारमभिदधता मनुना योगीश्वरोक्त एवार्थः स्पष्टमुक्तो भवति । अत्र श्रीकरः । संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यासोदरसंसृष्टिमात्रविषयत्वेऽन्यानपेक्षत्वात् सोदरस्य तु सोदर इत्यस्याप्यसंसृष्टसोदरमात्रविषयत्वे तथात्वादसोदरे संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिन्युभयोः प्राप्तौ यदि द्वयमेव प्रवर्त्तते तदाऽनयोरन्य*सापेक्षयोरुभयोर्विधायकत्वं स्यात् । नचैकस्य सापेक्षनिरपेक्षोभयरूपतया विधायकत्वं विधिवैषम्यापादकमुचितम् । यथा द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य न वैश्वदेवउत्तरवेदिमित्यादिनिषेधकृतविकल्पसापेक्षं पर्वद्वये विधानमन्यपर्वद्वये तु निरपेक्षमिति सप्तमाधिकरणे विधिवैषम्यभयादन्यथासिद्धान्तितम् । तथाचासोदरे संसृष्टिन्यसंसृष्टिनि च सोदरे उभयोरप्रवृत्तौ न कोऽपि तद्धनं गृह्णीयादित्यापतेत् । अतः संसृष्टिनस्त्वित्यनेन संसृष्टिधने संसृष्टिनोऽधिकारउक्तो तदपवादोऽयं सोदरस्य त्विति । तथा च संसृष्टिनो-

* प्राप्तावन्योन्येत्येव—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ।

प्यसोदरस्य सोदरे संसृष्टित्वरहितेऽपि सति नाधिकार इत्याह तन्मीमांसानयतत्त्वालोचननिबन्धनमभिधानम् न हि द्वयोः क्वचिन्निरपेक्षयोः प्रवृत्तयोः शास्त्रयोः क्वचिदुभयविषयसमावेशवशादेव प्रवृत्तिमात्रेण वैरूप्यमवतति तथा सति केवलोद्गातृप्रस्तोत्रापच्छेदे* निरपेक्षयोः सर्वस्वदात्रिपृथशास्त्रयोर्युगपदुभयापच्छेदे प्रवृत्त्यभावाद्विरोधाभावेन किञ्चिन बाध्यतइति विचारो निर्मूलः स्यादपच्छेदनये। तस्मात् क्वचिद्विध्यन्तरबाधनिरपेक्षविधानं क्वचित्तद्वाधसापेक्षं चेत्तदा वैरूप्यं यथोपात्तवपन्तीत्यत्र प्राङ्निरूपितम्। अन्यथा चतुर्होत्रापौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामित्यनयोरुपांशुयागाग्नीषोमीयविषयऐन्द्रदध्यैन्द्रपयोविषये चैकैकशः प्रवृत्तयोरुभयोः साधारणयोर्हविषि विषयसमावेशेऽप्येकमपि न प्रवर्त्तेत। यदपि स्वयमुपवर्णितं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यापवादः सोदरस्यत्वित्यादिरिति तदप्यसम्बद्धं विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्। पौर्वापर्य्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्। यच्चान्योदर्य्यवचनं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यैव विवरणार्थमित्युक्तं तेन वचोभङ्ग्यानर्थक्यमेव तस्योक्तम्। किञ्च सोदरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टासोदरापवादार्थसोदरवचनस्य वर्णनात्सोदरासोदरयोरुभयोरप्यसंसृष्टित्वे प्रवृत्त्यभावात् तुल्याधिकारोऽनधिकारो वा द्वयोरपि स्यात्। अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्त्तते तर्ह्यत्र संसृष्टिवचनबाधसापेक्षमन्यत्र तु तन्निरपेक्षमिति प्रत्युत तत्रैव त्रिविधवैरूप्यम्। यथा सौमिकी वेदिर्यदि दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्शपौर्णमासिकवेदिबाधेन विधीयेत तर्हि तत्रातिदेशबाधसापेक्षस्तद्विधिरन्यत्र तन्निरपेक्ष इति वैरूप्यादवेदिमद्विषयकत्वमेव तस्य व्यवस्थापितं तन्त्रे। अस्मन्मते तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्भिन्नविषय-

* प्रतिवच्छेदे—पा० १ पुस्तके।

त्वेनानर्थक्यवैरूप्ययोर्न प्रसक्तिरिति कृतं विस्तरेण । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्त्वाह येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वेत्यादि मनुवचने चशब्देन सोदरभ्रातृभगिन्यसोदरसंसृष्टभ्रातृणामितरेतरयुक्तानां विभागकर्तृत्वागतेः संसृष्टभिन्नोरभ्रातरस्तैः सहिताः सोदर्याः स नाभयो भगिन्यश्च तमलुप्तं भागं समं विभजेरन्नित्यन्वयान्मिलितानामेव कर्तृतायाः समेत्य सहितशब्दाभ्यामवगतेर्योगीश्वरवचसा संसृष्टिसोदरसद्भावे भिन्नोदरस्यानधिकारावगतेरस्ति तावदनयोर्विरोधः, तद्विरोधपरिहारार्थं केचिदेवं मानवं व्याचक्षते । तमलुप्तभागं सोदरा यदि संसृष्टास्तदातएव गृह्णीयुर्नासंसृष्टिनः सोदरा अपि । संसृष्टसोदराभावे सर्वे सोदराः समेत्य मिलित्वा सहिताः समप्रधानभावेन समन्यूनाधिकं विभजेरन् सोदराणामभावे सनाभयो भगिन्यस्तासामप्यभावेऽन्योदर्य्या इति । तदेतदनेकाध्याहारदोषादतिक्लिष्टत्वाच्चोपेक्षणीयम् । विज्ञानेश्वरेणापि मानवसंवादायान्योदर्य्यस्तु संसृष्टो नान्यादर्यो धनं हरेदिति पाठेन योगीश्वरवचनस्य यत्तदप्यावृत्त्यध्याहारादिना क्लिष्टमत्यन्ताप्रतीयमानार्थकं स्वप्रज्ञाविलसितमाचम् । तस्माद्यथाप्रतीयमानार्थकयोरेव मनुयोगीश्वरवाक्ययोर्विषयव्यवस्थयैवाविरोधो वाच्यो नातिक्लिष्टकार्थ्येनेति सैवोच्यते । स्थावरजङ्गमात्मकोभयविधधनसद्भावे मनुवचनं संसृष्टानां भ्रातॄणां भगिनीनाञ्च विभज्य ग्रहणं बोधयति योगीश्वरवचस्तु केवलस्थावरसद्भावे केवलतदितरद्रव्यसद्भावे वा तद्विषयम् ॥

अन्तर्द्धनन्तु यद् द्रव्यं संसृष्टानान्तु तद्भवेत् ॥

भूमिं गृह्णन्त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः" इति प्रजापतिस्मृतेः ।

द्रव्यमिति गोबलीवर्दन्यायेन प्रकटस्य द्विपदचतुष्पदादिरूपस्य जङ्गमद्रव्यस्य ग्रहणम् । संसृष्टानां भिन्नोदराणामिति शेषः। योगीश्वरवचसि नान्योदर्य्यादिति पाठः। तस्मात् केवलस्थावरसद्भावे केवलजङ्गमसद्भावे च योगीश्वरवचनादसंसृष्टोऽपि सोदरस्तद्गृह्णीयान्न तु संसृष्टोऽपि भिन्नोदरः। उभयविधधनसद्भावे तु प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थायां संसृष्टाः सोदरा भ्रातृभगिन्यः संसृष्टा भिन्नोदराश्च विभज्य गृह्णीयुः । मनुवचनस्याप्येतदर्थत्वैवेति। तदसत्। अध्याहाराक्लिष्टतादिदोषस्य तत्राप्यनपायात् । प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थाया विज्ञानेश्वरीयव्याख्यानेऽप्यविरोधात् । अतएव मदनरत्नकृता तद्व्याख्यानमभ्युपेत्यैव प्रजापतिवचनमपि व्यवस्थापकतया पठितम्प्रत्युत भवद्व्याख्याने योगीश्वरवचने पौनरुक्त्यं दुष्परिहरमापद्यते। अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेदित्यनेनोक्तस्यैवार्थस्य संसृष्टो नान्यमातृज इत्यनेनान्यूनानतिरिक्तस्य प्रतिपादनात् । मानवसंवादिनोपुनरुक्तस्यार्थस्य क्लेशेनापि वक्तुं शक्यत्वे मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनागौरवापादकस्यार्थान्तरस्य कल्पयितुमनुचितत्वाच्च। याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायां शूलपाणिः। अन्योदर्य्यः संसृष्टी नान्योदर्य्यधनंगृह्णीयात्। असंसृष्टरपि सोदर एव गृह्णीयात्। न तु संसृष्टः सापत्नभ्राता। नान्योदर्य्यो धनं हरेदिति पाठे अन्योदर्य्यः सत्संसृष्टरपि धनं न गृह्णीयादिति व्याख्या असंसृष्टिसोदराधिकारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्ततेत्याह तत्तु श्रीकरमतसमानयोगक्षेमम्। रत्नाकरकृत्त्वाह यस्तु कल्पतरौ नान्योदर्यो धनं हरेदिति पाठो दृश्यते समूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरापारिजत-

हलायुधग्रन्थेषु नान्योदर्य्यो धनं हरेदितिपाठदर्शनात्तदनुसारिव्याख्यानदर्शनाच्च लिपिप्रमाद एवेति। दायतत्त्वकारस्तु सोदरे संसृष्टिनि संसृष्टिन्यसोदरे च सतरस्तावद्गृह्णीयात्। एवं सोदरासोदरयोः संसृष्टिनोः सद्भावे इतर इत्यत्र प्रथम आह। अन्योदर्य्यस्त्विति। अन्योदर्य्यः पुनः संसृष्टी सन् गृह्णीयान्नान्योदर्य्यमात्रः। किन्त्वसंसृष्ट्यपि पूर्ववचनस्थसोदरपदानुषङ्गात्सोदरो गृह्णीयात्। तत्रैकविषये पूर्ववचनोक्तसोदरत्वसंसृष्टित्वयोरेकशः सम्बन्धेन तुल्यत्वाद्विज्य ग्रहणमेतदुभयसत्त्वे वासोदरस्यासंसृष्टिनोतुल्यरूपत्वान्नेति द्वितीय आह। संसृष्टीनान्यमातृज इति। सोदरे संसृष्टे सत्यन्यमातृजः संसृष्टेपि न गृह्णीयात्। अर्थात्तत्र संसृष्टी सोदर एव गृह्णीयात्। संसृष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्यैव बलवत्त्वादित्याह तदपि मिताक्षरादिसम्वाद्येव व्याख्यानकौशलन्त्वधिकम्। यदा तु संसृष्टः पिता पितृव्यो वा नास्ति तदाऽसंसृष्टभिन्नोदरो गृह्णीयात्। तदभावे त्वसंसृष्टः पिता। तदभावे तत्पत्नी। तथा च शङ्खः। "स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्त्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी"ति। स्वर्यातस्यापुत्रस्य संसृष्टस्य संसृष्टाभावे भिन्नोदरासंसृष्टिभ्रातृगामि द्रव्यमित्यर्थः। तेन संसृष्टधनविषये यथास्थितमेवेदं वचनमिति स्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नकारावाहतुः। संसृष्टभ्रातृविषयमेवैतत्तेन पितृपत्न्योस्तदभाव इति न विरुद्धमिति मिताक्षराकारादयः। स्मृतिचन्द्रिकायां शङ्खवचने ज्येष्ठग्रहणं सुसंयतत्वादिगुणवत्त्वकथनार्थं न तु मध्यमादिनिवृत्त्यर्थम्। पुनरपि तदभावइति वक्तव्ये वाशब्दः प्रयुक्तःफलसाम्यात्। तथाहि वाशब्दाद्विकल्पः प्रतीयते। न चात्र स्वाम्यभूते* वस्तुनि तुल्यावगतेः फलसाम्य-

* स्वाम्यरूपे—पा० १। पाठः।

मस्त्येव। एवं चायं क्रमः भ्रातृभावे पिता तदभावे माता तदभावे ज्येष्ठा पत्नीति मदनरत्ने तु मातापित्रोर्विपरीतक्रमः। मिताक्षरोक्तन्यायाद्विभक्तासंसृष्टविषयविष्णुवचनवदत्र न्यायबाधकवचनाभावाद्विति तदाशयः। अतएव पत्नी दुहितर इति वचने विष्णुवचनानुरोधेन स्मृतिचन्द्रिकायामपितरावित्यत्र प्राक् पिता तदभावे मातेत्येव तत्रोक्तम्। प्रपञ्चितञ्चैतद्विस्तरेणास्माभिः प्रागेव। ततश्च मदनरत्नो* दुहित्रादिक्रमविरोधादविरोधायैतत्संसृष्टभागविषयमिति कल्पते विभक्तोक्तनैयायिकपत्नीदुहित्रादिक्रमोऽत्र वाचनिकक्रमेण बाध्यते। अस्मिन् क्रमे कस्य चिन्न्यायस्याभवाद्वाचनिक एवायं क्रमः, नारदोऽपि।

मृते पत्यौ तु भार्य्यास्तु अभ्रात्रपितृमातृकाः।
सर्वे सपिण्डास्तु धनं विभजेयुर्यथांशत इति॥

अस्यार्थः। भार्य्याः पत्न्यः। अभ्रातृपितृमातृकाः याः पत्युर्भ्रातृपितृमातरस्तदभावविशिष्टा इत्यर्थः। अत्र द्वन्द्वसमासे भ्रातृपित्रर्याभ्यर्हितपित्रादिपदपूर्वनिपातं परित्यज्य वैपरीत्येन समासरचनां कुर्वता नारदेन संसृष्टापुत्रधनं प्रथमं भ्रातृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे तत्तस्यपत्न्यभिगामीति दर्शितम्। एवञ्च संसृष्टपत्नीनां मुख्यगौणपुत्राभावे न प्रथमन्दायहरत्वं किन्तु संसृष्टिसोदरभिन्नोदरभ्रातृपितृमातृणामप्यभावे इति द्रष्टव्यम्। सर्वे सपिण्डास्त्वित्यादेस्त्वयमर्थः। संसृष्टापुत्रस्य ये भ्रातृपितृमातृव्यतिरिक्ताः सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयस्ते स्वधनम्पूर्वमपुत्रधनेन सह स्वपित्रादिना संसृष्टन्तदूर्ध्वन्तत्पत्नीभिः सहयथांशतो भ्रातृपुत्राणां भ्रात्रंशो भार्य्याणामवंश इत्येवमंशानतिक्रमेण विभजेयुरिति। पत्न्य-

* विवदन्—पा० १। पुस्तके।

भावे संसृष्टापुत्रांशन्तद्भगिनी लभते। तथा च बृहस्पतिः॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोंशं लब्धुमर्हति॥

अनपत्यस्य धर्म्मोऽयमभार्य्यापितृकस्य च॥

अमातृकस्य चेति चशब्दार्थः भगिन्यभावे केवलाः सपिण्डा अनन्तराः सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् यथांशतः तस्य तस्य धनस्य वेदिति मनूक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन्। प्रतिपदोक्तानामभावात्। तथा च स एव॥

मृतोऽनपत्योऽभार्य्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः।

सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् यथांशतः॥

तद्दायं संसृष्टिदायम्। मृतोऽनपत्यइत्यादेः प्रतिपदोक्तसंसृष्टधनग्राहिरहितश्चेदित्यर्थः। सपिण्डाभावे तु विभक्तास्तधनवदेव संसृष्टः स्वर्य्यातद्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण प्रत्यासत्तितारतम्येन समानोदकादिगामीति द्रष्टव्यम्। संसृष्ट द्रव्यमधिकृत्य सपिण्डेभ्य ऊर्द्ध्वं विशेषास्मृतेरिति। ननु सत्यपि पत्न्यादौ वचनान्मृतसंसृष्टिधनस्य संसृष्टिभ्रात्रादिग्राह्यत्ववत् संसृष्टासंसृष्टपुत्रसद्भावेऽपि पितृधनस्याप्येतद्वचनबलात् संसृष्टि पुत्रमात्रग्राह्यत्वमस्त्विति चेत् न। अपुत्रस्येति पूर्ववचनस्यस्यानुषङ्गादपुत्रसंसृष्टिमरणस्य धनग्रहणकारणत्वात् संसृष्टिनश्च पुत्रेणापुत्रत्वाभावात्संसृष्टिनस्त्वित्यस्याप्रवृत्तं विभजेरन् सुताः पित्रोरिति वचनात्पितृंशे पुत्रयोर्द्वयोरत्रापि समभागभागित्वम्। प्राक्तनः स्वांशः परं संसृष्टपुत्रेण भुक्तावशिष्टः पृथगुद्धरणीयः। पितुर्यावांस्तदानीं विद्यमानोंऽशः स संसृष्टासंसृष्टाभ्यां विभज्य ग्राह्यः। न च संसृष्टिनस्त्वित्यत्रापुत्रपदानुषङ्गोऽस्त्विति वाच्यम्। सपुत्रसंसृष्टि भ्रात्रादिधनेऽपि पुत्रादिबाधेन तदंशस्य भ्रात्रादिग्राह्यतापत्तौ सकलदेशीया-

नादिव्यवहारविरोधापत्तेः। अन्यथा पुत्रवदपुत्रसाधारणस्यापुत्रमात्रविषयपत्न्यादिवाक्यापवादकत्वानुपपत्तेस्तद्बोधकतुशब्दविरोधापत्तेश्च। न च भ्रात्रादिसंसृष्टिन एवापुत्रविशेषणं व्यावर्त्तकत्वात्पुत्रसंसृष्टिनस्तु न व्यावर्त्याभावाद् असम्भवाच्च सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभियुक्तोक्तेरिति वाच्यम्। पृथग्वाक्यद्वयाभावादेकत्र च वाक्ये क्वचिद्विशेषणपुरस्कारेण क्वचिच्च तदपुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ विशेषणघटिताघटितवाक्यार्थद्वयनिबन्धनविधिवैषम्यरूपवाक्यभेदापत्तेः। किञ्च पित्रादिद्रव्यस्वाम्ये पुत्रत्वादिकमेवाप्रतितत्वादिविशिष्टप्रयोजकन्न तु संसृष्टत्वविशिष्टमपि गौरवात् तच्च सर्वेषां संसृष्टानामसंसृष्टानाञ्च तुल्यमिति सर्वेषामेव पुत्रादीनामविशेषेण तद्धनग्रहणमुचितम्। न च विभागेन पित्रादिद्रव्यार्हत्वापगमः। सर्वेषु पुत्रेषु विभक्तासंसृष्टिष्वपुत्रवद्भार्यादीनामेव तत्र धनाधिकारापत्तेः। प्रत्युतापस्तम्बेन हारीतेन च विभागोत्तरमपि पितापुत्रयोः परस्परधनाधिकारप्रतिपादनाच्च। यथाहतुस्तौ। "जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेद् यद्युपदस्येत् पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् क्षीणांश्च विभजेदिति"। वृद्धाश्रमं पारिव्राज्यम्। उपदस्येद्द्रव्याभावेन क्षीयेत्। विभक्तजे तु सति पूर्वविभक्तानां पुत्राणां प्राप्नोति पितृधनाधिकारो बृहस्पतिवचनेनापोद्यते। यथाह सः:

अनीशाः पूर्वजाः पित्रोर्भ्रातुर्भागे विभक्तजः।
पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम्॥
विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः॥

यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रयेषु च ॥

परस्परमनाथास्ते मुक्ता शौचोदकक्रियामिति ।

संसृष्टि धनहारकेण तत्स्त्रियः परिपालनीयास्तत्कन्याश्च विवाहपर्य्यन्तं पोषणीयाः संस्कर्त्तव्याश्चेत्याहतुः शङ्खनारदौ । संसृष्टिनं प्रक्रम्य । भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात् कश्चित्प्रव्रजेत वा ।

विभजेरन् धनन्तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

भरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्* ।

रक्षन्ति शय्यां भर्त्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु च ॥

या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योऽंशो भरणे मतः ।

आसं स्कारादहरेदंशं परतो बिभृयात्पतिरिति ।

इतरासु भर्त्तृशय्यामरक्षन्तीषु दुर्वृत्तास्विति यावत् । आसंस्कारादित्यभिविधावाङ् तेन विवाहकारणमपि लभ्यते ।

इति संसृष्टिविभागः ॥

अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुन्तत्स्वरूपन्तावन्निरूप्यते । तत्र मनुः ।

अध्यग्न्यध्यावहनिकन्दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ॥

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥

षड्विधमितिन्यूनसंख्याव्यवच्छेदपरन्नाधिक्यनिरासाय ।

अतएव योगीश्वरेण

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

इत्याद्यशब्द उपात्तः । विष्णुनापि षडधिकानि स्त्रीधनान्युक्तानि यथाह ।

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ॥

आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयमिति स्त्रीधनमिति ।

नारदः । "अध्यग्न्यध्यावहनिकम्भर्त्तृदायस्तथैव च ॥

* जीवितक्षयात्—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ।

भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति।

षड्विधत्वं मानववदेव व्याख्येयम्। स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः। स्त्रीस्वामिकधनमिति न तु पारिभाषिकः। योगसम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात्। अतएव योगीश्वरेण रिक्थक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायं संग्रहायाद्यपदं प्रयुक्तम्। ननु च क्वचित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एवं सति स्यात् नहि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेद्धुं शक्यते बाधात्। यथाह कात्यायनः। तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा॥

पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमुच्यत इति॥

उपधिश्छलवादादिवेदमस्य दत्तं त्वया धार्य्यमलङ्कारादि नान्यदेति* नियमस्तत्पूर्वकं दत्तं सोपधि योगोवचनन्दायादानां? कन्यायै दत्तमिदन्तद्धनकृथं विभाज्यमिति। शिल्पप्राप्तं सख्यादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तन्तदपि न स्त्रीधनमित्यप्याह। स एव।

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदन्यतः।
भर्त्तुः स्वाम्यन्तदा तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतमिति॥

पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधनं प्रतिषिध्यते। तेनैतस्माद्भिन्नमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादिप्राप्तभिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यतद्धति चेद् उच्यते। नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः किन्तु तत्कार्य्यविभागादिनिषेधः। अतएवोत्तरश्लोके तत्र भर्त्तुः स्वाम्यमित्युक्तम्। भर्त्तुस्तद्विनियोगे स्वातन्त्र्यन्न स्त्रिया इत्यर्थः। प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात् तोहशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात्। "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र चाप्युपधिम्पश्ये-

* नान्यधार्यमिति—पा॰ १ पुस्तके।

? बन्धनं दायादानां—पा॰ १ पुस्तके।

तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदि"ति मनुवचनात्। "भार्या पुत्त्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्" इत्यपि वचनञ्चाभार्य्याविषये शिल्पादिप्राप्तपरमेव । एकमूलकल्पनालाघवात् । अध्यग्न्यादि स्वरूपञ्चनिरूपितं कात्यायनेन ।

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।
अध्यावहनिकन्नाम स्त्रीधनन्तदुदाहृतम् ।
प्रीत्यादत्तं तु यत्किञ्चिच्छ्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा ॥
पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तन्तदुच्यते ।
विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्त्तृकुलात् स्त्रियाः ॥
अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं यल्लब्धं स्वकुलात्तथा ।
गृहोपस्कारवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ॥
मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित्तच्छुल्कं परिकीर्त्तितम्।
ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ॥
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ।

भर्त्तुः सकाशादिति कल्पतर्वादौ पाठः । अध्यग्न्यादिशब्दास्तु योगरूढास्तादृशस्त्रीधनादावप्रयोगात् । गृहोपस्करणादिना यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्यातम् । मिताक्षरायान्तु यद् गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम् । उभयत्रापि पित्रादीनां* कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः। अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वानुपपत्तेः। जीमूतवाहनेन तु कर्मिणामिति पठित्वा गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्मकरणे भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छुल्कं तदेव मूल्यमप्रकृत्यर्थत्वादिति व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम् । "यदा नेतुर्भर्तृ-

* ग्रहीतॄणां पित्रादीनां—१ । २ । पुस्तकयोः ।

गृहे शुल्कन्तत्परिकीर्त्तितमि”ति व्यासोक्तं वा । भर्तृगृहगमनार्थं-मुत्कोचादि यद्दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति । तदुभयमपि स्त्री-स्वामिकं भवत्येव तस्या एव दत्तत्वादिति तत्र स्त्रीधनत्वव्य-पदेशोऽन्यस्त्रीधनवत् सुगम एव । आधिवेदनिकं स्त्र्यन्तरवि-वाहकाले पूर्वभार्यायै यद्दीयते । यदाह याज्ञवल्क्यः ।

अधिविन्नं स्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासान्दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेदिति ॥

पित्रादिभिर्जीवनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः ।

पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।
यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावरादृते ॥

स्थावरेतरधनं यथाशक्ति कार्षापणसहस्रद्वयपर्यन्तं देय-मित्यर्थः । व्यासोऽपि ।

द्विसहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

आद्विसहस्रादिति कात्यायनेन पर इति च व्यासेनोक्ते-रितोऽधिकमतिधनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् । अयञ्च नियमः प्रतिवत्सरमसकृदर्पणे ज्ञेयस्तेनानेकवत्सरेषु जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि भवति चेन्न दोषः । जी-वनार्थत्वाद्दानस्य यावज्जीवञ्च द्विसाहस्रमात्रेण तन्निर्वाहास-म्भवात् । स्त्रीधनेऽपि भर्त्रनुमतिमन्तरेण स्त्रीणान्न स्वातन्त्र्य-मित्याह मनुः ।

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यकात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञयेति ॥

निर्हारो व्ययः । क्वचित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति । यदाह सौदायिकस्वरूपमुक्त्वा कात्यायनः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात्तदा नृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि॥

भर्तृदत्ते तु स्थावरेतरएव स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः।

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत्।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते॥

स्थावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दानविक्रयादिकमित्यर्थः। अपुत्त्रा शयनं भर्तुरित्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्तृदत्तस्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यतयेति केचित्। अस्माभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयः प्रपञ्चितः। पुरुषाणामपि कस्मिन्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्वाम्याभावादित्याह कात्यायनः।

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः॥
यदि त्वेकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद् बलात्।
स वृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डञ्चैव समाप्नुयात्॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम्।
मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत्॥
अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः।
प्रीत्या संसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद् बलात्॥
ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः।
तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनान्तथा॥

स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्यया सह वसत्येनाञ्चावजानीते तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलाद्दाप्यः। भक्ताच्छादननिवासान् यदि भर्ता न ददाति तदातेऽपि स्त्रिया बलाद् ग्राह्यास्तत्पर्याप्तं धनं वा ग्राह्यमिति श्लोकद्वयस्यार्थ चेदित्यस्या-

र्थः। एतदपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं दृष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभतइत्याह स एव।

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु साऽर्हति॥

नार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य ग्राह्यमिति सूचितम्। अपकारक्रिया युक्ता सदा भर्त्तृप्रतिकूलाचरणपरा। निर्लज्जार्थनाशिकेत्यपि पाठः। देवलः।

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत्॥
भोक्त्री तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि।
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिकम्॥

इति वृत्तिर्वर्त्तनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। मदनरत्ने तु वृत्तिरिति पठितम्। वृत्तिर्ज्जीवनार्थं पित्रादिभर्त्तृदत्तमिति व्याख्यातञ्च। लाभो गौर्य्यादिप्रीत्यर्थं यल्लभ्यते कुतश्चित्। वृथा आपदमन्तरेण। मोक्षस्त्यागो दानमिति यावत्। स्त्र्यननुज्ञातत्यागभोगविषयमेतत्। तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः। स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः। भर्त्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात्। भर्त्तृव्युदासे ततो बहिरङ्गाणां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापूपिकया सिद्धत्वात्। अनापदीत्यभिधानादापदि न दोषः। अतएव "पुत्रार्त्तिहरणे चापि स्त्रीधनम्भोक्तुमर्हतीति तस्यैव वाक्यशेषः। पतिरित्यनुषङ्गः। पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणं तस्यार्त्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीड़ा तस्या हरणे। च शब्दादन्यस्मिन्नतिधनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुञ्चार्हतीत्यर्थः। ननु परधने त्यागभो-

गयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधितानेन बोध्यते अनुज्ञायान्त्वनापद्यपि न विरोधः । उच्यते । वचनबलात्ताद्दृग्विषये व्यये स्वयमेव तस्य तत्त्वत्यदोषः । अतएव योगीश्वरोऽपि ।

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे कृते । वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधकइति व्याधिविशेषणं कार्यानुष्ठानबाधकइति च तदर्थं इत्याह । नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये बोध्यम् । सति तु दुर्भिक्षादिगृहीतमप्यवश्यं देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमिच्छयेत्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात् । पतिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनग्रहणाधिकारो प्रतिदानस्वेच्छया नान्यस्येति ज्ञेयम् । भर्त्ता दातुं प्रतिश्रुतं भार्यायै तस्मिन् मृते पुत्रादिभिस्तस्यै देयमित्यप्याह स एव । "भर्त्ता प्रतिश्रुतं देयं ऋणवत् स्त्रीधनं सुतै"रिति । सुतग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात् । अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यान्तस्यां सुतानां जन्मना स्वत्वेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते । एवं स्त्रीधनमुक्तम् ॥

अथ तद्विभागो निरूप्यते ।

तत्र मनुः । जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

अत्र द्वन्द्वसमानार्थकचशब्दोपादानात् सोदरभ्रातृभगिनीनां मिलितानां मातृधनाधिकारो गम्यते । सोदरग्रहणं भिन्नोदरव्यावृत्त्यर्थम् । देवलः ।

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम्।
अप्रजायां हरेद्भर्त्ता माता भ्राता पितापि वा॥

अत्र तु द्वन्द्वस्यैव श्रवणात्पुत्राणां कन्यानाञ्च सहाधिकारः प्रतीयते। इदञ्चान्वाधेयपतिप्रीतिदत्तद्विविधस्त्रीधनविषयम्। यथाह मनुरेव

अन्वाधेयञ्च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत्।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनम्भवेत्॥

अन्वाधेयं पूर्वलक्षितं यच्च पत्या प्रीत्या दत्तं तत्स्त्रीधनं वृत्तायाः मृतायाः स्त्रियाः या प्रजा पुत्त्रदुहितृरूपा तस्याः स्वम्भवति। पत्यौ जीवतीत्यनादरे सप्तमी। जीवन्तमपि पतिमनादृत्येत्यर्थः। तस्यानधिकारस्तत्रेति यावत्। अत्र च प्रजाया इति सामान्याभिधानात् स्त्रीपुंसप्रजायाः समसाम्यावगतेस्तुल्यवद्विभज्य मातृधनग्रहणं न पुनः पूर्वं भगिनीनां तदभावे भ्रातॄणामिति। भगिन्यश्च मनुवचनेऽनूढा ग्राह्याः। तथा च बृहस्पतिः॥

स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी।
अप्रत्ता चेत् समूढा तु लभते मानमात्रकम्॥

अपत्यानां पुत्राणां दुहितुः पृथगुपादानात्। तदंशिनी पुत्रसमांशिनी। मानमात्रकमिति गौरवार्थं तदनुसारेण किमपि लभते न पुत्रसमांशमित्यर्थः। अप्रत्तानामभावे प्रत्तानामपि सभर्तृकाणां भ्रातृसमभागित्वमित्याह कात्यायनः॥

भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन् सभर्तृकाः॥
विभागकाले दौहित्रीभ्योऽपि किञ्चिद्देयम्। तथा च मनुः॥

यास्तासां स्यु र्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः।
मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्॥

यथार्हत इत्युपयोगदारिद्र्यापेक्षयेत्यर्थः।

नच दौहित्रीणां तदा धनस्वाम्याभावात् किमिति दानमिति वाच्यम्। यथा पैतृके पुत्रसत्वे कन्यानां दायाहत्वेऽपि वचनबलात् तुरीयांशदानमेवमत्राप्युपपत्तेः। अतएव प्रीतिपूर्वकमित्युक्तम्। प्रीतिपूर्वकत्ववचनादेवानावश्यकत्वमपि सूचितमत्र। तत्र तु पतिताः स्युरदित्सव इति दोषकीर्तनादावावश्यकत्वमिति भेदः। यौतुकन्तु कुमारीणामेव मातृधनम्। नपुत्त्राणां नापि प्रत्तदुहितॄणामित्याह मनुरेव।

मातुस्तु यौतुकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव स इति॥

युमिश्रणादितिधात्वनुसाराद्विवाहकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवरयोर्यद्वान्धवैर्दीयते तद्युतयोरिदं यौतकमितिव्युत्पत्त्या यौतकमित्युच्यते। केचित्तु विवाहे स्त्रीपुंसयोरेकशरीरतया मिश्रता भवति। अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसन्त्वचा त्वचमिति श्रुतेः। भर्तुर्वध्वस्थ्यादिभिरस्थ्यादीन्येकीभवन्तीत्यर्थ इत्याहुः। यदेतद्धृदयन्तव तदस्तु हृदयं मम यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयन्तवेति मन्त्रलिङ्गाद्विवाहे मिश्रितत्यन्ये। युतयोर्यौतकमिति निघण्टौ। यौतकं यौतुकञ्च तदिति कोशाद्यौतुकमित्यपि पाठः। भर्तृगृहलब्धात्पृथग्धनतया पितृगृहलब्धं मातृधनं यौतुकम्। यौतकशब्दस्य [illegible]मप्यर्थः। युमिश्रणामिश्रणयोरितिधातुपाठात्। युतसिद्धाविति प्रयोगाच्चेति देवस्वाम्याह तदसत् पितृगृहलब्धात्पृथग्धनतया भर्तृगृहलब्धं यौतकमित्यस्यापि विनिगमकाभावे वक्तुं शक्यत्वेनास्य कल्पनामात्रत्वात्। कुमारीणामनेकत्वे समं स्यादप्रुतत्वादिति न्यायेन स एव विभागो विशेषाश्रवणात्। एतत्त्रिविधभिन्नं मातृधनं दुहितॄणाम्।

तत्रापि प्रथममप्रत्तानां तदभावे प्रत्तानां तत्रापि प्रथममप्रतिष्ठितानां तदभावे प्रतिष्ठितानां सधवानां तदभावे विधवानाम् । तथा च गौतमः ॥

स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति ।

अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना दुर्भगा विधवा वेत्यपरार्केण कल्पतरुकारेण च व्याख्यातम् । प्राक्तनं द्वयमेव विज्ञानेश्वरादिभिः । अत्र च स्त्रीधनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविधप्रागुक्तस्त्रीधनभिन्नविषया । स्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नयोरेवमुक्तम् । जीमूतवाहनस्मार्त्तभट्टाचार्य्याभ्यान्तु प्रागुक्तं गौतमवचनं "मातुर्दुहितुरभावे दुहितॄणां तदन्वय" इति नारदवचनं "दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्त्रस्य तद्भवेद्" इति कात्यायनवचनं "मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वय" इति योगीश्वरवचनम् एत मन्यान्यपि स्त्रीधनस्य दुहितृग्राह्यत्वपराणि स्मृतिवचनानि प्रागुक्तमन्वादिवचनविरोधान्मातुस्तु यौतकमिति प्रागुक्तमनुवचनानुरोधा"न्मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन्निति" वाशिष्ठानुसाराच्च यौतकमात्रविषयाणीत्युक्तम् । पारिणाय्यं परिणयेन लब्धं यौतकमिति यावदिति ताभ्यां व्याकृतम् । कल्पतरौ विवादचिन्तामणौ च पारिणाय्यमिति पठित्वा स्त्रीपरिच्छदादर्शकङ्कतिकादीति व्याख्यातम् । विज्ञानेश्वरस्तु सर्वमेव स्त्रीधनं पुत्त्रादिसत्त्वेऽपि प्रथमं दुहितृदौहित्रादिद्वित्वगामि । तदभावे पुत्त्राधिगामि । अप्रजःस्त्रीधनन्तु* व्यवस्थापयिष्यते । "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वय" इति योगीश्वरवचने दुहितृमात्रन्ताभ्य इत्यनेन न परामृश्यते किन्तु

* अप्रजस्त्रीधनं भर्तुरिति—पा० १ । पुस्तके ।

दौहित्रीदौहित्रावपि "मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वय" इति नारदवचनात्। अत्र तदन्वय इत्यनेन तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तराः परामृश्यन्ते। तथा च दुहित्रन्वयो दौहित्रीदौहित्ररूपः। तत्रापि प्रथमं दौहित्री तदभावे दौहित्रः।

दुहितॄणां प्रसूता चेदिति वक्ष्यमाणयोगीश्वरवाक्ये दुहितृशब्देन दुहितरो गृह्यन्ते। साक्षाद्दुहितॄणां मातुर्दुहितर इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात् पुत्रत्वात् पुनरुक्त्यापत्तेः। दुहितॄणामन्वय इति सामान्योक्तेर्दौहित्राधिकारोऽपि पुत्राधिकारस्तु "विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं सम"मित्यत्र पित्रोरित्येकशेषाल्लभ्यते तच्च प्रागेव प्रपञ्चितम्। तास्ते ऋतेऽन्वय इत्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया षष्ठ्यन्तमातृपदान्वयाद् दुहितॄणाञ्च पृथगुपादानात् पुत्रादिरेव गृह्यते। दुहित्रभावे तदधिकारप्रतिपादनार्थत्वञ्च न पौनरुक्त्यम्। जनन्यां संस्थितयान्त्विति मनुवचनस्य त्वयमर्थः। सर्वे सहोदरा मातृकं रिक्थं स्वाधिकारावसरे समं भजेरन् सनाभयः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिकारावसरे। न तु द्वयेऽपि सम्भूय विभजेरन्नित्यर्थः। इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतेः। च शब्दस्य तु विभागकर्तृत्वान्वयमात्रेणाप्युपपत्तेः। यथा देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेत्युक्ते नेतरेतरयोगप्रतीतिः। वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्यनेनालङ्कारादिविषमविभागनिवृत्त्यर्थं वचनम्। सोदरसनाभिग्रहणमसोदरभ्रातृभगिनीनिवृत्त्यर्थम्। अतएवाधमजातिस्त्रीधनं भिन्नोदरापि प्रकृष्टजातीयसपत्नीपुत्री तदभावे तदपत्यं गृह्णातीत्युक्तं मनुना॥

स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रादत्तं कथं चन।
ब्राह्मणी साहरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति॥

अत्रानपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितं, ब्राह्मणीपदञ्चोत्तमजात्युपलक्षणम्। अप्रजस्त्रीधनं भर्त्तुरित्यस्य चायमपवादः। अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहितानपत्यशूद्राधनञ्च वैश्यादुहिता गृह्णाति। तदभावे तदपत्यानि तभावेऽप्रजस्त्रीधनमित्यस्य तत्र प्रवृत्तिः। तस्मात् स्त्रीधने सापत्यप्रागदुहित्राद्यधिकारस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः। अत्र जीमूतवाहनः। मनुबृहस्पतिशङ्खलिखितवचनेषु द्वन्द्वाश्रवणेऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन तदर्थलाभाद्देवलवचने तु पुत्रकन्यानामितिद्वन्द्वस्यापि श्रवणात्संवादेन तत्रापि चशब्दस्येतरेतरयोगार्थंकत्वौचित्याद्भ्रातृभगिनीनां सोदराणां विभज्य सहैव धनग्रहणं युक्तम्। किञ्च केवलदुहितॄणामेव सकलमातृधनाधिकारे यौतके विशेषवचनमनर्थकम्। न च कुमारीपदोपादानात्प्रत्तदुहितृव्यावृत्त्यर्थन्तदिति युक्तम्। तद्व्यावृत्तेः सर्वस्त्रीधनएव गौतमादिवचनेषूक्तत्वात्। कुमार्य्यभावे प्रत्ताद्यधिकारस्यात्राप्यवर्जनीयत्वात्। तस्मात्पुत्रपुत्र्योस्तुल्यवदधिकार एव मन्वाद्यभिप्रेतोऽध्यग्न्यादिस्त्रीधनविषयो यौतकविषयस्तु पुत्रीमात्राधिकार इत्येव व्यवस्था। अन्वाधेयपतिप्रीतिदत्तमात्रग्रहणन्तु मनुवचनान्तरेऽध्यग्न्याद्युपलक्षणमितरथा यौतके पृथगारम्भस्यानर्थक्यापत्तेरित्याह। दायतत्त्वकृदादीनामप्येतदेव मतम्। अत्रेदं प्रतिभाति। अन्वाधेयादिग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्तदुभयव्यतिरिक्तसर्वमातृधने दुहित्राधिकारः प्रथमस्तदनु पुत्राधिकारः। यौतके विशेषवचनं तु प्रत्तादिनिवृत्त्यर्थम्। अन्यत्रापि सा समैवेति चेत्सत्यम्। किन्तु न नियता यौतके तु नियता। तेन यौतकं कु-

मार्य्यभावे विवाहभेदेन स्त्रीधनम्भर्त्रादीनामेव भवति न प्रत्ता-दीनामितिस्मृतिचन्द्रिकाकारादीनामाशयः । विज्ञानेश्वरा-चार्य्यागान्त्वयमभिप्रायः । सामान्यतः स्त्रीधनमात्रस्य दुहि-तृग्राह्यताबोधकमनन्यथा सिद्धवचनानुरोधेन सङ्कोचः कर्त्त-व्यो न मन्वादिवचनमनन्यथासिद्धपुत्रकन्यानां सहाधिका-रप्रतिपादकम् । पुत्राधिकारमात्रप्रतिपादनमपरत्वात् । नच चशब्दद्वन्द्वाभ्यां सहाधिकारः । विभाग कर्तृत्वान्व-येनापि तदुपपत्तेः । अन्यथा पितराविल्यादौ मातापित्रोस्त-दिष्यतद्वल्यादौ च द्वन्द्वैकशेषश्रवणे सकलनिवन्धसम्मतः क्र-मो मातापित्रोर्न स्यात् । विष्णुवचनाद्यनुरोधात्तत्रशब्दान्व-यसाहित्यमात्रेण तदुपपतिरर्थक्रमस्त्वन्यथाप्यविरुद्ध इत्युच्य-ते तर्ह्यत्रापि ताभ्य स्तेन्वयः दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रे-षु तद्भवेदित्यादियोगीश्वरकात्यायनवचनावगतार्थक्रमान्यथा-भावे द्वन्द्वचशब्दादीनां शाब्दान्वयः साहित्यमात्रेणोप-पत्तिरस्तु न तु तदनुरोधेन तेषामेवान्यविषयत्वम् । सिद्धे स-हाधिकारे तेषां सङ्कोचस्तत्सङ्कोचे चैषां सहाधिकारपरत्वनिश्च-य इतीतरेतराश्रयत्वञ्चेति । अन्वाधेयादौ विशेषवचनमन-र्थमिति चेत् न । यौतके चन्द्रिकाकारादिमतवदेव सा-र्थकत्वात् । अन्वाधेय ग्रहणस्योपलक्षणतया प्रजामात्राधि-कारे तेन प्रतिपादिते जनन्यां संस्थितायाल्वित्यादि वचनैः साम्यादिविधानमित्येवं सर्वेषां सार्थकत्वात् । तस्मात्सर्वं सु-स्थमिति । श्रीविद्यारण्यश्रीचरणैस्तु स्मृतिचन्द्रिकामिताक्ष-रयोर्द्वयोरप्यनुसारेण द्वयमपि लिखितन्न तु विविक्तम् । पुत्रादिभ्यः प्राग् दुहितृदुहितुस्तदनु दौहित्राणामधिकार इति तु मिताक्षराचन्द्रिकामदनरत्नकाराणाम्विद्यारण्यश्रीचरणा-

नां च विसम्वादेन सम्मतः। जीमूतवाहनदायतत्त्वकारौ तु दुहित्रभावे पुत्राणामेवाधिकारो न तु दौहित्र्याद्यधिकारा-न्तरम्। तथाहि नारदवचनं दुहिता गान्तदन्वय इत्यत्र दुहितु-रन्वयपदेनान्वयपुत्रादिवाचकेनान्वयः सम्भवति। दुहि-तृपदस्य जन्यविशेषवचनस्य जन्यान्तरे समत्वेन निराका-ङ्क्षतयान्वयासम्भवात् तच्छब्दस्यापि दुहितृत्वरूपेणैव तदुप-स्थापकस्य नैराकाङ्क्ष्याविशेषात्। किञ्च याज्ञवल्क्यवचने तावद् दुहितर इति प्रथमान्तस्य ताभ्य इति च पञ्चम्यन्तस्य च षष्ठ्यन्तान्वयपदेनान्व*याद्व्यवहितस्यापि मातुरित्यस्यैवान्वय-स्तदेकवाक्यतयात्रापि मातुरन्वय एव पुत्रादिर्गृह्यते न दुहि-त्रन्वयः। किञ्च सत्स्वङ्गजेषु तद्गामीह्यर्थो भवतीति बौधाय-नवचनादनन्तराङ्गजपुत्राधिकार एव प्रत्यासत्तेरुचितो न तु व्यवहिताङ्गजदौहित्रादेरित्याहतुस्तन्मन्दम्। जन्यवाचकस्य जन्यान्तरेणान्वये यस्य पुत्र पुत्र इत्यादावप्यन्वयो न स्यात्। त-ज्जन्यप्रतिसम्बन्धितया विरोधस्त्वत्रापि तुल्यः। अन्यथा दुहितुः पुत्र इत्यत्राप्यन्वयो न स्यात्। तस्माच्छाब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमेवेद-म्। याज्ञवल्क्यवचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादिरेवोक्तस्त-थापि विभजेरन् सुताः पित्रोरित्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव स्त्री-धनदानदुहित्रभावोपाधिकत्वज्ञापनार्थोऽनुवादः स च दौहित्राद-न्तरमप्यविरुद्धः। सत्स्वङ्गजेष्विति बौधायनवचनन्तु मातृ-साधारण्येन पुत्राणामनाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य चापत्य-मात्रवाचकत्वात्। पुत्रदुहितृसाधारणमधिकारं प्रतिपादय-द्वचनान्तराविरुद्धं प्रत्यासत्त्यैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चि-देतत्। सन्तानाभावे त्वाह योगीश्वरः।

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः॥

* षष्ठ्यन्तान्वययोग्येनान्व—पा० १। २। पुस्तकयोः।

अप्रजसि दुहित्रादिप्रपौत्रपर्य्यन्तरहितायामतीतायामृतायां बान्धवा वक्ष्यमाणास्तेनोक्ता तत्स्त्रीधनमवाप्नुयुः। विवाहभेदनव्यवस्थया बान्धवानामधिकारमाह स एव॥

अप्रजः स्त्रीधनम्भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि।

दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तदिति॥

चतुर्षु ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु। अपिशब्दाद्गान्धर्वपरिग्रहः। यद्वा अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा ब्राह्मभिन्ना दैवाप्राजापत्यगान्धर्वाश्चत्वारः॥ तेन

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम्।

अप्रजायामतीयां भर्तुरेव तदिष्यत इति॥

मनुवचनविसम्वादः।

ब्राह्मादिविवाहोढाया धनमनपत्याया भर्तुर्भवति। तदभावे भर्तुः प्रत्यासन्नानाम्। स्वामिप्रत्यासत्तेर्भर्त्रैवान्तराये भर्तृप्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात्। शेषेष्वासुरादिषु परिणीतायास्तु पितृगामि। एकशेषेण मातापितृगामि। तत्रापि प्राङ्मातृगामि तदनु पितृगामि। पितराविव्यत्रोक्तान्न्यायात्। विरुद्धवचनान्तराभावाच्च। अतएव मनुना।

यत्त्वस्याः* स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु।

अतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तदिष्यत इति॥

द्वन्द्वे मातृशब्दपूर्वनिपातेन मातुः प्राथम्यमवगमितम्। कन्याधने च मातुरभावे पितुरधिकारश्रवणाद्दत्रापि तथैवौचित्यात्। यथाह बौधायनः।

रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम्।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः॥

इति माता पित्रोरभावे तत्प्रत्यासन्नगामि। पूर्वोक्तेषु स-

* यच्चास्याः—पा० बहुषु पुस्तकेषु।

र्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेद् दुहितृणां तद्धनम्। दुहितृशब्देन चात्र दुहितृदुहितरो लभ्यन्ते इति प्रागेवोक्तम्। तत्रा-प्यनूढादिक्रमो गौतमादिप्रतिपादितो दुहितृधनग्रहणकाले दौहित्रीभ्योऽपि प्रीत्या किञ्चिद्दानमिति च प्रागेव निरूपितम्। दौहित्राणाञ्च मातामहीधनग्रहणं भिन्नमातृकाणां विषममातृद्वारेण। पौत्राणां पितृद्वारेणैव। "पितृमातृ वा स्ववर्गी भाग" इति गौतमस्मरणात्। जीमूतवाहस्तु ब्राह्मादिविवाहेषु यद्धनं तदेवानेन व्यवस्थाप्य तेन तत्तद्विवाहोढायाः सर्वधनम्। ब्राह्मादिषु यद्धनमिति सम्बन्धे वर्त्तमानसम्बन्धकृतकाललक्षणादूढ*स्त्रीपरत्वेऽतीतविवाहक्रियाद्वारकसम्बन्धे? जघन्यत्वादित्याह। तदनुगामी दायतत्त्वकृदप्येवम्। तदपेशलम्। पूर्ववचने अप्रजःस्त्रीधनं बान्धवा गृह्णीयुरिति सामान्यत उक्तेः कीदृश्या अप्रजसः किं बान्धवा गृह्णीयुरित्येवाकाङ्क्षोदयाद् ब्राह्मादिपदानां तद्विशेषणत्वस्यौचित्यात्। यच्च वर्त्तमानभूतसम्बन्धकृतं विनिगमकमुक्तं तदपि तुच्छम्। विभागकालेऽतीतत्वस्योभयत्राविशेषात्। धनलाभकाले वर्त्तमानत्वस्य चाप्रयोजकत्वात् विवाहजन्यभार्य्यात्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्च। यत्तु सर्वेष्वपि विवाहेषु पित्रोः सकाशात्तया प्राप्तं विवाहोत्तरं तद् भ्रातृणामेव। यदाह कात्यायनः।

पितृभ्याञ्चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम्।
अतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वदा॥

विश्वरूपजीमूतवाहनौ तु कान्यादशायां यत्पितृभ्यां दत्तं तद् भ्रातृगामि विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयत्वात्। विवाह-

* कृतकाललक्षणातस्तदूढ—पा॰ १। पुस्तके।
? सम्बन्धकृतलक्षणाया—पा॰ १। २। पुस्तकयोः।

काललब्धस्य च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वान्मातापितृगामित्वाच्चेत्याहतुः। तन्न। स्थावरविषयत्वादस्याविरोधात्। नच दण्डापूपिकया स्थावरग्रहणे जङ्गमग्रहणं भ्रातृणामायात्येवेति वाच्यम्। अपवादे तन्न्यायाप्रवृत्तेः। शुल्कन्तु सोदराणामेव "भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणामिति" गौतमवचनात्सोदराभावे मातुः। ऊर्ध्वं मातुरिति तद्वचनादेव। पूर्वस्त्वैकदूति तु परमतम्। बन्धुदत्तं प्रथममप्रजसो मृताया बन्धूनां तदभावे भर्तुः। "बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तदिति कात्यायनवचनात्। पूर्वोक्ताप्रजःस्त्रीधनाधिकार्य्यभावे त्वाह बृहस्पतिः।

मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः॥
यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा।
तत्सुतो वा धनन्तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः॥

अनौरसपदेन पुत्रपुत्र्योरुपादानन्तयोः सर्वापवादकत्वात्। अपवादक्रमस्य प्रागुक्त एव। सुतपदेन च सपत्नीपुत्रस्य।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः॥

इति मनुवचनात्। न तु सुतपदमौरसविशेषणमानर्थक्यात्। सपत्नीपुत्रसद्भावेऽपि स्वस्रीयाद्यधिकारापत्तेरनादिव्यवहारविरोधाच्च। तथा च दौहित्राभावे औरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः। तत्सुत इति तच्छब्देन व्यवहितयोरौरससपत्नीपुत्रयोरुपादानं नानन्तरस्यापि दौहित्रस्य दौहित्रपुत्रस्य तस्य पिण्डदाने बहिर्भावात्। तथा च दौहित्रपर्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदनु तत्पुत्रपौत्राः। पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति ऋणापाकरणाधिकारिणां पिण्डदानाधिकारिणाञ्च तेषामेव रिक्थग्रहणौचित्यात्। तदभावे सपत्नीपुत्रतत्पुत्राणाम्। तेषामेव तदा पिण्डदातृ-

त्वाद्दुणापाकर्तृत्वाच्च प्रागुक्तमनुवचनाच्च। तदेषामभावे सत्स्वपि श्वशुरादिषु सपिण्डेष्वनन्यगतिकैतद्वचनबलाद्भगिनीपुत्राद्यानामेव मातृष्वस्रादिधने प्रत्यासत्तितारतम्येनाधिकारः। स्नुषादीनां तु ग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वम्। वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात्। 'तस्मात् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादा' इति श्रुतेः। "अनिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थिति"रिति तन्मूलकमनुवचनाच्च। शृङ्गग्राहिकया यत्र कण्ठोक्ताः पत्नीदुहितर इत्यादौ यासां स्त्रीणां धनाधिकारस्तासामेव अन्यासान्तु श्रुतिमनुवचनाभ्यां दायग्रहणनिषेध एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरदत्तादीनान्दाक्षिणात्यनिबन्धृणाञ्जीमूतवाहनादिपौरस्त्यसर्वनिबन्धृणां सिद्धान्ताच्च।

इति स्त्रीधनविभागः॥

अथविभागकाले केन चिदपह्नुतस्य पश्चाद् ज्ञातस्य विभागप्रकारः। तत्र मनुः॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि।
पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतान्नयेत्॥

योगीश्वरः। अन्योन्यापहृतन्द्रव्यं विभक्तैर्यच्च दृश्यते॥
तत् पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः॥

अच समपदादुद्धारविभागो निषिद्धः विभजेरन्निति वचनाद् येनैव दृष्टन्तेनैव न ग्राह्यं नाप्यपहर्त्रेऽल्पन्दातव्यमिति बोध्यते। एतावता वचनार्थवत्त्वेस्तेयदोषाभावः समुदायद्रव्यापहारे स्वबुद्ध्या गृहीतत्वादिति केषाञ्चिद्वचनं प्रलापः। साधारणाद्रव्ये परस्वत्वस्यापि सत्वेन परस्वापहारस्य स्तेयपदार्थस्यावारणीयत्वात्। अथ परकीयबुद्ध्या न गृहीतमिति नस्तेयमित्युच्यते। तन्न। अपह्नवे परकीयबुद्धेरावश्यकत्वात्।

अतएवापहृतमित्युक्तम्। ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम्।

यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिरिति।

सत्य,म्परन्तु सम्भावितस्य स्वतन्त्रस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषउक्ते तत्परतन्त्राणां पुत्रस्थानीयानान्दण्डापूपन्यायेन दोषः सुतरामुक्त एव भवतीति। अतएव समुदायद्रव्यापहारे समविभागवचनस्य स्तेयदोषाभावपरत्वमाचक्षाणा अनेन मनुवचनेन दूरापास्ताः। अविशेषेण दोषप्रतिपादिकया श्रुत्या च। यथा 'यो वै भागिनम्भागान्नुदते चयते चैनं सः। अथ चैनन्नवचयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रञ्चयत' इति। यो भागिनम्भागार्हं भागान्नुदते निरस्यति भागन्तस्मै कथञ्चिद्बलाद्वञ्चनया वा न प्रयच्छतीति यावत् स भागानुन्न एनं नोत्तारञ्चयते नाशयति दोषवशात्। यद्येनन्न नाशयति तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति श्रुतेरर्थः। श्रुत्यन्तरास्तु प्रलपन्तु नाम साधारणद्रव्यस्यापि परस्वत्वेनापहारपदार्थाऽनपायादित्युक्तमेव। यथा मौद्गे चरौ विपन्ने सादृश्यात्प्रतिनिधितया माषेषु गृह्यमाणेषु मुद्गावयवबुद्धा गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिते निषेधस्य प्राप्तिमात्रापेक्षित्वात्तत्रापि माषावयवानामप्यवर्जनीयग्रहणं यज्ञसाधनत्वञ्चेति निषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधितयापि तदनुपादानं सिद्धान्तितम्। राज्ञे तु भागिभिर्न निवेदनीयं राज्ञे निवेदितमपि तेन सामादिनैव दापनीयमिति प्रीत्यविच्छेदादिदृष्टप्रयोजनकमेव कात्यायन आह।

बन्धुनापहृतं द्रव्यम्बलान्नैव प्रदापयेत्॥

अविभागकालेऽनेन बहुभुक्तमित्यपि न वक्तव्यं भुक्तमपि राज्ञा न ग्राह्यमित्याशयेनाह स एव॥

बन्धूनामविभक्तानाम्भोगं नैव निवर्त्तयेदिति ॥

न हि न्यूनाधिकभोगो वारयितुं शक्योऽवर्जनीयत्वादिति भावः। एवं दृष्टार्थतयैवोपपत्तौ नात्रापि स्तेयदोषाभावपरत्व-मदृष्टार्थत्वापत्तेस्तस्मादत्रापि स्तेयप्रायश्चित्तं भवत्येवेत्यवधेयम्॥

अथाविभाज्यम् ॥ तत्र योगीश्वरः।

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम्।
मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानान्नतद् भवेत्।
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद् विद्यया लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वशेषः। स्वोतन्त्रा पितृद्रव्योप-घातेन यन्मैत्रादि लब्धं तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ महाजना-चारविरोधो विद्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च ॥

कुटुम्बम्बिभृयाद्भ्रातुर्य्यो विद्यामधिगच्छतः॥
भागं विद्याधनात्तस्मात्सलभेताश्रुतोऽपि सन्निति॥

कात्यायनस्त्वविभाज्यविद्याधनलक्षणमुखेनैतदेव द्रढयति यथाह। परभक्तोपभोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या॥
तया प्राप्तन्धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते इति॥

मनुरपि स्पष्टमाह।

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

श्रमेण सेवादिना। क्रमादभ्यागतायाम्पितृद्रव्याविरोधेनो-द्धृतायामपि भूम्यां विशेष उक्तः शङ्खेन।

पूर्वनष्टान्तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत् क्रमात्।
यथाभागं लभन्तेभ्यो दत्वांशन्तु तुरीयकमिति।

उद्धर्त्ते चतुर्थांशमुद्धरणमूल्यमधिकन्दत्वांशत्रयं सर्वे स-

मं विभजेरन्नित्यर्थः। यद्यप्येतादृशाविभाज्यत्वं यद्येन लब्धं तत्तस्यैवेति न्यायादेव प्राप्तं तथापि प्रायो व्यवहारशास्त्रे न्याय-सिद्धानुवादकान्येव वचनानीति परिभाषाप्रपञ्चितमिति न दोषः। अविभाज्यान्तरमप्युक्तं मनुना।

वस्त्रम्पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः।
योगक्षेमं प्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते॥

पत्रं वाहनम्। वस्त्रादि यद्येन धृतं तत्तस्यैव। अधृतन्तु विक्रयाद्यर्थं विभाज्यमेव। कृतान्नं पक्वान्नं सर्वैर्यथाशक्ति भो-क्तव्यं न तु तोलयित्वा विभाज्यम्। उदकमुदकाधारः कूपादिः सर्वैर्यथोपयोगमुपभोज्यः। स्त्रियो दास्यो विषमा न विभाज्याः। पर्य्यायेण कर्म्म कारयितव्याः पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न विभा-ज्याः। "स्त्रीष्ववरुद्धासु न विभाग" इति गौतमवचनात्। योग-क्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्ते उच्येते। तयोरविभाज्यत्वं पितृद्रव्य विरोधेनार्जितयोरपि दृष्टान्ततयोच्यते। न हि स्वतः फलतो वा तस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्य तु सुतराम्। तथा चाह लौ-गाक्षिः।

क्षेमम्पूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः॥
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च॥

इति योगक्षेमशब्देन तत्कारिणो राजमन्त्रिपुरोहि-तादय उच्यन्ते इति केचित्। शस्त्रचामरोपानत्प्रभृतय इत्य-न्ये। प्रचारो गृहारामादिप्रवेशो निर्गममार्गः। तस्याप्यवि-भाज्यत्वम्। पितृधृतं वस्त्रादिकं श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम्। यथा-ह बृहस्पतिः॥

वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्य्यद्वाहनादिकम्।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेदिति॥

स्त्रीधृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्।
न तत्भजेरन्दायादा भजमाना: पतन्ति ते इति।

धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव। पत्यौ जीवतीत्यनेन पतिजीवनचिह्नतया यत्र देशे यो धार्य्यते स न विभाज्य इति सूचितम्। पितृप्रसादलब्धस्यापि न विभागः॥

पितृप्रसादाद्द भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च।

भुज्यन्ते इति वचनादविभाज्यत्वम्। तथा पितृदत्तस्यापि।

पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनम्भवेदिति च स्मरणात्।

पितृप्रसाददानप्रीतिदाने यथौचित्यानुरोधेनैव ज्ञेये। नतु यथा कामम्। महाजनाचारविरोधात् पितृद्रव्याविरोधोपार्जितप्रपञ्चो भूयः सुशौर्य्यादिविषयमादाय स्मृतिवचःसु दृश्यते स न ग्रन्थविस्तरभयाल्लिख्यते॥

अथ विभागानधिकारिणः॥

तत्र योगीश्वरः। क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्तव्याः स्युर्निरंशकाः॥

तज्जः पतितजः। क्लीबान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हावेव यदित्वन्तरा तदा तदपगमश्चेदौषधादिना,तर्हि दृश्यात्तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितादिति रीत्या विभागार्हाववेति ध्येयम्। आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम्। यथाह वशिष्ठः॥ "अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता" इति। नारदोऽपि।

पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः।
औरसा अपि नैतेऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुत इति॥

मनुरपि। अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा।
उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति॥

व्याधिना निर्गतमिन्द्रियं यस्य स निरिन्द्रियः। तेन क्लीबाद्भेदः। कश्चित्तु निरिन्द्रियाः पाणिपादादिहीना इत्याह। एते क्लीबादयोंऽशभाजो न भवन्ति किन्तु ग्रासाच्छादनदानादिना भर्तव्याः पोषणीयाः। अभरणे तु महान्दोषः। यथाह मनुः॥

सर्वेषामपि चैतेषां दातुन्याय्यं मनीषिणा।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितोऽह्यददद्भवेदिति॥

अत्यन्तं यावज्जीवम्। तत्रापि पतितोपपातकिनोर्ग्याविलप्रायश्चित्ताचरणमनंशित्वम्। औद्धत्यादिना प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽस्तु निपतनमेव। एतेषाञ्च विभागात्प्रागेव दोषभाक्त्वेऽनंशित्वं न पुनर्विभागोत्तरमपि दत्तविभागापहरणे प्रमाणाभावात्। पश्चादप्यौषधादिना दोषनिर्हरणेऽस्त्येवांशभागितेति विज्ञानेश्वराचार्याः। युक्तञ्चैतत्। दोषप्रयुक्तत्वाद्विभागानर्हतायाः। “विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभागि”ति न्यायसाम्यात्। पतितादिषु लिङ्गमविवक्षितमनुपादेयत्वात् ब्राह्मणो न सुराम्पिबेदित्यादिवत्। तेन यथासम्भवे पत्नी दुहितर इत्यादेरप्ययमपवादः। क्लीबादीनामनंशत्वेऽपि तत्पुत्राणामंशोऽस्तीत्याह योगीश्वरः॥

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः॥

निर्दोषाः पूर्वोक्तानंशत्वप्रयोजकदोषशून्याः। तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजपुत्रः सम्भवत्यन्येषामौरसोऽपि पुत्रद्वयग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम्। पतिततत्सुतयोर्न भरणम्। तथा च देवलः।

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजड़ान्धकाः।
पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः॥
तेषां पतितवर्जेभ्यो भक्तं वस्त्रञ्च दीयते।

तत्सुताः पितृदायांशं भजेरन् दोषवर्जिता इति ॥
लिङ्गी प्रव्रजितादिः । पतितपदेनाच पतितसुतस्यापि ग्रहणं पतितोत्पन्नत्वेन तस्यापि पतितत्वात्।"पतितात्वं पतितसेवानात्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी भवतीति" स्मृतेः। मृत इति विभागकालोपलक्षणं जीवद्विभागेऽप्यनर्हत्वात्।
कात्यायनोऽपि

अक्रमोढासुतस्यैव सगोत्रादस्य जायते।
प्रव्रज्यावसितस्यैव न रिक्थन्तेषु चार्हति ॥

हीनस्त्रीपरिणयानन्तरमुत्पन्नस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्यक्रमोढान्तयोः सगोत्रादनियोगोत्पन्नः क्षेत्रजः पुत्रो नार्हति धनम्। अक्रमोढायामपि सवर्णेन पित्रोत्पादितः पुत्रो धनाधिकारी क्रमोढायामसवर्णजातोपि। तथाच कात्यायनः।

अक्रमोढासुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः।
असवर्णप्रसूतस्तु क्रमोढायाश्च यो भवेत् ॥
प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक्।
ग्रासाच्छादनमात्रन्तु देयं तद्बन्धुभिर्मतम्* ।
बन्धूनामप्यभावे तु पित्र्यन्द्रव्यं तदाप्नुयात् ॥
स्वपित्र्यं तद्धनम्प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः।

क्लीबादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रसम्भव उक्तो मनुना।

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीबादीनां कथञ्चन ॥
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥

तन्तुरपत्यम्। नच क्लीवादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दारसम्बन्ध इति वाच्यम्। उपनयनानर्हतया उपनीतत्वे शूद्रवदपतितत्वात्। एतेषां क्लीबादीनां दुहितरो विवाहपर्य्यन्तं भर्त्तव्याः संस्कर्त्तव्याश्च। तत्स्त्रियस्तु पुत्ररहिताः साध्वी

२४ * बन्धुभिर्मितम्—पा॰ १ पुस्तके।

भरणीया अप्रतिकूलाश्चेद् अन्यथा बहिष्करणीयाः । तदाह योगीश्वरः ॥

सुतास्त्वेषां प्रभर्त्तव्या यावन्तो भर्तृसात्कृताः ॥
अपुत्रा योषितस्त्वेषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

आपस्तम्बः, "अवपातितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्तन्ते" । अवपातितो भिन्नोदकीकृतः । तथा बृहस्पतिः ।

सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नार्हः स्यात् पैतृके धने ।
तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधीयते ।
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरन्त्रायते सुतः ।
अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥
तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न्न गर्भिणी ॥
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।
शास्त्रशौर्य्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ॥
आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमः स्मृतः ।

अयमर्थः । पित्रादेरौर्ध्वदैहिककर्मणः कर्ता सुतोसंस्कृतोपि वरः श्रेष्ठो वेदपारगोऽप्यपरो न वर इति ।

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरन्त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

इति स्मृतेः पुत्रकर्म्मकर्तुः पितृधनस्वाम्यमेव वेतनमतस्तदकुर्वतः कुतो वेतनाधिकार इति भावः । मनुरपि ।

सर्वएव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनमिति ।

श्रौतस्मार्तकर्मानधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा इति भावः ॥ इति विभागानधिकारिणः ॥

अथ विभक्तकृतम् ॥

तत्र नारदः । यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्म्मगुणोपेता न चेत्कार्य्येषु संमता: ॥
स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्य्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हीति ।

अस्यार्थः । एकस्माज्जाता बहवो भ्रातरो यदि विभक्ता इति शेष इति केचित् । वयन्तु पृथग्धर्म्मा इत्यादेरेव विभक्ता इत्यर्थः तद्विधानस्यान्यताप्रतीतेरानर्थक्याच्च । पृथग्विभिन्नो धर्म्मो देवपितृद्विजार्च्चनरूपो येषां न त्वग्निहोत्रादिरूपः । तस्य द्रव्यसाध्यत्वेऽप्यविभागेऽपि पृथक्त्वात् ।

तथा च बृहस्पतिः । एकवासेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहेगृहे ॥

एतच्च प्राङ्निरूपितम् । पृथक्क्रिया लौकिककृष्यादिरूपा येषां पृथग्विभिन्ना ये कर्मणां कण्डनपेषणादीनां गुणा उपसर्जनभूता मुसलोलूखलदृषदुपलादयस्ते येषाम्, ते चेत्कार्य्येषु न संमता: परस्परमनुमतिं यद्यपि न कुर्वन्ति तथापि ते स्वभागान्यदि दद्यु,र्विक्रीणीयुर्वा तत्सर्वमन्यदप्याधीकरणऋणादानादि यथेष्टं स्वेच्छया कुर्युः । विभक्ता यदनुमतिं कुर्वन्ति व्यवहारसौकर्य्यमात्रं भवति अथ न कुर्वन्ति तथापि न दानाद्यनिष्पत्तिः । तत्र हेतुः हि यस्मात्ते स्वधनस्यासाधारणस्वत्वापन्नस्य धनस्येशाः स्वामिनः । साधारणे स्वे हि परस्परानुमत्यपेक्षा न त्वसाधरणेऽपीति भावः । यत्तु बृहस्पतिनोक्तम् ॥

विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ॥
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयइति ॥

तदप्यविभक्तानुमतिव्यवहारसौकर्य्यार्थमेव प्रतिपादयति ग्रामाद्यनुमतिवदित्यसेयम् । स्थावरे हि चिरकालस्थायिनि-

पत्रसाक्ष्यादिविगमे विभागाविभागनिर्णयो दुःशकः स्यात् कालान्तरे । सत्यान्त्वनुमतौ विभागनिर्णयानपेक्ष एव व्यवहारः सिद्ध्यति सर्वानुमत्या दत्तत्वादित्याशय इति विज्ञानेश्वरा बहव आहुः । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु यदि विभक्ता अपि स्थावरविभागं दुष्करं मन्यमानास्तत्फलमेव फलकाले विभज्य भोक्ष्याम इत्यभिसन्धिना तदितरधनमेव पृथक् विभज्य गृहीत्वा स्थावरं मध्यकमेव स्थापयन्ति तादृशस्थावरविषयमिदमित्याह । तत्कल्पना मात्रम् । अविभक्तत्वादेव तत्रानुमत्यपेक्षणात् । स एव, येनांशो यादृशो लब्धः प्राप्य तन्न विचालयेदिति । प्राप्य स्वीकृत्य । विभागकाले मत्वा पश्चाद्विप्रतिपद्यमानो राज्ञा वारणीयोऽत्याग्रहे दण्डश्चेत्याह स एव ।

स्वेच्छागतविभागो यः पुनरेव विसम्वदेत् ।

स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत् ॥

अनुबन्धो निर्बन्ध आग्रह इति यावत् । इति विभक्तकृत्यम् ॥

अथ विभागप्रकारे उक्ते तत्सन्देहे निर्णयप्रकार उच्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः । विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ।

विभागस्य निह्नवेऽपलापे विभक्तमध्ये केन चित्कृते ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिः बन्धुभिर्मातुलादिभिः साक्षिभिश्चोदासीनैः साक्षिलक्षणलक्षितैः । यद्यपि ज्ञातिबन्धवोऽपि साक्षिविधयैव निर्णयकारणं तथापि बहिरङ्गसाक्ष्यपेक्षयान्तरङ्गास्ते भ्रात्रादिपृथग्भावरूपविभागलिङ्गतत्त्वज्ञा विभागकर्त्तारश्चेति बलीवर्द्दन्यायेन पृथगुपात्ताः । लेख्येन विभागपत्रेण च विभागस्य भावनानिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा यौतकैः पृथक्कृतैः । युमिश्रणामिश्रणयोरिति धात्वनुसारात् । गृहैः क्षेत्रैश्च । नारदः ॥

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णय: ॥
ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्य्यप्रवर्त्तनात्।
ज्ञातिग्रहणात्तेषु सत्सु वान्यसाक्षिपुरस्कार इत्युक्तं तदर्थम्।
कार्यं कृष्यादि तस्य पृथक्प्रवर्त्तनात्। शङ्खः।
गोत्रभागविभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते ॥
गोत्रजैस्त्वाप्यविज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति ॥

कुलं बान्धवो मातुलादय:। अतएव नारदेन मुख्यत्वाज्ज्ञातय एव निर्दिष्टा:। ज्ञातृभिरिति पाठस्त्वनाकर: पुरातनपुस्तकेषु निबन्धेषु चादर्शनात्। लिखितन्तु साक्षिभ्यो बलवदिति परिभाषायां निरूपितम्। नारद:।

दानग्रहणपश्वन्न*गृहक्षेत्रपरिग्रहा: ॥
विभक्तानां पृथग्ज्ञेया: पाकधर्म्मागमव्यया: ॥
साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानङ्ग्रहणमेव च ॥
विभक्ता भ्रातर: कुर्युर्नाविभक्ता: कथञ्चन ॥
येषामेता: क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थत: ॥
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

धर्म्मो वैश्वदेवादि: एकपाकेन वसतामिति प्राक् उक्त वचनात्।
भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्म: प्रवर्तते ॥
विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति नारदेनैवोक्तत्वाच्च। बृहस्पति: ॥
साक्षं स्थावरं न्यास: प्राग्विभागस्य रिक्थिनाम्।
अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणौ ॥

नस्यातामित्यत्र यदेत्यध्याहार:।
पृथगायव्ययधना: कुसीदञ्च परस्परम्।
वणिक्पथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्तेन संशय: ॥

* पश्वर्थं—पा० १। २। पुस्तकयो:।

आयोव्ययो धनस्य पृथग्येषामिति विग्रहः कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः । वणिक्पथो वाणिज्यम् । परस्परमिति । एको भ्रातोत्तमर्णः परश्चाधमर्णः एकोविक्रीणीते परश्च क्रीणाति इत्येवमादिभिर्लिङ्गैर्विना विभागमनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य इत्यर्थः । एताः क्रिया इति बहुवचनान्मिलितानामेवैषां लिङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यं व्यस्तसमस्तानामपि तद्विधानात् । न्यायमूलकत्वाच्च वचनस्य अनुमानेनाप्यनिर्णये दिव्यैश्शपथैश्च विषयाल्पत्वभूयस्त्वानुसारेण निर्णयः । युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेव मर्द्दयेदिति परिभाषायां निरूपितं यत्र तु मानुषं निर्णायकन्नास्ति युक्तयश्चाभासाः दिव्यशपथाध्यवसायश्चान्यतरस्य न भवति तत्र पुनर्विभागः कार्य्य इत्याह मनुः ।

विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपीति ॥

सच एरिणोध्योभयव्ययमित्यादिसंसृष्टिविभागादिरीत्येत्यनुसन्धेयम् । यच्च मनुनैवोक्तम् ।

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति* त्रीण्येतानि सकृत्सकृदिति ॥

तत् परावृत्तिकारणाभावे । कन्यादानदानान्तरयोरप्येवम् । इति विभागसन्देहे निर्णयः । समाप्तञ्चेदन्दायभागाख्यं विवादपदम् ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवीरसिंहोद्योजित श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे

दायभागाख्यं प्रकरणम् ॥

* सकृद्दानं ददातीति—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ।

